

LIBANON

Z S I D Ó L A P

AZ ORSZÁGOS MAGYAR ZSIDÓ MÚZEUM TUDOMÁNYOS ÉS MŰVÉ-
SZETI EGYESÜLET TUDOMÁNYOS ÉS MŰÉSZETI FOLYÓIRATA

TANULMÁNYOK

<i>Kardos László:</i>	KISS JÓZSEF
<i>Kóbor Noémi:</i>	EMLEKKÉPEK KISS JÓZSEFRŐL
<i>Hirschler Pál:</i>	HEVESI SIMON
<i>Scheiber Sándor:</i>	HELLER BERNÁT
<i>Benoschofsky Imre:</i>	BIBLIA-FORDÍTÁSOK
<i>Kanizsai Ernő:</i>	A LIBERÁLIS ZSIDÓSÁG

KISEBB KÖZLEMÉNYEK

<i>Zs. J.:</i>	KISS JÓZSEF LEVELE NEUMANN EDÉHEZ
<i>K—s A—e:</i>	KISS JÓZSEF MŰHELYÉBŐL
<i>Kardos Albert:</i>	DEBRECENI TEOLÓGUS KÖNYÖRÖG IZRAÉLÉRT
<i>Grünvald Pál:</i>	KISS JÓZSEF BIZONYÍTVÁNYA TANÍTÓI MŰKÖDÉSÉRŐL

KÖNYVEK

Sebestyén Károly: KÓBOR TAMAS: „ÁLMODOM, TEHÁT VAGYOK”;
Munkácsi Ernő: CECIL ROTH: ZSIDÓ KÖZÉPKOR; *Fried Dezső:* JOSZEF
KLAUSNER: A MODERN HÉBER IRODALOM TÖRTÉNETE; *Grózinger M.*
József: HEINRICH HANSELMANN: FREUE DICH — TROTZDEM; *N. E.:*
ESRIEL CARLEBACH: EKOTIKUS ZSIDÓK; ELŐADÁSOK AZ ORSZÁGOS
MAGYAR ZSIDÓ MÚZEUMBAN; AZ ORSZÁGOS MAGYAR ZSIDÓ MÚZEUM
GYARAPODÁSA; PÁLYÁZAT

VIII. ÉVFOLYAM

1943. I. SZÁM



BUDAPEST

LIBANON

AZ ORSZÁGOS MAGYAR ZSIDÓMÚZEUM TUDOMÁNYOS ÉS MŰVÉSZETI
EGYESÜLET FOLYÓIRATA

MEGJELENIK ÉVENTE NÉGY SZÁMBAN

AZ EGYESÜLET PÁRTOLÓ TAGJAI TAGDIJ FEJÉBEN KAPJÁK

Szerkesztőbizottság

BALÁZS GYÖRGY, GRÓZINGER M. JÓZSEF, GRÜNVALD
FÜLÖP, KANIZSAI ERNŐ, KOHN ZOLTÁN, MUNKÁCSI
ERNŐ, ZSOLDOS JENŐ

Kiadóhivatal és az Egyesület titkári hivatala

BUDAPEST, VII., SIP-UTCA 12.

Hivatalos óra

Hétfőn 3—5-ig

AZ ORSZÁGOS MAGYAR ZSIDÓ MÚZEUM
GYŰJTEMÉNYEI MEGTEKINTHETŐK
BUDAPEST, VII., DOHÁNY-UTCA 2.

Vasárnap 10— $\frac{1}{2}$ 2-ig

Csütörtök 4—7-ig

Szombat 10— $\frac{1}{2}$ 2-ig

Minden cikkért szerzője felel.

Felolós szerkesztő: MUNKÁCSI ERNŐ

Felolós kiadó: KOHN ZOLTÁN

Löbl D. és Fia. — F. v.: Dr. Löbl Ödön.

Körösi Józsefnek.

Nekünk a szán csak hyenzglif,
Neked keszvésség a szánat.
Mi szenvedünk-le nem. Mit a birtosabb
Katalan mince en a malánat.

Kiss József

1. ábra. Kiss József kezeírása.

Az alkalmi vers a *Statistikai het* kimutatás 1000. számában jelent meg, amelyet a fővárosi statisztikai hivatal személyzete adott ki és tisztelete jeléül ajánlott fel Körösy Józsefnek, a hivatal igazgatójának. (1892)

Körösy Kornél tulajdona.

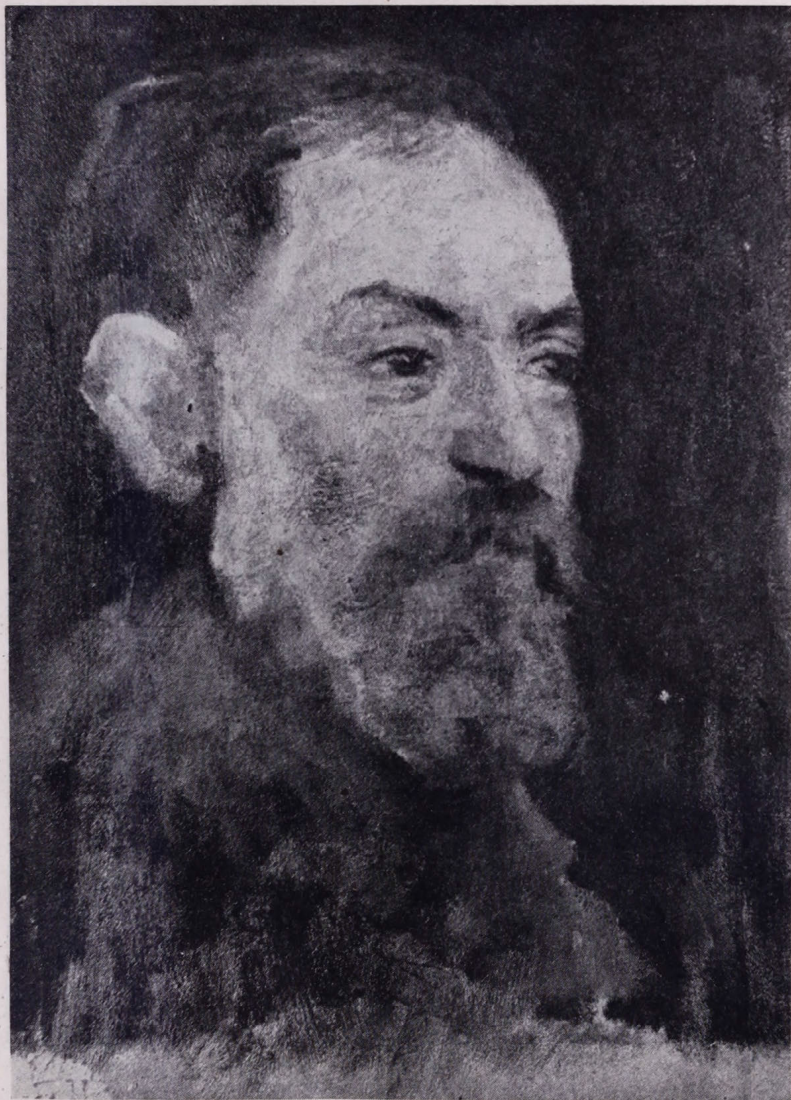




2. ábra. Kiss József ifjúkori képmása.
Országos Magyar Zsidó Múzeum.

Borsos József olajfestménye.

Foto Alexander.



3. ábra. Kiss József képmása.
Országos Magyar Zsidó Múzeum.

Ferenczy Károly olajfestménye.

Foto Alexander.





4. ábra. Kiss József emlékszobrának terve.
Országos Magyar Zsidó Múzeum.

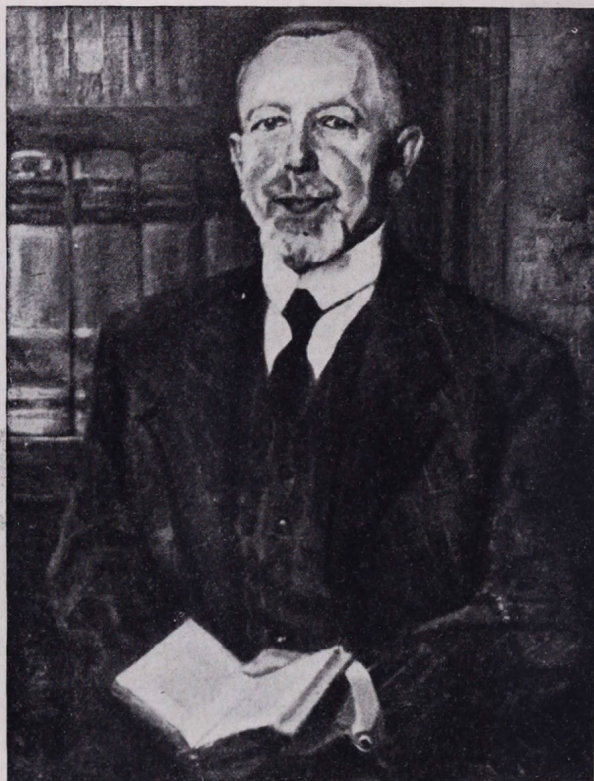
Róna József műve.

Foto Alexander.



5. ábra. Hevesi Simon.
Országos Magyar Zsidó Múzeum.

Csillag István plakettje.



6. ábra. Heller Bernát képmása.

Porter Paula olajfestménye.

Kiss József

— Születésének 100. évfordulójára. —

A magyar zsidóság legnevesebb költője kerek száz esztendővel ezelőtt született. Az évforduló jó alkalom rá, hogy költőnk szerepét és jelentőségét újból mérlegre tegyük s költészete értékeit egy újabb kor lámpásával próbáljuk megvilágítani. „Csöndnél a tünt hang nyoma némább” — mondja a szép babits-i sor, s Kiss József olyan „tünt hang”, akinek elhallgatása sokkal, de sokkal „némább”, mint az a közönséges csönd, amely általában a halálban lecsukódó költő-ajkakak szokta körüllegeni. A pillanat a jubiláris illetés nélkül is alkalmasnak látszik a vizsgálatra. A Kiss Józsefre következő nagy lírikus-nemzedék már a tegnapé, s az új irodalmi ízlés számára Kiss József már a tegnapelőttöt jelentí. A tegnapelőtt pedig többé-kevésbé megadja azt a történeti távlatot, amely kedvez az időálló ítéletek kialakításának.

Kiss József mai olvasója nem mindig azt találja értéknek a költőben, aminek a századforduló közönsége tapsolt. A híres balladákat — *Simon Judit*, *Dal a szegény Árjéről*, *Szép Batóné*, *Kincses Lázár lyánya*, *Szomor Dani*, *Roboz Ágnes*, *A rabasszony* — ma már csak ragyogó stílusgyakorlatoknak érezzük, amelyek Arany ígézetében és szavalói becsvágyak számára születtek. Ami Kiss Józsefben cifrázó és faragó kedv, pepecselő, díszítő szenvedély, stílus-effektusokat játékosan csereberélő művész-hajlam s a publikum érzelmi megejtésére törő költő-hiúság volt, az mind ezekben a remekbe-esztergált, hatásos balladákban tombolta ki magát. E versek magva azonban sohasem elég tömör. Hogy igazi tragikum nincs bennük, azt korábban is gyakran hangoztatták, de ma már fordulatot, kiélezett érzelmességük is csak egy pódiumnak dolgozó virtuóz mindig célbataláló, de nem mindig szolid csinálmányának hat. Nagyon is sikerült csattanóikat, pontosan bevágó meglepetéseiket a mai ízlés már nem élvezi zavartalanul. Ami ezekben a zengő-csillámló verses mutatványokban ma is imponál, az a forma és a nyelv. Az az aranyjánosí forma és az aranyjánosí nyelv, amely igazában nem föltétlenül illett Kiss József lazább és fegyelmezetlenebb költő-alkatához, de amelyet a művészi becsvágy pompásan hatalmába vett, árnyalatokban egyénien felgazdagított és tovább-érlelt. („Felgazdagított” és „továbbérlelt” — ezek a szavak persze csak azt akarják jelezni, hogy költőnkénél az arany-i példa és örökség sajátlagosan színezett és hangolt változatával van dolgunk.)

Kiss József minden ízében lírikus volt, s mentül szabadabban vallhatott, annál tökéletesebben írt. A *Mese a varrógépről*, a *De profundis* vagy akár a *Jehova* is igazában csak lírai hangjukban becsesek, epikai vázuk, leleményük fölöttébb igénytelen. Még a balladákból is kivillannak azok a különös lírai pontok, amelyeken sóvár menyecskék lelken-deznek már-már nárcisszuszi gyönyörrel önnön szépségükről: villogó vállukról, gömbölyű testükről, csillogó szemükről. S milyen pompás kis

lírai betét a füleki gróf üzenete Gedővár asszonyának! Ahol pedig szerepszerű feszingés, epikai álarc nélkül kendőzetlen önmagát adhatja a költő, ott a legtisztább csúcsonkig ér, ameddig csak tehetsége jóvoltából följutnia egyáltalán megadatott. Az olyan szerény és halk kis énekek, mint az *Egy sár, Magány, Ó mért oly későn, Tragédiák* és még egy-néhány, köztük a nagyon megindító aggkori, rebegő töredelmek, — ezek az igazi remekei ennek a sokhúrú költőnek. Ezekben a dalokban, heinei rezdületeken s itt-ott az öreg Arany titkos hangulati illétésein túl, van valami elemezhetetlenül szép, s ezt az elemezhetetlenséget érezzük minden tiszta szépség végső és legigazibb ismervének. Ezekből az ellengő kis dalokból szól legüdebben az az érzékeny és törékeny, meghatott és megható, gyöngé és lelkendező lélek, aki ez a sok hangot próbáló, sokféle pózban illegő poéta igazában volt. Nem tünteti ki ezeket a verseket semmiféle aranyjánosi formabiztonság, a nyelvnek semmi bélyegzett, ízes magyarsága, sem a balladák kérkedő népi cikornyái, — édes, intim lazaságban folynak a panaszló vagy epedő sorok, — meg-megtévedő féltudatosan botladozó ritmikájuk, bátran-pongyola, melán zörrenő és kesernyés rimeik egy későbbi kor művészi vívmányait előlegezik. Ez a pátosztalan meghittség, ez a póztalan közelség választotta el Kiss Józsefet a kortársak, a századvég költészetétől, amelynek jobbára sima jambusain oly általános volt az epigon retorika. Ez az őszinteség, a hagyományos témakörök korlátait oly merész bizalommal mállasztó-tágító primer lirizmus visz bővebben urbánus elemeket a Kiss József költészetébe s vele együtt a magyar versbe.

Költőnk lírai bátorsága kitűnően megállja a próbát akkor is, ha a zsidóságról van szó. A zsidó költő az ő korában nem szívesen nyúlt ehhez a kényes tárgyhoz. Kiss Józsefet nemcsak, hogy nem feszélyezi zsidó származásának tudata, hanem éppenséggel inspirálja, lendíti, gazdagítja. Csakhogy nem a faj, a vér titkos és homályos tárnáiból feltörő sugallatokról van itt szó, nem is a Tan szellemének termékeny átsuhanásairól. A Kiss József zsidósága nem valami mély és gyökeres élmény, sem népi-faji, sem vallási szempontból nem az. Az ő zsidóság-élménye a sértettség, a fenyegetettség, az igaztalan elnyomottság érzésével azonos, a zsidósággal ő csak a szenvedésben egy. Szemében a zsidóságot sokkal inkább a szociális üzőttség és reménytelenség abroncsa fogja egységbe, mint a közös hit vagy a közös származás. Olyasvalamit sirat ő a zsidó sorsban, mint más költők a proletár-nyomorban, csak valami gonoszabbat, végzetesebbet és személyesebben kínzóat. S a zsidóság gyógyulását, a zsidóság problémáinak megoldását sohasem a Tan mélyebb és teljesebb diadalától, a Hit nagy ünnepétől várja, nem is a népi feltámadás eszméjének megvalósulásától, hanem a gyökérverés sikerétől, a befogadó nép türelmes jóságától. Zsidósága negatív előjelű. Mindig csak sérelmekben jelentkezik, s a félelem, a mellőzöttség keserűségén kívül alig van ismertetőjegye. Ez a zsidó-élmény néha annyira személyes és szűk, annyira híján van minden egyetemes érdeknek, hogy valósággal egy reménytelen szerelmes nyüglődő, könnyes panaszaként hat, aki mindjárt a boldogság himnuszos hangjait zengené, ha egy hideg és gögös arc rámosolyogna. Ez a személyesség teszi lírájának zsidó vonatkozású részeit egészen melegekké. (Hogy olykor az egyetemesség fájdalma is meg-

rázza lelkét és saját bántalmain túl a nagy zsidó sors viharai is átzúgnak rajta, azt *Az ár ellen* tökéletes strófái meggyőzően bizonyítják.) Vallásos költeményei is speciális poétikai feladványok többé-kevésbé rangos megoldásainak tűnnek fel, s nem megszenvedett, igazi alkotásoknak. Kiss József intenzíven és állandóan érzi zsidóságát, de csak, mint fájdalmas gátat azon az úton, amely az emberi méltósághoz és a megérdemlett költői dicsőséghez vezet. A világ és az ember tökéletlenségét az ő számára elsősorban a zsidó sors bizonyítja.

Érdekes és jellemző, hogy epikus darabjainak zsidó alakjait valahogy mindig kívülről nézi, nem is annyira a saját szemével, mint inkább a nemzsidó olvasóéval. Ezekben a Jónásokban, Reb Majerekben, Jóbokban és Árvákban épügy az exotikus témát látja és élvezi, mint olvasóinak nagyrésze. Mint amikor otthonunkat idegen látogatónak mutatgatjuk, és önkéntelen, furcsa hasonlással magunk is a látogató szemével látunk mindent. Ezek az alakok igazában csak nevük és felragasztott tincseik szerint zsidók. Még a Jehova Jóbjában, ebben a legmélyebben zsidónak tartott figurában is csak egy közhelyes „ótestamentumi” zordság sötétlik. Ezek a zsidók nem annyira Kiss József mélyeiből szakadtak, mint inkább a kor szabadelvű érdeklődése szőlította őket múltól és konjunktúrális életre. Nincs bennük több valóság és erősebb gyökér az igazi zsidóság felé, mint a népszínművek álparasztaiban az igazi parasztság irányában.

A századforduló táján Kiss Józsefet a legnagyobb magyar költőnek tartották az élők között. Arany már régen halott volt, Ady pedig még Ábrányi és Reviczky hangjait próbálgatta Debrecenben. Ma és első pillanatra nagyon túlzottnak látszik a „legnagyobb” büszke szuperlatívusza, s bizonyára van is benne túlzás. De van benne igazság is. Ha Kiss Józsefet egyenként összevetjük kortársaival, mindig mutat valami eltagadhatatlan pluszt, ha egyben-másban alól is marad. Vajda, akit Ady visszafele is világitó fényében ma hatalmasabbnak látunk, mint amekkorának kora látta (s talán még annál is, amekkorára a valóságban volt), megrázó komorságával Kiss fölé nő ugyan, de ormóttan és darabos formáival gyakran el is marad mögötte. Reviczky Kisshez képest egyhangú, és nyilvánvalóan erőtlenebb. Komjáthy fenségesebb gesztussal és impozánsabb igényekkel csap ugyan a húrok közé, de nincs meg benne az élmény-átadás, az érzés-közlés forró ereje, amiben Kiss József oly gyakran excellál. A stíljátékos Endrődi nem lehetett komoly versenytárs. A műfordítónak igazán csodálatos Ábrányi iskolás retorikájú, langyosan szabatos költészete sem ér föl a Kiss József lüktető liraiságához. Kozma Andor sohase számított igazi lírikusnak, ő csak ötletekben és Aranyon edzett forma-izmaival jutott magasra, Szabolcska pedig csak ritkán s akkor sem a tiszta lírában remekelt. Azonkívül mindezekhez képest Kiss Józsefben volt valami szerencsés korszerűség, ha szabad ezt a hitelt veszített szót használnunk: valami *modernség*, amely hangján, tárgyain, nyelvezelésén egyként megérezett. Ilyenformán, ha csak némi megszorítással és — Vajdára gondolva — csak bizonyos vonatkozásokban is, Kiss József valóban fölibe emelkedett kortársainak. Hogy a legnagyobb sikereket ő érte el, az köztudomású: kötetei annyi kiadást értek, mint kevés költőé irodalmunkban. De igazi irodalomtörténeti jelen-

tősege talán nem is az, hogy a másodklasszikusok átmeneti csoportjából félfejjel kiemelkedett, hanem hogy Arany-örökös létére is már sok elemét mutatja annak a korszakújító nyugtalanságnak, amelyből néhány esztendő múlva az Ady forradalma robban ki. Ha az allegorikus képek divatját élénk, megrajzolhatnók a vézna, kis szakállas zsidó figuráját, amint jobbkezét az Őszikék fáradt, tücsökhangú költőjének, balját pedig a Vér és arany nagyszemű, rekedt dalosának nyújtja.

Kardos László.

Emlékképek Kiss Józsefről

*Volt, hol nem volt, volt egyszer egy lovag,
Gyalog járt, mert nem kaphatott lovat.
Pedig ő lóra, nyeregbe született,
És gyalog bandukolta át az életet . . .*

Alacsony, tarkavirágos selyemmel kárpízott „zsöllyén” mosolyogva ül Kiss József és nyújtott éles orrhangján szavalja legújabb költeményét.

*. . . Két balkézszel az ember mit csinál?
Nem lehet abból, csak koldus vagy király.*

Állt egy csodavár a felbők magasán . . .

*S makacsul a lovag gondolt nagyot,
Hegyi elmegy ő oda is, elmegy gyalog.*

. . . És ment . . .

Egy lépést előre és kettőt bátra.

*. . . És mire térdig elkopott a lába,
Feljutott végtére a fenséges várba . . .*

Gyermekkorom nagyszakállú tündérapójában ekkor ismertem fel az örök Don Quijote-t.

Az ő kis gnómalakja és a szépség egybefűződött számomra. Ha eljött hozzánk, ha nála voltam, szememnek, szívemnek mindig jutott valami. A virág, amit ajándékozott, csak a leggyengédebb La France, a legtükéletesebb Maréchal Niel lehetett. Két apró, művészien festett porcellánbábút őrzök fiókomban. Fehér flanel matrózzruhás fiút kékgalléros, aranygombos kabátban és kékmatrózzruhás, fehérkabátos leánykát: Józsi babát meg a Veronikát. Józsi bácsi adta őket Lábacsakájukon még fénylik a festett, pántos laktópán. Hajuk sima, selymesen szőke a fehér matrózsapka alatt.

A cukorkát, furcsa, sokszínű és változatos alakú kavicscukrot, — akkor még új volt és ritkaság — gyöngyházfényű Zsolnay bonbonniére-ben, vagy magyaros ékítésű porcellánszelencében hozta. Apró, piros, üvegfedelű dobozban a világ legapróbb dominójátékát, máskor fehér-fekete csontfigurás sakkjátékot húzott ki zsebéből . . . Hogy tudott ő mulatni ezekkel a furcsa tárgyacskákkal! Öröm volt ajándékot kapni tőle, mert az ő öröme külön ajándék. Mindjárt játszani is kezdtünk. Egymás mellé sorakoznak a dominólapocskák . . . fontoskodva ugranak a babszemnyi lovak. Józsi bácsi keze kissé reszket és a szakálla mozog. A tündérszakáll.

Egyik legkorábbi kép. A gödöllői fasorban sétálunk. Elrobog a király hintaja. I. Ferenc József mereven, egyenesen ül és fogadja nagyszakállú tündérapó mély köszöntését. Látom még, ahogy a tekintetük találkozik. Feltűnő lehetett a havasfejú apró emberke. És akkor megdöbbant a szívem . . . Két fejedelem találkozott.

Másik kép. Visegrádon, Görgey Artúrnál. Akkor a közvélemény még ellene volt.
— Nagy ember, igazságtalanul bántják. Csak kevesek előtt nyílik meg az ajtaja. — Ezt mondta róla Józsi bácsi odamenet, hogy átérezzem a tisztességét, melyben részem lesz.

Különös elfogódottsággal ültem a két öreg úr között a hosszú zöld verandán. Nyugodt és baráti nyári hangulat. Miről beszélhettek? Tíz esztendő gyermek, csak annyit tudtam, hogy ettől a szigorú képű bácsitól nem kell félni, mert jószágot érzek benne. Mikor a látogatás végetért, a házigazda kikísért. Meg-megállott a veranda előtt virágzó rózsatők előtt, melyeknek karóin akkori divat szerint színes üveggömbök díszeltek és mutogatta büszkeségét, a pompás Hókirálynőt és a bíborvörös, mámorító illatú General Grant-ot.

Később, mikor olvastam Görgey Artúrról, — Kmetty és Klapka generális támadó és védőiratait és az ő katonásan pontos és szinte tudományosan tárgyilagos önéletrajzát, — ott láttam őt egy félreértett élet alkonyán hófehér és sötétbőrbő bársonyos szirmok csodálatában elmerülve, zárkóztott arcán mosollyal, ajkán baráti szóval és kezeszoritását, mellyel a kiskapuban búcsúzott a gyermektől, mai napig érzem.

Előbb vagy utóbb történt? Abbáziában, a Quarnero parkjában sétálgatott Kiss József Jókai Mórral. Hol előttük, hol mögöttük baktattam. Lassan járkáltak, Jókai panaszkodott, hogy nehezebben megy az írás mint azelőtt. De ő sohasem tudott úgy dolgozni, hogy ne az utolsó percben írja meg a regényfolytatást, mikor a nyomdászgyerek már az előszobában várta a kéziratot. Itt Abbáziában a kék ég alatt, kék tengerparton erőlteti a munkát . . .

— Pedig érzem, hogy nem jó. Fakó . . . Öreg vagyok . . .

Esteledett. Jókai elköszönt. Kék szemének jóságos fénye felcsillant. Az nem volt öreg.

— Még ma dolgoznom kell, — úgy rémlik fáradtan mondta.

Tündérapó megállt az úton és egész elbűsultan nézett Jókai után. — Rá sem lehet ismerni, olyan borongó ez a kedves, nagy mesemondó . . . —

Szállodai szobákban barátságos gyertyafénynél mi vidáman költöttük el a papírban felvitt hideg vacsorát, de kicsit sajgott a szívünk. Egy hajlott, finom, úri alakot látok még ma is, amint lassan távolodik a babérbokrok között . . .

Amellett az élet mellett, melyet láthatóan élt, megélhetését való munkában, munkatársakkal való állandó viadalban, mert „differenciái” a „kis öreg”-nek mindenkor voltak és mindenkivel — Kiss Józsefnek a nagyság és a szépség állandó kísérlője és segítője volt. Abban a polgári, vagy inkább polgárisulós világban, mely a XIX. század utolsó és a XX.-ik első évtizedét jellemezte, Kiss József álmai az élet formáinak fejlesztői voltak. Nem lehetett az véletlen, hogy a Hét című folyóirata vonzotta és kifejlesztette a tehetségeket. Szabadon csaponghatott ott a művészi képzelet és egyéniségek váltak tudatossá Kiss József vezetése mellett, aki mindent elfogadott, ami „szép” volt . . . De alig volt rá esett, hogy valamin ne talált volna csiszolni, tökéletesíteni valót. Meséről, tartalomról, formáról titkos tudása volt. Aki mit mondott, mindenkinek a maga stílusában, a legjobban kellett megmondania. Csalhatatlan volt az ízlése, csalhatatlan a nyelvérzéke, a tudás számára a szépség fegyvertára. Örömet szerzett vele magának. Mert önző volt, a művészembernek áldott önzésével, akinek öröme akkor teljes, ha gyönyörűségét másokkal osztja meg.

Szobája tündérvilág volt a kisgyermek számára, a szényegeken úgy kellett járni mint a tündérréren, a széles kerevet a szoba közepén Jókai Törökvilágából való turbános, selymes Feriz bégeket és fátyolos „delnőket” idézett. A nagy ablakokat és benyíló ajtókat függöny fedte . . . a világosság is úgy szűrődött be a nagy mahagóni frásztalra, a szobrocskákra és a magas, nyitott könyvespolcokra, mintha nem olyan nap sütné, ami közönséges halandókra is világít. Jellemző volt erre a szobára, hogy aki benn volt, elfelejtette a kijáratot. Csodabarlang volt a Röck Szilárd-utcában és később a Népszínház-utca magas emeletén is.

A falon függő képeknek furcsa világossága — csak később tudtam meg, miért volt olyan furcsa — hozzájárult ehhez a varázsos hatáshoz. E remek képek új világlátás első üzenetei voltak: Rippl-Rónai József, Mednyánszky, Katona Nándor, Fényes Adolf művei. Emlékszem, mikor Vadász Miklósnak azt a rajzát nézegette Kiss József, — amúgy frissen, amint elkészült, — amely fekvő, írással kezében ábrázolja. Nagyon meg volt vele elégedve.

— Tud. — Állapította meg. Nagyszakállú tündérapónak kezeltartásából láthatam, ha valamit megszeretett. Ezt a rajzot szorongatták kissé mindig reszkető ujjai.

Később bekeretezve ágya mellett függött.

Ez már abban az időben volt, amikor sokszor feküdt vizes fehér sipkával fején és néha olyan rosszúl volt, hogy édesapáért küldetett.

Ha aztán apám megérkezett, odatoppant az ágy lábához, megállt, szembenézett vele és ez a párbeszéd ismétlődött szinte változtatás nélkül.

— Csalódtál. — Még nem haltam meg! —

— Minek hívtál? Már megyek is. — Pattogott a látogató. — Hát ahol én megjelenek, már csak temetésre készülhetnek? Ha majd haldokolsz, nem jövök.

— Szóval még nem vagyok olyan rosszúl.

— Haldoklóval nem gorombáskodnak mint én veled, — mondta a látogató leggorombább hangján. Néha maradt még, máskor sarkon fordult és máris távozott. De a látogatások után a beteg szeme felcsillant, szorongó féelme eloszlott, néha még a vizes sipkát is lekapta fejéről. Elővette rajztábláját, melyen mindig ott volt a kifogástalan finomságú papírlap, ákombákomokkal, törlésekkel, oly tiszta vonásokkal mintha rézbe karcolta volna... és miközben új vizes sipkát húztak fejébe, már elmerült a maga külön világába, melyből a betegség rohama kiűzte.

Elmúlt már az első nagy lendületek kora. Megjelent a Nyugat, jobbra olyan írók alkotása, akik nála járták végig az írás iskoláját. Hiszen az ifjú Ady Endre is a Hétben kapott először biztató szót és helyet versei számára. Most ez a Nyugat támadta Kiss Józsefet személyében és művében...

Hogyan, a Hét már nem jár az idők élén? Kiss József megöregedett? Az életörömet ők találták ki, hogy annyit emlegetik? Ezt nem lehet elviselni! Ez az érzés több mint a sértett személyes hiúságé. Élete értelmét támadták. Mert annak, aki az örök újat meglátni tudja az életben és a művészetben, ha meg is öregszik, ez az örök új, örök eleven az életeleme.

Kevélyen ágaskodott felháborodása. A Nyugat költőiben ő csak a személyeskedést, az általános emberitől való forradalmi eltávolodást láthatta... És akkor csattant a hangja:

*... Körém udvart sző az idő, a távol ...
Hol lesztek akkor ifjú titánok?*

Kitört a háború. Nagyszakállú tündérapó akkor már csaknem állandóan feküdt a kerevetén, de leginkább ágyban. Rajztáblája térdén nyugodott, fején az elmaradhatatlan fehér vizes sipka, mely azóta mintha megnőtt volna, nemcsak a fejbúbját, hanem turbánszerűen egész fejét takarta. Azon a halványszínű „zsöllyén” üldögéltem, — amelyen valaha ült, mikor a Mesét olvasta fel, — és kötöttem. Ezüstszürke hósapka készült, ama végtelenül készülő hósapkák egyike, melyekkel mi, akkori lányok elárasztottuk szeretteinket. Csend volt, mert azt hittem dolgozik. Egy napon megszólalt. — Figyeld csak, milyen a zenéje a kötőtűidnek. —

Csak akkor hallgatództam én is arra a lehetséges pengő hangocskára, amit a tűk okoztak.

— Énekelj — mondta hirtelen. — Dudolj valami szép nótát.

Ceruzája ide-odajárt a papírlapon.

— Ne járj rózsám a tarlóra... — Ma még piros élet, holnap fehér álom...

— Debreceeni hadikikötőben áll egy hadihajó... —

Halkan daloltam és ő szorgalmasan írt.

Másnap, amint beállítottam a kötéssel, dudolnom kellett a lámpák fényében, a védett gyönyörű szobában és nagyszakállú tündérapó rótt a betűt. Míg egyszer csak azt mondta:

— Nesze, ez a tied. Neked írtam. —

És felolvasta a „Kötőtűk”-et:

*Hogy tüzelőbb legyen a szürke takaró,
Szőjjetek bele mindent ami szép, ami jó, ...
De könnyeket, gondot ejtsetek melléje;
Ne férközhesen fiaink lelkébe' ...
Öt kicsi lándzsa.*

Sorra elemezte, mikor, miért és hogyan kapta a hangulatot. Az acéldárdáscsák csengése, a dal, a munka és a láthatatlan élet odakinn az irtózatoss világban mint váltak benne kifejező képpé.

Most értem csak, hogy micsoda művészet ennyire tudatosnak lenni, mialatt a művészi ösztön teremtsére ösztökél.

Az ösztönöknek és a tudatosságnak teljes összhangja jellemzi Kiss József művészetét versben és prózában... akár leveleinek numerusában is. Ezt a szót „numerus” mindig használta.

A költészet tüze az örök emberi tűzének kicsapódása: a mulandó ember halhatatlansága.

Művészi hitvallás volt, hogy csak az jelenjék meg nyomtatásban, ami ezt a halhatatlanságot szolgálja.

Tudta magáról, hogy kevesebbet írt, mint általában nagy költőtársai... Költeményeinek kiadásánál enyhe öngúnnal ezért is emlegette, hogy ő találta ki a margóliteratúrát. Pedig nem ez volt az oka, hogy olyan gyönyörű alakban, papírost pazarolva jelentette meg költeményeit.

Rajongott a szép könyvért. Az összművészetnek — zene-, kép- és szó harmóniájának, melyet költészetében megvalósított, a művek külső alakjában is érvényre kellett jutnia...

A könyv megjelenési formája és a könyv történelmi sorsa, valami romantikus kapcsolatban állt az ő szemében magával a könyvnek tartalmával. Bibliofil volt nem a gyűjtő, hanem az alkotó szenvedélyével. Féltve őrizte kincseit. Különös kegyképen adogatott a polcokról egy-egy darabot. Byron Kain-ját; Kleist Michael Kolhaas-át, a sértett jogérzet legnagyobb regényét; Chamisso Schlemihl-je kedvencei közé tartozott. Polyton olvassza Heine prózai írásait és Wilhelm von Humboldt leveleinek stílusáról előadást tartott, kezében a könyvet becézve. Szerette Rainer Maria Rilket, különösen a Stunden-Buchot és a franciák között Baudelaire-t és Rimbaud-t, akit most kezdenek igazán felfedezni...

Ott volt a polcon — itt csak állandóan olvasgatott könyveit tartotta — Petőfi műve, akiről ő magyarázta nekem először, hogy milyen művelt ember volt és azokat a szívből szóló, egyszerű, népies verseket európai tudás mélyítette olyan jelentőségűvé, amivé nemzete számára lettek. Őt tartotta minden költők királyának.

Ő fedezte fel számomra az epikus Arany János mellett a lírikus Arany János kincsesházát, az Őszikéket.

Az utolsó években Goethe West-östliche Diván-ja volt állandó olvasmánya, a könyvet mindig nyitva találtam asztalkáján. De a Fausthoz is hű maradt. Így ismerkedtem meg a Faust Volksbuch-hal. Kopott, de tetszetős formájú kisnyolcadréti könyv. Belső címlapja szépen metszett sűrű gót betűkkel, alul apróbb, keskenyebb tipussal szedve: Gedruckt in diesem Jahr... Felolvasta nekem ezt a címlapot és jóízűen mosolygott, mintha csemegét kóstolgatna. Gedruckt in diesem Jahr... 1916-ot írtunk már, a könyvecske legalább háromszázötven éves... és mégis: Gedruckt in diesem Jahr — ebben az évben nyomták. Valóban örökifjú a népmonda, melyből Marlow is, a bábjátékos is, Goethe is merített... üde maradt és halhatatlan.

Művészi tárgy az, amiben minden ember önmagára ismerhet. És művészetté azáltal válik, hogy egy ember izzón átéli az általános emberit. Kiss József gögös volt, a művészettel szemben sem volt alázatos. Olyan szolgálja volt, aki jól ismerte és önérzettel vezette hozzá a szomjas lelkeket.

Tudott olyan mérges lenni, úgy felfortyanni, olyan hamar lehiggadni és úgy mosolyogni, ahogy csak a hirtelen haragú balatoni táj tud, melyet annyira szeretett... de csodálatosképpen éppen a viharját sohasem énekelte meg.

A Legendák a nagyapámról volt művészi törekvéseinek utolsó állomása. Ebbe sürítette emlékeit, vétkeit és eszményeit, képelete csapongását, családjá és hazája iránt érzett szeretetét. Sírva vigadt, mialatt írta: nagy időközökben, félre-félretéve, egy-egy strófán szokása szerint hosszan csiszolgatva. Ez az ő menedéke, utolsó kalandja. Szinte huncutkodva rejtegette, kacérkodva halogatta, dehogy is szeretett, hogy elkészüljön vele. „Ebben a korban az ember csak pipál” — írta az első rész előszavában. — „Ebben a korban az írónak már szabad könnyelműnek lennie, de közönségesnek nem.”

Úgy beszélgetett Reb Mayer Litvákról, jóízű humorral, mókázó megihatottsággal, mintha e legendás nagyapa és dédapa tékozló kamasz lenne, akinek ő, a kényes utód mégis minden lobogását, színét köszönheti... És mikor tréfásan felhorkan a duhaj ős csinyjei miatt:

... Reb Mayer Litvák, édes nagyapám
Bizony kend jobban vigyázhatna rám...

akkor kicsordul a vigéposz mögötti líra és a mű és költője között cinkos barátság érződik: hiszen neki még meg kell születnie. A csodahang örököse követeli örökségét.

Sokat mondott el a rövid első részben, még több mondanivaló volt hátra.

Hetvenedik évét már betöltötte. Ekkor született az Intermezzo, a lélegzetnyi szünet, a foházkodás a Legendák második részéhez. Nincs szerves összefüggése a Legendákkal, de hozzátartozik. Olyan áhítattal olvasta fel ezt a három strófát, mint az imádságot. Imádság is volt. Egyike a legszebbeknek, de mindenképpen a legérettebb és legnemesebb a fohászok között, melyeket ő az élethez és a művészethez írt... nem könyörgés, hanem hálaadás és látás:

*... A hegy mögött a bíborcsík nem ámit,
Nem bajnal az, de éjnek követe:
Piros süveg az éjszaka fején —
És lassan már elálmosodom én...*

Hátralevő éveit változatlanul együtt töltötte Reb Mayer Litvákkal. De nem fejezte be a Legendákat. Nem is hiszik, mi minden maradt még benn Kiss József ceruzájában, amire az elárvult papiros az ő tábláján ma is hiába vár...

*... Ti azt mondjátok, balkíva a szót,
S egymásra néztek: Meghalt az öreg!
Mesebeszéd! — Mint tengeren hajók
Én csak elmentem, én csak elmegyek:
Köd előttem, köd utánam,
Köd az örökkévalóságban.*

Kóbor Noémi

Hevesi Simon

1868—1943.

Hevesi Simon halála súlyos, szinte tragikus csapás a magyar zsidóság számára. Azoknak a nagyon keveseknek egyike dőlt ki, akiknek személye tekintély volt. Nagy szó ez, mert a mi zsidó tömegeink előtt nem ad tekintélyt sem a köntös, sem a cím, sem az állás, csak maga az egyén, az ember. Hevesi Simon a pesti hitközség vezető főrabbija volt és a Rabbiegyesület elnöke, de ezek a rangok nem szerezték volna meg neki a tömegek tekintélyt, hanem, a talmudi mondás szerint, az ember szerzett tiszteletet az ő helyének. Tiszteletet szerzett kivételes egyénisége a magyar zsidóságon belül, de ennek körén kívül is.

Zsidó hagyomány szerint elsősorban a tudás érdemel tiszteletet. Meltatlanul állították egyszer szembe Hevesi Simon tudományos munkásságát egy világhírű magyar rabbi-tudóséval: Az egyik oldalon hatalmas művek szerepelnek, a másikon Hevesi Simon két alkotása: „Imakönyv (fordítás) és Jób könyve (fordítás)”. Ez a beállítás hamis volt és igazságtalan. Hevesi Simonnak komoly, szakemberek számára készült tanulmányai vannak pl. a Biblia filozófiai tartalmú könyveiről, és megjelent olyan „bérur háláchá”-ja, amely a hagyományos irodalomban való nagy *talmid chacham* voltát bizonyítja; s a Biblia egyes könyveit jól lefordítani is komoly tudományos teljesítmény. De védelemre szorulna-e Hevesi Simon, ha tudományos téren nem is alkotott volna semmit? Irodalmi működése számára olyan területet választott, amelyen valóban nagy, komoly szükség volt rá: A művelt magyarországi zsidó közösség számára hozzáférhetővé tette a zsidó szellem legértékesebb kincseit. Elsősorban a

Bibliát egyes részeiben, azután, s ez legnagyobb irodalmi érdeme, az imakönyvet ízléses, okos, az eredetihez méltó fordításban, végül a zsidó vallásbölcselet klasszikusát a mai olvasó számára átdolgozva. Látható, hogy mindez céltudatos munkának része, annak a törekvésnek, hogy a zsidó intellektuális rétegnek zsidó műveltséget adjon, s ezzel hitét szilárdan megtámassza. Ennek eszköze volt az általa megteremtett OMIKE, ezt szolgálta legtöbb cikke, előadása, beszéde.

A hit hirdetésére a szószer volt a főeszköze. Nagy szónok volt. Nem méltóságteljes külseje, remek zengésű hangja tette azzá — mindez csak hangszer, — hanem gondolatai és stílusa. Működésének semmi más ága nem mérhető össze jelentőségben és így felelősségben azzal, hogy szombatokon, ünnepeken elmondott szavaival több ezer főnyi gyülekezetet irányított.

E szónoki működésével valóságos iskolát teremtett. A szeminárium-ból kikerült rabbik nagy többsége Hevesi Simon szónoki irányát követi. Nem azért, mert tőle tanulták a homiletikát a szemináriumban, hanem azért, mert példája és egyénisége hatott, még azokra is, akik szabadulni szerettek volna e hatás alól, mert kicsinynek tartották magukat ennek hatalmas méretű, méltóságteljes, súlyos pompájához.

Elég-e egy rabbi számára, hogy „nagy szónok”, holott ma a lelki gondozást tartjuk a rabbi mindennél fontosabb feladatának? E téren könnyű a pesti rabbiknak szemrehányást tennünk, könnyű és igazságtalan. Egy-egy pesti rabbi húsz-harmincezer embernek a lelkésze, a vezető főrabbi százezernél többnek. Hogyan lehetne így szó a lelkek egyéni gondozásáról? Hevesi Simon megkísérelte a lehetetlent, az emberi teljesítőképesség legvégső határáig foglalkozott a zsidó emberek ügyes-bajos dolgaival, felkarolta, újjászervezte a lélekmentés egyik legfontosabb eszközét, a Patronaget. De meglátta a probléma gyökerét: Hogy az igazgatás központosítást kíván, a lelkek gondozása pedig decentralizálást, és hogy nem helyes egyoldalúan az igazgatás szempontjainak engedni. Ő maga beszélt el tanítványainak, hogy pesti főrabbivá történt megválasztásakor azt a javaslatot terjesztette be a hitközség előljáróságához, osszák fel a hitközséget rabbisági kerületekre, a „központ” legyen ezeknek irányító csúcsszervezete. A pesti hitközség ma elindult ebben az irányban. Ha akkor rögtön megértik Hevesit, sok lélek megmaradt volna zsidónak. E kérdéshez más úton is hozzányúlt: Amikor Lederer Sándor elnökségével megalakult a Hitközségek Szövetsége, az alakuló gyűlésen hatalmas beszédben szólította fel a hitközségek kiküldöttait, adjanak a rabbinak részt a hitközség igazgatásában. Hogy egyik elnök felszólalására ezt megtagadták, az Hevesinek mindvégig érzett sérelme és fájdalma volt, s erre hivatkozott, amikor visszavonult az ez irányban való további küzdelemtől.

Minden más téren azonban utolsó napjáig tevékeny maradt. Nem hiába nevezte őt a pesti hitközség elnöke gyászbeszédében segítőtársának: Amíg a pesti hitközség mai irányában halad, amíg zsidó sorskérdésekben kitart mai állásfoglalása mellett, amíg hatalmas arányú jótékonykodását folytatja, amíg megpróbáltatások között is megmarad a rendíthetetlen hazafiság talaján, addig Hevesi Simon szelleme él benne.

Hirschler Pál

Heller Bernát

1871—1943.

Heller professzor több ízben hangoztatta,¹ hogy ami Hellasnak Perikles kora, Rómának Augustus uralma, a franciáknak a „nagy század”, a németeknek a weimari évtizedek, az a magyarságnak a XIX. század: a legnagyobb magyar államférfiak, költők és tudósok százada. Ebben a korban hullottak le a törvényes korlátok, amelyek a zsidóságot a magyarságtól elválasztották és az egyenjogúsított zsidóság pazarló volt a hálában. Ekkor adta a zsidóság a magyarságnak Bacher Vilmost, Goldziher Ignácot és Kármán Mórt, oly értéköszeget, amelyhez foghatót csak az egykorú német zsidóság tud felmutatni. Ebben a nagy triászban tisztelte mestereit Heller, mellettük csak „becsületes epigónnemzedék”² nevelkedhetett.

Heller Bernát *tanítványuknak* vallotta magát s vallomása nyomán bennünk is mint a „nagy tanítvány” él, aki örökségképp egyesítette magában Kármán emberi lelkiismeretét és nevelőerejét, Bacher tudós és tanári pontosságát, valamint tudományágai (Szentírás, aggáda) szeretetét, Goldziher vallásos lelkiületét és az iszlám-tudományhoz való vonzalmát.

AZ EMBER

Annak bizonyítására, hogy mennyire hatott Reá Kármán emberi nagysága, ideiktatok néhány mondatot az Ő Kármán-jellemzéséből s ezzel már jellemeztem Heller Bernátot is. „Kármán képes volt fölháborodni, sőt — pedig ez nála szokatlan — gúnyolódni azon az elbizakodottságon, hogy némely tudós magával eltelten azt hiszi, hogy már pusztá létezésével lerőta tartozását az emberiség iránt.”³ „Amellett mint a tanárok-tanára, nem kötötte tanítását sem órához, sem föltételhez: ideje, könyvtára, elméje, lelke mindenkor mindenki számára hozzáférhető volt.”⁴ „Messzi állott tőle minden, ami alantas. Önmaga iránti erkölcsi szigorúságában volt valami félelmetes, nyugtalanító, lelkiismeretháborgató, saját kicsinységünkre emlékeztető. Amely körbe belépett, elhomályosította a hivatatlanokat, elnémította a méltatlanokat. A középszerűségnek is kényelmetlen volt Kármán nagysága.”⁵ Akik ismerték Heller professzort, azok ennek a jellemrajznak olvastán akaratlanul is Őreá gondolnak.

A TUDÓS

Bacherben a tudós és tanári pontosság ragadja meg s nyűgözi le. Bacher ötvenedik születésnapján Heller levélben tesz vallomást mesterének: „Most is, midőn néha végzek valamit és még gyakrabban, midőn nem végzek semmit, elgondolom: mit szól hozzá Bacher professzor! A Tanár Úrra való emlékezés mintegy alkotó része lett lelkiismeretemnek.” (1900. I. 14.) Bacher példája viszi reá, hogy minden másutt gyűjtött ismeretét a zsidó tudomány szolgálatába állítsa, távoli irodalmak búvárlásában megélesedett tekintetével a zsidó irodalom és folklóre idegen szellemi javakhoz vezető tárgyi kapcsolatait derítse ki. Keleti tudomány, mesekutatás, néprajz, francia- és német irodalom, francia nyelvészet nála csak eszköz a zsidó tudomány műveléséhez. Mindezekbe a tudományágakba belévonja a zsidó irodalmat. Bacher munkásságának méltatásánál is kiemeli — M. Liberrel szemben —, hogy „érdeklődésének középpontjában a zsidó irodalom áll.”⁶ Ezzel tulajdonképpen Zunz álmának, a „Wissenschaft des Judentums”-nak egyengeti útját, amely a zsidó irodalmat észre akarta vétetni akadémiákkal és egyetemekkel. Ezért ad hírt kitörő lelkesedéssel arról, hogy Tartu (Dorpat) egyeteme tanszéket létesített a zsidó tudománynak és azt Lazar Gulkowitsch rölti be.⁷ Az álom végre valahol valóra vált.

A TUDOMÁNYRÓL

Mi tulajdonképpen a tudomány? Tőle tanultuk meg, hogy a tudomány szent szolgálat, valami nagyon alázatos elkötelezettség. Sokszor hallottuk Tőle idézni Rábbán Gámliél mondasát, amellyel két tanítványát akarta a tanház élére állítani: „Azt hiszitek, hogy uralmat adok tinéktek? Szolgálatot bízik reátok!” (Hor. 10a, b.) A tudomány művelése semmiképp sem lehet jogcím büszkélkedésre, sőt fokozottabb

munkát, érzékenyebb lelkiismeretet követel és örök elégedetlenséget ad cserébe. Ahogyan Arany János panaszkol: Epilógusában, amelyet Heller annyira szeretett, jubileumi beszédében kétszer is idézett:⁸

*Bárba engem titkos mételey
Fölemészti: az örök kétely;
S pályám bére
Égető, mint Nessus vére.*

Gyakran idézte előttünk Ráb szavait: „A tudósoknak nincs pihenőjük a túlvilágon sem” (M. Qátán. 29a.). Nála éreztük leginkább, hogy a tudomány művelése beállítottság, amely eltölti a tudós egész lényét és minden tettét irányítja. Heller minden tárgyához a tudomány tiszteletével, szinte áhitattal közeledett. Fontosnak és szentnek tartotta, amivel foglalkozott. „Az áhitat nem pótolhat semilyen tudományt, de meg-nemesíthet, megszentelhet minden tudományt” — írta le egy ízben.⁹ Cinizmussal nem lehet a tudományt „kezelni”. Nagyon jellemző, hogy megragadja Őt Goldziher egy vallomásszerű kijelentése: „ámbar mindennapi kenyere az arab irodalom, a legmosdatlanabb szájú irodalom, soha, de soha az ő tollára még erről az irodalomról sem jött léha szó.”¹⁰ Heller lelkének szűrőjén át is tudománnyá lett minden, ami belé-került. A legjelentéktelenebb adat, a kevéssé jelentős személy, amiről, vagy akiről írt, az Ő hangsúlyozásában súlyt kapott, az Ő tolmácsolásában már a tudomány alkotóeleme lett. Kitűnő érzéke volt annak felismerésére, hogy mi a lényeges valamt-ben a tudomány számára, szemben azzal, aki Eleázár b. Mattia módjára „gyöngyöt találhatott volna és cserepet talált” (Jeb. 94a.). Ez tette Őt kiváló kritikussá, ismer-tetési ezért példaadóak alaposságban is, értékelésben is. Móse Ibn Ezra írja arab-nyelvű Poetikájában, hogy sokszor „a mű elemzése többet ér magánál a műnél”.¹¹ Heller kritikai munkásságából erre több példa hozható. Louis Ginzberg úgy nyilat-kozott Hellerről: „Ich konnte mir weder einen kundigeren noch einen liebenswürdi-geren Rezensenten wünschen als Professor Heller.”¹² Boaz Cohen, a new-yorki Jewish Theological Seminary tanára, Ginzberg Legends-ének korszakos jelentőségét Heller alapos bírálatával érzékelteti.¹³

Mindezt azért tartottuk szükségesnek hangsúlyozni, mert nyugtalansággal lát-juk, hogy köreinkben — avatottak és avatatlanok — a „gyakorlatiasság” bomlasztó jelszava alatt a tudomány ellen beszélnek. Valami különös félelem ez mindattól, ami tudomány. Pedig a tudomány tisztelete zsidó tulajdonság. Úgy mondja R. Ámmi (Ber. 33a): „Nagy dolog a tudomány, hiszen Isten két neve között szerepel a Szent-írásban, miként írva vagyon: „Mert az Örökkévaló a tudomány Istene.” (I. Sám. II. 3.).

SZENTÍRÁSTUDOMÁNY

Heller Bernátot hajlama, olvasottsága, tudományos példaképe a tárgytörténet művelőjévé avatták. Ez a tárgytörténeti érdeklődés alakította ki életművének számos területét, hozta létre számos alkotását.

Szentírástudományi dolgozatai is jórészt a tárgytörténetre tartoznak. Előbb szu-dáni, később egyéb párhuzamot is talál Ézsau és Jákob történetéhez;¹⁴ az apokrif Zsuzsanna-elbeszélést nagy avatottsággal gyűjtött mesepárhuzamok alapján végkép a megvádolt női ártatlanság és az okos fiú meseköreibe sorolja.¹⁵ A Kahana szerkesz-tette Szentíráskommentár-sorozatban is (Haszefárim Hahicónim. II.) azt a két apokrif könyvet fordítja héberre és magyarázza, amely a tárgytörténet szempontjából a leg-több figyelemre tarthat számot: a Dániel-toldalékokat és Tobit könyvét. Igénytelen című rövid jegyzetben közli nagyjelentőségű észrevételét, hogy egy legtokéletesebben héberül visszaadható szójáték alapján a Zsuzsanna-elbeszélés eredeti nyelvűül a *hébert* kell tartanunk.¹⁶ Kahana felkérésére elkészítette és Jeruzsálemba elküldte az Apokrifák és Pseudepigrafák héber kiadásának tárgymutatóját is, amelyből — ismerve Heller érdeklődési körét — sok tárgytörténeti útbaigazítást fogunk nyerni az Apokrifákban.

AGGÁDA ÉS HÉBER MESEKUTATÁS

Tárgytörténeti érdeklődés vezeti az aggádához. „A Szentírás lezárását követő évezredben az aggáda a zsidóság legfőbb, legértékesebb alkotása: formája szerint látszólagos szentírásmagyarázat, — igazi mivoltában egy évezrednek történelemszem-

lélete, legendája, költészete, ábrándja, reménye, lelke.”¹⁷ A vándorúton sok népnek és sok irodalomnak kellett rányomnia bélyegét erre az évezreden keresztül alakuló materiára. Az aggáda művelőinek, a névszerint ismert tannáknak és amóráknak életrajzát, továbbá a nevükben idézett aggádikus hagyományt hét kötetben, egy negyedszázad alatt (1878—1902) megírja, illetve csoportosítja Bacher Vilmos. Bacher a halál meggátolta abban, hogy befejezze művét: nem dolgozhatta fel a névtelen aggádat,¹⁸ bár az első lépéseket e téren is megtette Rabbanan, die Gelehrten der Tradition c. művével. (Budapest, 1914.) Nem tehetette rá a koronát sem művére azzal, hogy megírja az aggáda történetét, fejlődését, organizmusát.¹⁹ L. Ginzberg, akit Heller napjaink legnagyobb élő zsidó tudósának tartott, összegyűjtötte ugyancsak kb. negyedszázad munkájával (1908—1938) a Szentírás történeteinek sorrendjében a zsidó legendakincset, az aggáda csaknem teljes anyagát a legkülönbébb korú, tárgyú és értékű héber forrásokból hét kötetben (The Legends of the Jews).

Hellerre várt Bacher életművének befejezése. Nagyon sok, amit elvégzett, sok, amit nem végezhetett el és aminek elvégzésére most már hiába várunk. Heller feldolgozta az aggáda lelőhelyeinek, az aggádikus műveknek teljes irodalomtörténetét a leglényegesebbekre szorítva.²⁰ Ginzberg anyagát véve alapul, a különféle hatások sorrendjében is taglalja az aggádat.²¹ Itt már vázlatosan megvan az aggáda fejlődéstörténete, másszóval az aggáda szellemtörténete. Nem lenne azonban nehéz Heller részlettanulmányai alapján még néhány jellemző példát hozzáfűznünk, szemléltetendő a különböző korok és néphitek hatását az aggádra.

Külön figyelemmel kíséri a héber mese útját. Az első időszakban monográfiák alakjában dolgoz fel néhány világszerte híres mese-, monda- és legendaközt zsidó szempontból. Négy alapvető tanulmányra utalunk itt: Kard a hálótársak közt,²² az ephesusi hét alvó,²³ a paradicsomi társ²⁴ és a szent egygüység.²⁵ Zsidó párhuzamokra mutat rá, amelyekre eddig nem volt tekintettel a kutatás; eredetmegállapításokra és eredményekre jut, amelyekre eddig nem juthatott a kutatás.

Ilyen előtanulmányok után fog a héber mese összefüggő történetének megírására: a bibliai mesétől a talmudi-midrasi mesén és a középkori önálló héber mesegyűjteményeken keresztül a héberre fordított idegen meseművekig. Johannes Bolte és Georg Polívka az általuk szerkesztett Anmerkungen zu den KHM der Brüder Grimm c. mesehasonlító kiadvány IV. kötetét a mesék történetének szentelték. Hans Stumme a héber és arab mese megírására Hellert ajánlotta („als einen ausgezeichneten Kenner dieses Gebietes”, 1919. XI. 17-ről kelt levelében). Itt jelenik meg Heller úttörő munkája,²⁶ amely úttörő volta ellenére sem kísérlet, hanem a feladat maradéktalan megoldása. A kritika itthon és külföldön egyaránt a kitűnő kötet legkitűnőbb fejezetének ismerte el. Honti János szavaival: „Büszkék lehetünk rá, hogy a felbecsülhetetlen értékű könyvnek talán legértékesebb fejezete magyar munka”;²⁷ Friedrich Panzer szerint: „eine höchst willkommene, ausgezeichnete eindruckliche Darstellung.”²⁸

Heller mesekutató módszere a korábbi módszerek alapos mérlegelése után állapodott meg véglegesen. Áttekintette a mitológiai, pánindiai, pánizraeli, antropológiai, a rítusból származtató és végül a történelmi-földrajzi módszereket. A legutolsó módszer a mesevándorlás tanát hirdeti: valahol létrejön egy mese és onnan továbbjut a legtávolabbi földrészekig. Ha tehát világos képet akarunk kapni egy mese eredetéről és útjáról, össze kell gyűjtenünk minden párhuzamát s csak azután mondható ítélet felőle. Heller ezt a módszert alkalmazta kutatásaiban. Azt vallotta: „Kétségtelen, hogy a mesék vándorolnak helyről-helyre, néptől-néphez és nincs nép a földön, amely mesekincset magától találta volna ki. Az is kétségtelen, hogy minden mese csak egy helyen született meg.”²⁹

Rámutat arra, hogy a zsidó génusz is alkotott mesét. Két bibliai mesének, a Jótáménak (Birák IX. 8—20.) és a Jóásénak (II. Kir. XIV. 9.; II. Krón. XXV. 18.) nincsen megfelelője. Több, a világirodalomban számozott mesétárgy zsidó eredetű. A paradicsomi társról szóló világszerte elterjedt legenda első forrása Nisszim b. Jáqob XI. századi mesegyűjteményének 15. darabja: Jámbor tudós meg akarja ismerni a világi szomszédját. Látomásában értésére jut, hogy mészáros lesz a szomszédja odafent. Elszomorodik. Értésülvén azonban a mészáros egy jámbor cselekedetéről, boldog, hogy ilyen társa lesz a túlvilágon. Ez a legenda megjárta a keresztény és mohamedán irodalmat, Rudolf von Ems eposszá dolgozza fel. Későbbi útján visszakérül a zsidósághoz és Rási alakjához kapcsolódik,³⁰ Heves Kornél rimkebe is szedi ezt a Rási-legendát.³¹ A három gyűrűről szóló példázatnak — Heller a példázatok példázatának nevezi — nincs régebbi hagyományozója, mint Efrájim Sancho zsidó tudós. Selomo

Ibn Vergánál olvassuk,³² hogy a zsidó tudós I. Don Pedrót, Aragonia királya előtt (1094—1104) mondotta el a két drágakőről való példázatot; ezzel tehát megelőzte Etienne de Bourbon, dominikánus barátot, akihez csak a XIII. század közepén jutott el. Lessing Bölcs Náhánja révén bejárta és meghódította a földet. Lessing változata a zsidó tudóshoz áll legközelebb. Ők ketten „századok mesgyéjén át kezét fognak”.³³

Hasonlóképp a héber meseanyag egészét tekinti át, amikor elemzi a héber mese sajátosságait. Tanulmánya bemutatásra kerül a párisi nemzetközi vallástörténeti kongresszuson 1923-ban.³⁴ Ime néhány megfigyelése:

1. Idegenből jött mesékbe zsidó vallásos motívumok elegyednek bele. Iskola-példája ennek a Fridolin-típus, amely megvan már Temesvári Pelbártnál³⁵ és Schiller *Der Gang nach dem Eisenhammer* c. költeménye révén közismert. Pelbárt meséjében a királynő apródját az menti meg a haláltól, hogy misére hívó harangszót hallván, betér az erdei kápolnába és végighallgatja a misét. A héber alakításban a mise helyébe a tefilla kerül.³⁶

2. Az idegen mesetárgy a zsidóságban áthasonul olyképp, hogy találóan valamely szentírási vershez illeszkedik. A rókról és a farkasról szóló kettős aescopusi mese (XLVI.) Rabbi Méirnél három szentírási vershez kapcsolódik (Szanh. 38b., 39a. Rásínál kifejtve).

3. Néha, mintha egyenesen szentírási versek magyarázására születnének mesék. Midján és Moáb vénei szövetekeznek egymással Izráel ellen (Num. XXII. 7.). Olyan ez, mint mikor két marakodó kutya megbékül, hogy egyesült erővel szembeszálljon a farkassal. Legrégibb feljegyzése zsidó forrásban található,³⁷ innen indult messzi vándorútra (legismertebb változata: Pauli, Schimpf und Ernst. Nr. 400.).³⁸

4. Némelykor az idegen mesetárgy alkalmazásában a zsidó forrás erkölcsre oktató célzatos csillogtat meg. Legnevezetesebb példa rá a sántáról és a vakról szóló példázat. Ennek az ind eredetű példázatnak³⁹ időben legkorábbi feljegyzője a tannaitikus Mechilta, amely már erkölcsi célzatos vizet bele.⁴⁰ Rabbi adja elő Antoninusnak: Szép kertjének őrizetét tulajdonosa egy sánta és egy vak örre bízza; a sánta ráül a vaknak hátára s így dézmálják meg a kertet. Hasonlóan a test és a lélek egymás nélkül bűnözésre képtelenek, csak együttesen. Az iszlám — a X. században valószínűleg a zsidóságból hatolt belé ez a példázat — hasonlóan a test és a lélek együttés felelősségére alkalmazza.⁴¹ A keresztény középkornak Etienne de Bourbon közvetíti.⁴² A héber mese ilyen módon a zsidó vallás és erkölcs hirdetőjévé válik.

A MAGYAR IRODALOM KAPCSOLATAI A SZENTÍRÁSSAL ÉS AGGÁDÁVAL

Tárgytörténeti véna irányítja magyar irodalomtörténeti tanulmányait is. Most csak a zsidó vonatkozásúak kerülhetnek szóba. A mások és a maga előmunkálatai után a költő Zrinyi Miklós minden művében utánajár a Biblia nyomainak. Kutatja a Biblia tárgyi hatását — anyagát a Biblia könyveinek sorrendjében adja — és nyelvi hatását is.⁴³ Br. Eötvös József születésének centennáriumán vizsgálat tárgyává teszi, hogy milyen befolyást gyakorolt eszmevilágára a Biblia. Példákat hoz arra, hogy az aggáda egynémely nyoma is felfedezhető műveiben: „Egy gazdaasszony levelei”-ben pl. elbeszéli, miként volt segítségére Ádámnak az első búza elvetésében maga az ördög.⁴⁴ Heller vizsgálódásait most érdekesen egészítik ki az Eötvös Naplójegyzeteiben található adatok a Bibliából és Bibliáról.⁴⁵ Tüzetesen vizsgálja Arany János viszonyát az aggádához. Arany két forrásból merítette aggádikus érdeklődését és ismereteit: Jolowicz *Polyglotte der orientalischen Poesie* c. gyűjteményéből és L. A. Frankl: *Helden- und Liederbuch* c. költeménysorozatából. Külön fejezet tárgyalja A Jókai ördöge elemeit és alakulatait a zsidó irodalomban.⁴⁶ Tompáról megállapítja, hogy kedvelte a rabbinikus mondákat, az aggádát, de hatásának alig észlelhető a nyoma költészetében.⁴⁷ Bernstein Bélával egyidőben és egy helyen figyelmeztet rá, hogy Madách számára Az ember tragédiája keretének legrégibb mintáját az aggáda szolgáltathatta.⁴⁸ Mikszáth egyik meséjéhez, amelyben Isten Ádámnak különböző állatok éveit adja, felsorakoztatja aggádikus megfelelőit az emberi élet hét korszakáról.⁴⁹

ARAB TÁRGY- ÉS MESETÖRTÉNET

Goldziher iránti tanítványi rajongása és a tárgytörténet iránti szeretete viszik el az arab irodalomhoz. Tőle kapjuk a német mese arab motívumainak összeállít-

tását⁵⁰ és az iszlám legendájának bibliai alakjairól szóló címszavakat az Enc. d. Islamban (új átdolgozásban a Handwörterbuch d. Islamban. Leiden-Leipzig, 1941.). Bolte—Polívka már idézett kiadványában a héber mese mellett megírja az arab mese történetét is. Arab tanulmányainak legjelentősebb eredménye az Antar-regényről szóló monográfia, amely egész életén át foglalkoztatta. Goldzihernek még egyetemi éveiben feladataul tűzte ki Kelet és Nyugat találkozásának vizsgálatát az Antar-regényben. A kitűzött feladatnak egy 396 lapos, Goldzihernek ajánlott könyvvel felel meg.⁵¹ Antara tulajdonképpen történeti alak, harcos és költő egyszemélyben. A halálát követő félévezred azonban mondai hőssé avatta s alakja köré egy 32 kötetet kitevő regényes hagyományt szőtt. Ez a regény „képviseli az arabság félévezredes történetét”. Heller vázolja a regény szétfolyó tartalmát, vizsgálja az iszlám, a párszizmus, a zsidóság és a kereszténység hatását reá és végül behatóan — hiszen a címlap is „Összehasonlító irodalomtörténeti tanulmány”-nak tünteti fel — az irodalmi és folklorisztikus párhuzamokat. Meglátja a kereszteshadak és lovagi intézmények tükröződését a regényben s egyik alakjában (Dsúfarán) Bouillon Gottfriedet fedezi fel. Németnyelvű átdolgozásában — Lutz Mackensen Form und Geist c. sorozata 21. köteteként jelenik meg — főképp a tárgytörténeti, folklorisztikus és stílustörténeti kérdésekre van tekintettel.⁵² Elég a tárgymutatóba belepillantanunk s meggyőződünk róla, hogy a tárgytörténeti kérdéseknek szinte kincsesháza ez a könyv (Eideslist, Geld im Stock, Glocke der Gerechtigkeit, Himmelsflug, Pfeil gegen Himmel abgeschossen stb.). Antar-tanulmányai zsidó szempontból is figyelmet érdemelnek, mert a regényben Heller iszlámelőtti, vagy legkésőbb Muhammed-korabeli arab-zsidó álmessiai mozgalom nyomára bukkant, amelynek hőse Júsa al-Akbar s egyedüli forrása az Antar-ról szóló arab lovagregény.⁵³

HATÁSA

Heller azt írta Goldziherről: „Jóval több ő minden művénel.”⁵⁴ Akik Heller professzor közelébe jutottak, megsejtették, hogy Ő is több volt, mint reáliskolai tanár, gimnáziumi igazgató, rabbiképző-intézeti professzor, budai tanulmányi felügyelő s örökértékű munkák szerzője. Emberségével, ideáljaival, hitével és tudásával a magyar-zsidó tudomány fénykorának utolsó képviselője volt. A „nagy tanítvány”, aki azonban nagy tanítójává vált mindazoknak, akik a zsidó tudományt *lélekkel* művelik. Hatása egyéniségének százirányú kisugárzásával ott munkál a zsidó tudomány szerény és serény munkásaiban.

Scheiber Sándor.

¹ IMIT Évkönyve. 1932. 7. — ² IMIT Évkönyve. 1916. 252. — ³ U. o. 259. — ⁴ U. o. 260. — ⁵ U. o. 283—284. — ⁶ IMIT Évkönyve. 1934. 51. — ⁷ A Budai Izr. Htk. Ért. XXII. 1934. Nr. 12. — ⁸ Heller Bernát jubileuma. 34., 39. — ⁹ Emlékkönyv a Ferenc József Orsz. Rabbiképző Intézet örven éves jubileumára. II. Budapest, 1927. 57. — ¹⁰ U. o. — ¹¹ Sirát Jiszlél. Ford. B. Halper. Leipzig, 1924. 72. ¹² MGWJ. LXXII. 1928. 621. — ¹³ The Legends of the Jews. VII. Index. Philadelphia, 1938. p. IX. — ¹⁴ Ethnographia. XXVII. 1916. 241—244.; ZAW. XLIV. 1926. 317—320.; XLV. 1927. 155. — ¹⁵ ZAW. LIV. 1936. 281—287. — ¹⁶ MGWJ. LXXX. 1936. 127—128. — ¹⁷ IMIT Évkönyve. 1936. 67. — ¹⁸ Büchler Adolf. M. Zs. Sz. XXVII. 1910. 116. — ¹⁹ Heller: Bacher Vilmos. Zsidó Plutarchos. II. (N. Zs. Kvt. 19.) 23. — ²⁰ Enc. Jud. I. 979—1036.; Eskol. I. 507—573. — ²¹ JQR. NS. XXIV. 1933—1934.; XXV. 1934—1935. — ²² Ethnographia. XVI. 1905. 257—268.; XVII. 1906. 214—218.; REJ. LII. 1906. 169—175. — ²³ REJ. XLIX. 190. 190—218. — ²⁴ REJ. LVI. 1908. 198—221. — ²⁵ IMIT Évkönyve. 1908. 239—251.; „Gott wünscht das Herz”. HUCA. IV. 1927. 365—404. — ²⁶ Das hebräische und arabische Märchen. Bolte-Polívka. IV. Leipzig, 1930. 315—418. — ²⁷ Ethnographia. XLI. 1930. 219. — ²⁸ DLZ. LII. 1931. 23. — ²⁹ Zijjon. IV. 1930. 80. — ³⁰ Heller. M. Zs. Sz. XXV. 1908. 160—162. — ³¹ IMIT Évkönyve. 1907. 242—251. — ³² A XV. század végén örökölte meg Sévet Jehúda c. krónikájában. Varsó. 1882. 39—40. — ³³ Heller. IMIT Évkönyve. 1906. 67.; Zur Geschichte der Parabel vom echten Ringe. Zeitschrift für vergleichende Litteraturgeschichte. NF. XVI. 1906. 479—485. — ³⁴ Kivonatosa: Tendances et idées juives dans les contes hébreux. Actes du Congrès International d'Histoire des Religions tenu

a Paris en Octobre 1923. II. Paris, 1925. 58—65.; teljességében: REJ. LXXVII. 1923. 97—126. — ³⁵ Katona Lajos: Temesvári Pelbárt példái. Bp. 1902. 26., 41—44. — ³⁶ Heller, Bolte-Polívka, IV. 1930. 352. — ³⁷ Szifré Num. 157. ed. Horovitz. 209., Szanh. 105a. — ³⁸ Bőséges párhuzamokat hoz Gaster, Jubilee Volume in Honour of Prof. Bernhard Heller. Budapest, 1941. 154., 155. — ³⁹ Ginzberg: Jewish Folklore: East and West. Cambridge, 1937. 17., 17. — ⁴⁰ Sirátá. II. Mekilta de-Rabbi Ishmael. ed. Lauterbach. II. Philadelphia, 1933. 21. töredékesen kiegészíti Szanh. 91a/b. — ⁴¹ Goldziher: Előadások az iszlámról. Ford.: Heller Bernát. Budapest, 1912. 44., 322—323. — ⁴² Heller: Blinde und der Lahme. HWB. d. d. Märchens. I. 277—278. — ⁴³ M. Zs. Sz. XLII. 1925. 65—106., 163—166. — ⁴⁴ IMIT Évkönyve, 1913. 39—40. Hozzá: Waldapfel Imre, Heller-Emlékkönyv. 113—123. — ⁴⁵ Scheiber, Mult és Jövő. XXXI. 1941. 135—136. — ⁴⁶ IMIT Évkönyve. 1929. 62—123. — ⁴⁷ IMIT Évkönyve, 1900. 305—316. — ⁴⁸ IMIT Évkönyve. 1896. 235—238. — ⁴⁹ Ethnographia. XLI. 1930. 153—157. — Nem jött tekintetbe a Hibbut Haqeber szövege, Treatise Semahot ed. Higger. New-York, 1931. 256. — ⁵⁰ HWB. d. d. Märchens. I. 93—108. ⁵¹ Az arab Antar-regény. Budapest, 1918. — ⁵² Die Bedeutung des arabischen Antar-Romans für die vergleichende Litteraturkunde. Leipzig, 1931. — ⁵³ Scheiber: Bibliographie der Schriften Bernhard Hellers. Budapest, 1941. Nr. 145., 257., 258., 272. — ⁵⁴ Emlékkönyv a Ferenc József Orsz. Rabbiképző Intézet ötven éves jubileumára. II. 56.

Biblia-fordítások

Cervantes írja, hogy valamely irodalmi műnek fordítása olyan, mint egy fland mand fali szőnyeg fonákja: „bár így is láthatók az alakok, de olyan fonalakkal tele, amelyek eltorzítják az alakokat és ezek nem mutatkoznak szépségükben és tökéletességükben, mint a szőnyeg színén... De azért nem akarom mondani, hogy a fordítás nem tisztességes munka”. Cervantes óta sem változott a helyzet, a műfordítás vállalkozásában mindig van valami Don Quijote-szerű küzdelem a lehetetlenséggel. A fordítás nyelvének más a szemlélő-módja, más az eszejárása, mint az eredetiené, a szavak más gondolatot és érzelmet vonzanak, más a zenéjük, ütemük, hangsúlyuk. S ha az eredeti régen letűnt korszak műve, a nehézségek ijesztőre nőnek.

Ilyen ijesztő lehetetlenségnek tetszik a *Szentírás* lefordítása. Azt talán nem kell bizonyítani, hogy ez a feladat művészi. Lehet-e irodalmi alkotást — ha már fordításban — másképp, mint *műfordításban* az olvasó kezébe adni? (*Ab esse ad posse* — lehetni lehet, de nem szabad.) Csökkentem-e az Írás szentségét, ha tudom, hogy az nemcsak *ige*, de egyben a legnagyobbyszerű irodalmi műalkotás? Az Isten ígéje nyilván álrúhá királyfi lenne köztünk az írás tündöklő szépsége nélkül. Szépséget mondog, de valamennyi esztétikai értékre gondolok, a Tízparancsolat kőbevésett szűkszavúságának tömör nyelvi erejére, a teremtés fejezetének ünnepélyes költői s papi pathoszu emelkedettségére, s patriarkáink történetének gazdag mesélő kedvére, jellemző erejének ódon bájára, a XXIII. zsoltár meleg bensőségére, szelíd hasonlaira, Jóna könyvének tettettet naivitására, a próféták hasonlíthatatlan fenségére, felejtethetetlen képeire, félelmetes, mennydörgésszerű szavaira, Jób tragikumára, az Énekek Énekének fűtött, zsúfoltt szóképeire. Kimeríthetetlen és elbeszélhetetlen ez a sokfélesége az irodalmi, művészi értékeknek. Ezer esztendő válogatott termésén és rengeteg író-egyéniség lelken keresztül szól hozzánk az Isten a *Szentírásban*. Olyan ez a könyv, mint egy hatalmas, vén tölgyfa, amelyre évszázadokon át rakódtak az évgyűrűk és ódon gyökereitől friss lombjaig tömegtelen formát jár át az élet nedve.

Ezt a hasonlatot, amelyről nem állíthatom, hogy vadonatúj, azért írtam le, mert a biblifordítások egy másik, nem művészi problémáját is szóba akarom hozni. A *Szentírást* a maga egészében, jelenvaló alakjában kaptuk eleinktől. A *Buber-Rosenzweig-féle* nagyszabású bibliafordítás elve: nem érdekelheti a fordítót, hogyan, miből alakult ki ez a sokrétű egység, mestereink így hagyták reánk, nekünk a *textus massoreticus*-t kell a maga egészében a másik nyelvre átvetíteni. Ezzel szemben például a *Greszmann és Gunkel* szerkesztésében megjelent *Die Schriften des Alten Testaments* az ellenkező vélgletet képviseli. Igyekszik a mai szöveget elemeire bontani, összetevőit mintegy régebb állapotába visszahelyezni, a prófétai szövegrészeket időrendbe állítani.

Hogy melyiket tartja a fordító és az olvasó a helyes eljárásnak, azt nem csupán tudományos megfontolások határozzák meg. Nagy mértékben érzelmekkel színezett állásfoglalás szokta eldönteni a bibliához való viszonyunkat és így a fordítást is.

A fordítás interpretáció is. Kérdés, a többféleképpen értelmezhető szövegrészeket a fordító hagyja-e meg többértelműségükben, vagy a fordítás azt fejezze-e ki, a fordító melyik tolmácsolást tartja helyesnek? Kérdés, ragaszkodjunk-e a *maszóra* szövegéhez ott is, ahol semmiféle jó értelmezést nem tudunk kihozni, vagy engedjünk-e helyet coniecturaknak? A valóság az, hogy ezt a kérdést is érzelmek színezik. Maga Buber kénytelen volt az érthetőség kedvéért e téren elvei ellen is engedni szigorú szóhűségéből.

Többször utaltunk már az érzelmi együttathókra. A biblia vallásos élményeknek és hitnek a kifejezése és új vallásos élményeknek és hitnek a forrása. *Leo Baeck*: Franz Rosenzweigről (Wege in Judentum, 370. o.) a következőket írja: „Zsidó mivolta németül keresett és talált kifejezést, német mivolta elmélyült a zsidóságban. Ezért lett Jehuda Halevi költeményeinek német tolmácsa s később — Martin Buber társaságában a bibliáé. A legnemesebb értelemben volt e tolmácsolás: fordítás. A kimondhatatlant kíséreljük meg kimondani, amikor vallásos tartalmat szavakba akarunk foglalni s ez bizonyos értelemben mindig fordítás. Német nyelvén zsidó jámborságát szóaltatta meg, a történelmet, ahogyan személyessé vált benne és így találta meg az új dallamot s az új dalt.”

Ezek a sorok nemcsak azt a már kifejtett gondolatot erősítik meg, hogy írói-művészi feladat a bibliafordítás, hanem a legmélyebb pontot is érintik, a lényegét: hogy a fordító vallás-élménye és lelke gyökeréig átélte zsidósága meg szellemi-kulturális-magyarsága alkothatja meg az Írásnak — ne feledjük el: *szent* írásnak — jelentős, igaz és szép fordítását. Jó imakönyvfordítás az, amelynek magyar szövegét is lehet imádkozni, jó bibliafordítás az, amelyet *Szentírás* gyanánt olvasni az imádsággal felérő áhítatot, „épülést” jelent.

A fordítás tehát művészi-irodalmi, tudományos-filológiai és vallásos-érzelmi kérdések csomópontja.

A fordítás *célját* kell még szemügyre venni, ez is döntő módon határozza meg minőségét. Másfajta lesz a tisztán tudományos célú fordítás — mint például a *Göttinger Handkommentar*, vagy *B. Jacob: Genesis*-e, más a merőben művészi élményt szolgáló — mint például *Babits: Jónás-átköltése*, megint más a vallásos gyakorlati célt szolgáló, — mint *Frenkel Bernát: Kis Szentírása*.

A szigorúan tudományos és a pedagógiai fordítást most figyelmen kívül hagyhatjuk. A bibliát a Bibliaterjesztő Társulat többszáz nyelven, minden más könyvet meghaladó példányszámban helyezte el szerte a világon. Tömegek olvassák mindenütt, csaknem azt mondhatnám: kivéve a zsidókat. Zsoltárainkat mások jobban ismerik, mint magunk, prófétáinkat idegenek magyarázzák nekünk. Olyan fordításra van szükség, amelyik a zsidó tömegeknek is épülést s a zsidó művelteknek is megújulást és tiszta gyönyörűséget szerez.

Amit a biblia irodalmi műalkotás-mivoltáról írtam, az magában rejtje azt a bizonyosságot, hogy a bibliát csak költő és író fordíthatja le. Bizony, költő és író a javából, hogy a fordított szöveg egyforma tökéletességgel közelítse meg a Debóra énekének ősi, vad szépségét és a Jesája béke-fejezetének csendes harmoniáját, Jeremiás gyötrődő látomásait és Koheler fanyar okosságát, ezer esztendő különböző fejlődési fokait, ezerféle egyéniség nyelvi jellegét, kötött beszédét és prózáját. Holott ez egyéniségek, e költemények és prózák között vannak olyanok, akikkel és amikkel semmiféle író nem versenyezhet a lelkekre való hatásban ezer esztendőökön át.

Természetesen nem felejtjük el azt sem, hogy hiszen mindennek a megértéséhez rengeteg tudományra van szükség. Héber grammatika, ókori keleti történelem, reáliák tudása, közel- s távol Kelet irodalmának ismerete, nagy nyelvészeti és irodalomtörténeti apparatus elengedhetetlen.

Nyilvánvaló, hogy itt a Gesenius nagy szótára s a kommentárok tömkelege fölé hajló tudósoknak, papoknak és mesterségük minden titkát ismerő, nagyszerű költőknek együtt kell dolgozniuk. Az azonban semmiesetre sem lesz elég, ha héber nyelvészek lefordítják és magyar nyelvészek megfésülik a fordítást. Nem csinosításról van szó, hanem újratanításról. Nem arról, hogy ne maradjon a fordításban kirívóbb magyartalanság, hanem arról, hogy a magyar szöveg nyelvi szépség tekintetében megközelítse az eredetit. Hogy ne a szép szöveg fonákjait, hanem második színét lássa a magyarul olvasó hívő.

A költő felezzé meg a munkát a tudóssal, a tudós filológiai előmunkálatai legyenek le a fordító válláról minden, nem szorosan művészi jellegű terhet és feladatot.*

Mindent összevéve kétféle fordítása képzelhető az Irásnak. Az egyik: lehető hűség a masszóra szövegéhez, a hagyományozott — szinte rabbinikusan helybenhagyott egésznek a fordítása. A másik: az eredeti szándékok, gondolatok megértésére való törekvés a „*p'soto dik'ro*” szellemében, a „habent sua fata libelli” elvénck elismerése a szöveg kezelésében. Mind a kettő jogosult a zsidóságban, lelkipásztori szempontból — azt hiszem — az utóbbi célszerűbb, mert teljesebb megértésre tanít. A hagyományok erősebbek, semhogy a Tóra szövegében a fordítók a „*Quellenscheidung*” kérdésének szellemidéző bűvészinasai lehetnének, Szentírásunk egyéb részeiben viszont kívánatos a történelmi és irodalomtörténeti szempontok érvényesítése. A jó magyar-zsidó Szentírás nyilván a Buber-Schrift-je és Greszmann-Gunkel fordítása között foglal majd helyet, a kétféle fordítás-lehetőség kombinációjával. Csak egyfajta fordítás nem engedhető meg: műkedvelő, lapos, lompos munka, olyan, amelyik úgy viszonylik a bibliához, mint a gimnazista éveinkből hirhedt Reger-féle tartalmi kivonat a remckművekhez.

Gondolatmenetünk összefoglalása: a biblia fordítása irodalmi, tudományos, lelkipásztori és hitbeli-érzelmi kérdések csomópontja. Ha az irodalmi-esztétikai oldalra e lapokon a többinél aránylag nagyobb súlyt vetettünk, azért volt, mert ezt a szemléletet hanyagolták el fordításaink leginkább. Azonban nem lehet kétséges: a legnagyobb fontosságú a zsidóságnak élményszerű megjelenése a fordító egyéniségében. A zsidó történelemnek, multnak, a zsidó hit és vallás átélésének elevevése s a szóba nem foglalhatónak lehetetlent megkísértő kifejezése, e kifejezésnek képessége és bátorsága avathat egy Rosenzweig-, egy Buber-szabású egyéniséget az Irás tolmácsolójává. Olyan egyéniségekre van szükség, akik magyar irodalomban, nyelvben mindent tudnak, ami tudható, mindent kifejeznek, ami szóba foglalható, mindent megsejtetnek, ami túlnan van a fogalomba zárhatón — és olyanokra, akik egész zsidók s lelkük és mivoltuk gyökereit a legmélyebb rétegekbe bocsátották. Akik azért írhatják meg a magyar-zsidó Szentírást, mert egészen magyarok (olyan értelemben, hogy a magyar irodalmon nevelkedett) s mert egészen zsidók és emberek s egészen hívők.

Benoschofsky Imre

(Az újkori zsidóság szellemi irányai III.)

A liberális zsidóság

*Mert nem parancsoltam (őseiteknek)...
égő áldozat és vágóáldozat dolgában;
hanem ezt a dolgot parancsoltam nekik,
mondván: hallgassatok szavamra és leszek
nektek Istenül s ti lesztek nekem népül.*

(Jeremiás 7. 22.)

Buber Martin mondja valahol, hogy a mai zsidó napjaink világának lelkileg legexponáltabb embere. Korunk feszültségei éppen rajta mérik erejüket. Ki akarják tapasztalni az ember ellenállóképességét és a zsidón próbálják ki. Megállja-e helyét vagy darabokra hull? Kísérleteznek a zsidón, próbának vetik alá. Kiállja? És történik valami. Az egy lény helyett, amelyre korunk feszültségei rászabadulnak, kettőt láttunk — egy szétesőt és egy diadalmasat. Egyet, mely olyan fényt terjeszt, mint a foszforeszkáló mocsár és egyet, amely úgy fénylik, mint az Orion: de ez helytáll amazért. Ez mondja amarról: ez én vagyok. Ráborul, eltakarja, tűri, amit

* V. ö. Héber költők Antológiája. Kardos László műfordításai. 7. o. (Javne könyvek 12.)

tűrni kell. És ha próbátokat megállítatok, megint nem lesz már két lény, hanem csak egy, a győzedelmes. A zsidóság — és itt csak vallási szempontból beszélünk a zsidóságról — sok évezredes történetének útján, számtalanszor állta ezt a próbát. Állta, mert a bomlásnak, a mulandónak foszforeszkáló fényét elnyelte az örökérvényű. az igaz, a változatlan világossága. Ennek a fénynek a felismerése, ennek a világító csillagnak meglátása a vallás problémáinak központja. A lényeg keresése, kutatása, lélekbe foglалása az, ami nemcsak a vallás, hanem az ember célkitűzése és vágyódása. Ez a liberális zsidóság feladata és vállalása. A chászidizmus felfedezte az embert és egyéni hitet adott neki. És ebben mélységes rokonságot mutat a liberális zsidósággal. A liberális zsidóság is felfedezte a *ma* emberét, aki az európai kultúrában él, akinek szellemi vértetét korunk tudománya és művelődése adja, akinek testi és lelki élete az európai-amerikai életközösségbe olvadt. Az ő számára és az ő lelkivilágából formálta ki az örökké élő zsidóság a vallásosságnak azt az alakját, amelyet liberális zsidóságnak, haladó zsidóságnak, reformzsidóságnak neveznek és amely a zsidó vallásosságnak egy az uroló évszázad alatt kialakult teljes formája. A teljes szót aláhúztuk, mert itt nem kevesebb zsidóságról, hanem több zsidóságról van szó. A liberális zsidóság az egyéntől nem kevesebbet, hanem többet követel, de többet is ad, mint a zsidóság bármely árnyalata és ezért a közösség számára sem elégszik meg kevéssel, hanem sokat kíván.

A liberális zsidóság a lényegét kutatja. A zsidó vallás leglényegét és csak azt véli fenntartandónak, ami a lényegét szolgálja. Sokszor tévesen a liberális zsidóság kiindulását *Mendelssohn* Mózesben látják és némi kárörömmel megállapítják, hogy a nagy német gondolkodó családja és követői elhagyták a zsidóságot. Ez alapvető tévedés, Mendelssohn azt tartotta, hogy a zsidóság tanai változhatnak, azonban a szertartások és szokások változatlanok. A liberális zsidóság éppen ellenkezőjét mondja. A zsidóság tanításai a lényeg és a szertartások, szokások csak időlegesek, eszközök és csak annyit érnek, amennyire a lényeg szolgáltatában használhatók, és fontosságuk csak annyi, amennyire az emberi tökéletlenségből folyólag nem nélkülözhetők. Egy korszak sem alakította ki teljességében a vallást; a vallás sohasem befejezett, feladata mindig szilárd, de a megoldás soha. A kinyilatkoztatás mindig megújul és a vallás állandóan újja születik. Minden kor hitét saját vallásos létében és abban, hogy valása élő valóság. A liberális zsidóság alapvető tanítása — és ebben egyáltalán nem különbözik a zsidóság többi árnyalatától — az egy és egyetlen Istenben való hit, aki az igazságos bíró és a szerető atya, aki teremtette és teremti a világot és uralkodik rajta. Isten teremtette saját képmására az embert, beléadta a lelket és ezzel a lélekkel teremt az ember a világban. Ennek a teremő léleknek kimunkálása, kiválasztása annak, ami benne isteni, az ember legmagasabb és legnehezebb hivatása. Az emberi tökéletesség fokmérője az, hogy mennyi alázatossággal és mennyi áhitattal képes az ember e feladatának megfelelni. És a liberális zsidóság azért követel sokat, nagyon sokat az embertől, mert ez az alázatos keresés adja meg annak az állásfoglalásnak tekintélyét, hogy mit tekintünk zsidóságunkban lényegnek, mit tekintünk kinyilatkoztatásnak. Egy szabály, egy törvény, egy parancs kinyilatkoztatott voltát nem az adja meg, hogy valamely könyv vagy írás foglalja magában. Isten az emberen keresztül nyilatkozott meg. Kutatnunk és keresnünk kell alázattal és az isteni szellemhez való görcsös ragaszkodással, hogy mi az, ami a Szentírásban, vagy akár a rabbinikus tanításban isteni kinyilatkoztatás és mi gyalró emberi hozzáadás. Az inspiráció foka mennyire elűtö egyfelől a Tóra egyes részeiben a prófétáknál, az egyes zoltárokból, másfelől Józsuá könyvében, a Bírálknál, Sámuel, a Királyok, Krónika, Ezra és Nehemiás könyveiben! Vajjon, ki meri becsületes lélekkel egyformán örökérvényű isteni kinyilatkoztatásnak mondani Mózes III. könyve 19. fejezetének 18. versét és a 19-et. Hogy mi az inspirált és örökérvényű törvény, erre nézve a zsidóságnak más fóruma nincs, mint az egyén vallásos lelkiismerete. A lelkiismeret és ész Isten adományai közül a legnemesebb és legistenibb és ezért köteleseggünk vezetésükre bízunk magunkat. Ez a lelkiismeret és ez az ész megmutatja nekünk az inspiráció mértékét, amely nem lehet más, mint a szavaknak tényleges tartalma, kapcsolatban az erkölcsre és igazsággalra gyakorolt befolyásukkal, minden eredetiségükkel, valódiságukkal, erejükkel, szépségükkel, hatásukkal. Nem az a hely adja meg nekik az inspiráció varázsát, ahol olvashatók, hanem önmaguk, saját jelentőségük, lendületük, eredetiségük, kiválóságuk, igazságuk. Még a legnagyobb embernek sem adott meg, hogy meglássa a teljes igazságot. Csak részeket láthatunk belőle és e részeket egyesek világosabban látják, mások kevésbé világosan. Isten a következő nem-

zedékeknek is hagy még elmélyedni valót, hasznosítani valót, még mindig marad egyes s más felfedezhető, vagy fellelhető. A liberális zsidóság felfogása szerint a bibliában emberek megnyilatkozásai vannak, akiket valóban Isten szelleme érintett, természetesen különböző módon és különböző mértékben. A könyvekben törvények vannak, amelyek 25 évszázadon át döntően meghatározták és nagyrészen továbbra is meg fogják határozni a zsidó vallás jellegét. E törvényekről elmondhatjuk egyrészt, hogy segítettek beteljesíteni az isteni ítéletet, hogy a zsidó népet az elnyomatás és veszély idején fenntartották és nevelték, másrészt, hogy azért tartjuk ihletetteknek, mert önmagukban értékesek, magasanállók és igazak.

A liberális zsidóság keletkezése és fejlődése egybeesik a „zsidóság tudományának” kialakulásával és a bibliakutatás nagy vívmányaival. Korunk tudományos módszerességével, de áhítatos alázatossággal vették szent könyveinket, tanításainkat és vallásgyakorlásainkat vizsgálat alá. Ez a vizsgálat egyáltalán nincs ellentétben az igaz vallásossággal, mert amint fentebb mondtuk, nem a betű, hanem a lényeg, nem a hely, hanem a tartalom ad szentséget az írásnak vagy hagyománynak. A bibliakritika legnagyobb fontossága éppen abban van, hogy segít elválasztani azt, ami a szentírásban isteni, attól, ami az emberek hozzátevése. És éppen az inspiráltság kutatása oka annak is, hogy a próféták tanításai azok, amelyek legszorosabban alakították ki a liberális zsidóság vallásos felfogását.

Minden kor a bibliát saját magának szerezte meg. Mily nagy különbség van abban, amit egy *Philo*, egy *Akiba*, egy *Maimonides*, egy *Mendelssohn*, egy *Montefiore* az írásban megéltek. Ugyanaz a könyvük van, de mennyire más az mindegyiküknek, amint a Talmud mondja gyakran: „minden időnek megvannak a saját írásmagyarázóit”.

A törvények egyrésze a mai, más országban más viszonyok között élő zsidóra nem alkalmazható, másrésze a külső tisztasággal és külső megszenteléssel kapcsolatos (mint az étkezési törvények), megint mások a szombatról és ünnepnapokról szólnak és ezek helyes és illő megtartásáról, végül maradnak az erkölcsi törvények, az igazság, a jogosság, könyörület és szeretet törvényei. Ezek az utóbbiak sohasem évelhetnek el és értéküket nem veszíthetik el. Örökké ifjak, jók és igazak maradnak. Követelik tőlünk, hogy tiszták legyünk gondolatunkban, cselekedeteinkben telve őszinteséggel, igazságossággal, becsületességgel, szeretettel és a jó iránti buzgalommal. Ezekről itt tovább beszélünk nem is kell, mert a liberális zsidóság csak abban tér el más felfogásoktól, hogy ezeket a vallás leglényegének tartja, ami egyébként annyira zsidó felfogás, hogy az engesztelő napi nagy bűnvallomás csak ezek ellen a törvények ellen elkövetett vétkeket sorolja fel.

A többiekkel foglalkoznunk kell. A szertartási törvényekről mondja a Talmud: ezeknek végcélja, hogy feleslegessé váljanak. Azonban ez a végcél még messze esik tőlünk. Eszköznek tekintjük őket, amely Istenhez közelebb visz minket, amely Istennel való egyesülésünket előmozdítja. A szertartási törvények tekintetében a liberális zsidóság felfogása másfélévszázados fejlődése alatt lényeges fejlődésen ment át. A múlt század racionalisztikus eszmevilágából kifolyólag voltak olyan árnyalatai (reformzsidóság) amelyek a szertartásokat szinte semmivé tették. Ma más az álláspontja. A szertartási törvények egyrészt az étkezési törvények teszik. Távol állnak ezek a törvények attól a megszentelő hatástól, amelyet az elmúlt évszázadokban gyakoroltak és amit ezek a szabályok a teljes elkülönítés és elkülönülés évszázadaiban a zsidók részére jelentettek. Különösen formalizmussá és külsőséggé váltak ott ahol a zsidók, mint az európa-amerikai kultúr-körben, másvallású embertársaikkal együtt élnek. Vannak a liberális zsidóság legjelesebb képviselői között olyanok, akik az étkezési törvényeket biblikus egyszerűségükben (pl. tiltott állatok húsaának élvezete) fenntartandóknak vélik, de ezeknek később alkalmazott bonyolultságot elvetik. Másoknak, mint a nagy zsidó teológusnak, *Geiger*nek, az az álláspontjuk: *sint ut sunt, aut non sint*. A liberális zsidóság túlnyomó nagy része és különösen zsidóságunk legnagyobb tömegei, az amerikai zsidók az étkezési törvényeket nem tartják kötelezőknek. Határozott állást foglal el a liberális zsidóság azokkal a szertartásokkal szemben, amelyek az áldozati kultusszal, a testi feltámadással és a kohánitákra vonatkozó összes rendelkezésekkel vannak kapcsolatban. Az áldozati kultusz a zsidó vallásnak túlhaladott formája. Ennek minden vonatkozását mind a szertartásokban, mind az imákban mellőzni kell. Idetartoznak a kohánitákra vonatkozó szabályok, amelyek nem fogadhatók ma el (pl. a kohániták áldása, e helyett

a rabbi mint a gyülekezet szellemi vezére és tanítója áldja meg a gyülekezetet) stb. Határozott állást foglal a liberális zsidóság a házassági törvények legnagyobb részével szemben, mint a get, chalica, házassági tilalom az év bizonyos szakán. A szertartások célja, hogy benső vallásos hitet, a bensőséges jámbor életet fenntartsák és megerősítsék; további céljuk, hogy vallásos élményt teremtsenek — testi és szellemi lények vagyunk és formákra szükségünk van —, végül, hogy ébren tartsák a kapcsolatot a multtal és a világon szétszórt egész zsidósággal. De ezeknek a szertartásoknak és szokásoknak gyakorlása csak akkor értékes, ha „b'sém somájim" történik. Enélkül a szertartások könnyen elfelejtethetik valakivel, hogy igazi feladata nemcsak a külsőleges cselekedetben, hanem a bensőséges létben van. A szertartásokra nézve is igaz az, hogy a zsidósághoz való tartozás akarása mindig a lényeges és elhatározó. A szertartások kapcsolatban vannak sok tekintetben az istentisztelettel. Az istentisztelet nem öncél. Nem Istennek kell, hanem az embernek. Csak az erkölcsi jó előmozdítására szolgál és ebben az értelemben Istennek tetsző szerepe van. Ezzel vezet az isteni szentség, igazság és szeretet parancsa felé. Hogy ezt a célját elérhesse, olyannak kell lennie, hogy a ma embere szerethesse és megtalálhassa benne az Istenhez való közeledést. Az istentisztelet tehát csak rövid lehet. Az engesztelés napja és a megemlékezés napja kivételével nem terjedhet egy óránál továbbra. Hogy ezt elérhessük, el kell hagyni mindent, ami nélkülözhető és a megmaradónak oly formát és ünnepélyességet kell adni, ami az ember lelkeinek szárnyalását előmozdítja. Ez annál is fontosabb, mert a Szentírás olvasásának és magyarázásának, a szentbeszédnek, az anyanyelven való imának és közéneknek helyet kell adni, ezzel szemben mellőzni kell, amennyire csak lehetséges, az ismétléseket, a későbbi költeményeket és betoldásokat. Nincs nézeteltérés a liberális zsidóság körében ma, hogy az istentisztelet gerincét a hébernyelvű imádság alkotja. A héber nyelv évezredek óta a zsidóság megszentelt nyelve és a világon minden zsidó ezen a nyelven imádkozik. A liberális zsidóság azt vallja, hogy az imádság lényege nem külső anyagi előnyökre, nem azért való fohászkodás, amit kívánunk magunknak, hanem azért, amiké akarunk válni, tehát kegyelemért és erényért. Az imádság magunkhoz vezessen vissza és Isten segítségét kérje, hogy tisztábbak, bölcsebbek és jobbak legyünk. Az imádság további célja; az Istennel való érintkezés keresése, a vele való egyesülés, ájtatosság és önfeledtség, amikor szenvedélyesen gondolunk Istenre, az ő erkölcsi tökéletességére, tisztaságára és szeretetére. És mert nem mindenki érti a héber imádságot eléggé, hogy ezt a célt elérhessük, szükség van anyanyelven elmondandó könyörgésre is.

A nyilvános istentisztelet mellett, amely Izrael közösségéhez való tartozásunknak is kifejezője, egyenrangú helyet foglal el a házi szertartás és áhitat. A széder este, a chanukamécsek meggyújtása és mindenekfölött az ünnepélyes péntek esti áldás, a gyertyagyújtás, gyermekek megáldása, egyenrangú társa a nyilvános istentiszteletnek. Itt is, mint amott, meg kell találnunk a módját, hogy minden szertartás és ima célját szolgáljuk. Az ünnepek tekintetében a liberális zsidóságnak nincs külön fel fogása. Az ünnepek is a történelem folyamán nyerne, veszítenek fontosságukból. És ha az ünnepek élére évezredek folyamán a megemlékezés és az engesztelés napja léptek, ennek történeti okai elől batorság volna elzárkózni. Ennek a két legnagyobb ünnepnek fontosságában nem lehet eltérés és abban a tekintetben sincs kétség, hogy az engesztelő nap teljes egészében estétől estéig a vezeklés, megtérés szolgálatában álljon, de álljon olyan formában, amely ezt igazán szolgálja és a tanítás foglalja el azt a helyet, amelyet az ismétlések és későbbi betoldások felszabadítanak.

Még a szombatról kell szólnunk. A szombat a legnagyobb adományok egyike, amelyet a zsidóság az emberiségnek juttatott. Betöltheti-e a zsidóság hivatását, ha nem ragaszkodik teljes szívvel és lélekkel ehhez a pihenő és ünneplő naphoz? A galut zsidósága azonban ma nem tarthatja meg pihenő napját szombaton, de semmi sem akadályozza meg abban, hogy megszentelje a szombatot. A liberális zsidóság megköveteli, hogy kényszerítő ok nélkül ne dolgozzunk szombaton, a munkatilalomnak körmönfont értelmezését azonban elveti. *Montefiore* mondja el valahol, hogy oxfordi diák korában egy kollegája szombaton épúgy eljár az előadásokra, tehát épúgy végezte munkáját, mint hétköznapon, mégis azzal a különbséggel, hogy szombaton nem készített jegyzeteket. Ennek a szörszálhasogatásnak semmi értelme nincs. Aminthogy azt sem fogadhatjuk el, hogy valaki ne ünnepelje a szombatot azzal, hogy saját szórazására zongorázzon, de a zongoratanító, ha zongoraórát ad saját jószántából, megszegi a szombatot. Így nem lát kivetni valót a közlekedési eszközök használatában. A szombat,

amennyire lehet, pihenő legyen, annak a megállapítását azonban, hogy mi a munka, a józan emberi észre és az egyén helyes érzékére kell bízni. Még ennél is fontosabb azonban a szombat megszentelése. Kényszerítő körülmények a szombati pihenőt megakadályozhatják, de mi akadályozhatna meg valakit abban, hogy a péntek estét ünnepi hangulatban, a szombat szentségének megfelelően, családja körében töltsen? A munkás, aki szombaton nem hagyhatja el munkahelyét, lehet még jó zsidó, de aki a péntek estét kártyázással, mulatozással, vagy színházban tölti, az nem. A közösség feladata, hogy lehetővé tegye az egyeseknek a szombat megszentelését. A péntek esti istentiszteletet olyan állandó időpontban kell tartani, amikor a munka már befejeződött. A liberális zsidóság egyik legnagyobb vallásos vívmánya, az *oneg sabbat*, amely mind Erecben, mind a galutban a modern vallásos zsidónak valóban gyönyörűségévé kell, hogy legyen. A szombatra is igaz az, amit az összes szertartásokról mondott *Cohen Hermann*: a történelmi zsidóság örök értelme, hogy nem válik mozdulatlanná, nem tűri azt, hogy a történet folyamán keletkező és épügy elmúló formák beássák, de hisz eszmékben, mint erejének forrásában és hisz az eszmék *coha* el nem múló jelentőségében és kimeríthetetlen termékenységében. A zsidóság az élet vallása és ezért kapcsolódik oly szorosan a próféták-tanításaihoz, a társadalmi erkölcs és messiási béke hirdetőihez, (*Ámosz, Ézsaiás, Micha*) és az egyén lelkének felfedezőihez (*Jeremiás és Ezékiel*). Ezért hisz a kiválasztottság tanában. Izráel nem magáért kiválasztott, hanem az emberiség üdvére, hogy elfogadtassa azt, hogy a szociális erkölcs, az igazságszeretet, a béke egyetlen Istene lehet csak az erkölcsben egyesült emberiség Istene. Ha nem lenne Izráel e missziójában, akkor nem volna zsidó értelme a zsidóság fennmaradásának. És a kiválasztottság tanának legelső követelménye a belső misszió. Vissza kell hozni a zsidósághoz azokat, akik, ha formailag zsidók is, vallásos szempontból közönyösek, vagy kívülállók. A szabadság, amelyer a liberális zsidóság az egyénnek ad, a szív tisztaságát jelenti. A zsidó tudat szabadsága nem ismer papságot, amely az egyén és Isten közt közvetítene. Ezért nincs zsidó egyház. A rabbi a közösség tanítója, akinek szolgálata abban áll, hogy segítsen az egyénnek, hogy meglegelje magában a szent lelket. Ez a szent lélek kapcsolja Istenhez és avathatja a zsidóság missziójának, a szociális béke, igazság és szeretet célkitűzésének isteni szolgájaként. Ez vezeti a zsidó hithez. Mert a zsidóságot vallani kell és a megváltás csak így következhetik be. Ezért válaszolja a Talmud arra a kérdésre, hogy a megtérés előfeltétele-e a megváltásnak: a Szent, dicsértessék Ő, kemény urat küld rájuk és akkor meg fognak térni. A megváltás, a béke, igazság, jogosság és szeretet királysága e földön, a zsidóságnak is, első helyen a liberális zsidóságnak messiási reménye. És ennek előkészítése a kiválasztottság tanából folyó hivatása. Ezért látja szolgálatának lényegét abban, „hogy megnyissad a vak szemeket, hogy kihozzad a börtönből a foglyot, a fogházból a sötétségben ülőket”. (*Ézsaiás 42. 7.*)*

Kanizsai Ernő.

* Felhasznált legfontosabb forrásmunkák: *Claude G. Montefiore*: Outlines of Liberal Judaism; u. a. The Bible for Home Reading; u. a. Truth in Religion; *Leo Baeck*: Das Wesen des Judentums; u. a. Wege im Judentum; *Hemann Cohen* különféle értekezései (Jüdische Schriften) és Religion der Vernunft aus den Quellen des Judentums. *Franz Rosenzweig*: Der Stern der Erlösung; u. a. Kleinere Schriften; u. a. Briefe; *Max Dienemann*: Liberales Judentum.

KISEBB KÖZLEMÉNYEK

Kiss József levele Neumann Edéhez

Kiss József születésének 70 éves fordulóját a Petőfi Társaság ünnepi ülése tette emlékezetes irodalmi eseménnyé (1913. november 30). „Az ünnepi program — mondta megnyitó beszédében Rákosi Jenő — három férfit jelölt ki szónokul. Herczeg Ferencet, Molnár Ferencet és engem. Ha végigtekintünk ama küzdelmen, amellyel sikerült feljőnni a terembe és látván kint az Akadémia előtt az ünneplő tömeget, akkor elmondhatom, hogy mi hárman, ha összetesszük minden tudományunkat, úgy ünnepelni, mint ez a tömeg, nem leszünk képesek.” (Kiss József kerekasztala, Bp. 1934. 211. l.). Ennek az egyetemes költőünneplésnek előhangulatában emlékezett meg Neumann Ede, a nagykanizsai hitközség tudós papja, mint az Országos Rabbiegyesület közlönyének szerkesztője, Kiss József születésnapjáról: „Nagy ünnep készül. A nemzet hódolva lép az ihletett lelkű költő elé, akit százczek bámulata övez. Koszorút tűz homlokára. A dicsőség diadéját a hetvenévesnek ezüsfürtjeire.” Neumann Ede a magyar-zsidó költő teremtő nagyságát a zsidóság viszonyában közelíti meg. Papi szemléletének parancsára s megemlékező cikke helyi jellegének követelményére Kiss József költészetének zsidó hatáspillanatait rögzíti meg: „Dalaiban felzokog sorunk tragikuma, felmagasztosul a szép és jó és nemes, ami Izraelt ékesíti.” Vallásos tárgyú verseit magasztalja: „... az ő költészetének szárnyain emelkedik fel lelkünk, midőn a szabadtér közöttük, midőn a szabadító Istent áldjuk...” Ezeknek a zsínagógiai daloknak szépségét a legnagyobb zsidó lírikusok művészi teljesítményeihez méri: „Zsoltárosunknak, aki bűbajos kobzán az örökkévalóság gondolatjait szólaltatta meg, akinek neve ott fog ragyogni a nagy spanyol dalosoké mellett, az „ünnepnapok” költőjének hódolunk...” (Magyar Izrael, 1913. 183. l.)

Neumann Ede szinte akaratlanul is elégtételt szolgáltatott a költőnek. Kiss József „Ünnepnapok” címmel összegyűjtött liturgiai énekei ugyanis a pesti izr. hitközség felszólítására készültek, de a nagytemplomi istentisztelet rendjében sohasem kaptak helyet. A költő életé végeig elkíséri a keserűség. Még háborús verskötetének előszavában is megmutatja sebeit: „Zsoltárokat költőtél a Jehova dicsőségére és Jehova ajtónállói elállották az utadat, nem eresztettek be a szentélybe, mert méltatlannak találtattál.” (Háborús versek. Bp. 1915.) Kiss József alkalmoszerű levélben köszöni meg a magasztaló sorokat s fűz megjegyzéseket a cikk tartalmához:

BUDAPEST,

VIII., NÉPSZINHÁZ-U. 22.

Telefon: József 5-27.

Mélyen tisztelt doktor úr!

Mindenekelőtt engedje, hogy megköszönjem azokat a szép sorokat, melyekkel az „Ünnepnapok”-ról becses lapjában megemlékezett. Nem minden kollégája van olyan jó véleményvel az én zsoltárimról. Ez a könyv vagy tíz esztendője elfogyott. Újra nem nyomattam, nem is fogom. Kinek? A régi zsidók lassan elfognak, az újak inkább Mária-dalokat fogyasztanak. Ön talán még emlékezik az „Ünnepnapok” keletkezésének történetére. A pesti zsidó hitközség rendelte meg, de én a kéziratot, megúnván a sok herce-hurcát, ismét visszavettem. A honoráriummal természetesen adósok maradtak. Ez még Wahrmann idejében történt. Azóta először történik, hogy valaki felfrissíti ez énekek emlékezetét. Lopni azonban az utánam jöttek, mind loptak belőle. Ezek helyettem szedték fel a hitközségtől az én honoráriumat. Annyira undorít ez az ügy, hogy soha fel sem hánytorgattam.

Kedves papom! A Hét előfizetői lassan elmaradoztak Kanizsán. Újra kell megszerezni. Ha különös áldozatába nem kerül, legyen oly kegyes, lássa el némi útbaigazítással A Hét ügynökét, Blum urat. Támogatásával engem nagy hálára fog kötelezni.

Régi, nagyon hálás híve

Bpest, 1914. máj. 2.

Kiss József

A borítékon:

Nagyságos és főtisztelendő

Dr. Neumann Ede főrabbi úrnak,

Nagy Kanizsa

A boríték hátsófelén a költő címe és telefonszáma. Maga a levél kétlapos papíron íródott. A levélpapír balsarkában a költő kicsinyített arcképe, hosszúkas keretben. A kép az öreg költőt sapkában ábrázolja. A borítékon nincs levélbélyeg. Az ajánló-sorokat *A Hét* ügynöke személyesen adta át a címzettnek.

A kézirat Naményi Ernő birtokában van.

Zs. J.

Az Ünnepnapok először 1888-ban jelent meg. 1921-es évjellel új kiadása készült.

Kiss József műhelyéből

Tudvalevő, hogy Kiss József után több kéziratosszöveg maradt, amelyek áttanulmányozása nélkülözhetetlen lesz annak számára, aki végre egyszer teljes tudományos alaposítással kívánja áttanulmányozni a költő életét és műveit. Mi itt Kiss József legrégibb, a 70-es évekből származó szövegét öhajtuk ismertetni. A notesz — mely a költő gyermekeinek birtokában van — több tekintetben is értékes: Kiss József néhány sehol meg nem jelent költeménye van benne, a versek alatt levő évszám felvilágosít iratásuk idejéről, s legérdekesebb, hogy több versről a költő önbírálatát tartalmazza: egészében bepillantást nyújt a fiatal Kiss József legbelsőbb műhelyébe.

A noteszben több olyan verset találunk, melyet Kiss József nem vett fel a könyveibe, mint: Zsidó anya, Lea Eszter, Az ujdondás, Kántor Klári. De míg ezek az egykorú folyóiratokban már megjelentek, mindeddig sehol sem látott napvilágot a Galambposta, Ballada, R...-nek, Enyelgés, Ne érintsd..., Minc kérekdeni... című költemény. Kisebb művészi értékűnél fogva Kiss József joggal vonta el ezeket az olvasók elől. A tartalomjegyzékben szerepel egy Jakab meghal című vers is, mely azonban a noteszben nem található s máshol sem leljük nyomát.

Figyelmet érdemelnek a változtatások, amelyeket Kiss József itt-ott a versein tesz. Ezek mindig biztos ízlésről tesznek tanúságot. Így mikor *Egékbe néző* kezdetű verséből elhagyja a következő prózai sorokat:

*Hosszas fontolásra nincsen idő,
Szerelmünkön érzik a gözerő,
Gazdagság, dicsőség színt' egyre megy —*

és ezeket:

*A sphynx hallgat... én ballagok tovább,
De ki bírja a pompás palotát?
X. bankár neve színaranyban int,
Egy sorsjegy nála c s a k három forint.*

Dalaim c. versében az ismert sor: „E bohó szív mindent megbocsát, feled” eredetileg így hangzott: „E balga szív de mindent is feled.” E sorok helyén: „Előbb hadd lássák északfény pompában Ragyogni lelkem mély költészetét”, eredetileg ez volt: „Lássanak égni északfénypompában Lelkem költészetét! Lássanak elébb!” „S munkába veszitek majd éjet s napot!” helyett előbb ezt írta: „Es összeteszek, össze, éjet s napot.” Egy pillanat c. költeményében ma ezt olvassuk: „Lázongó lelkem szenvedélyét Álcázza bókáló szavam. „Eredetileg ezt írta helyette: S feledem, hogy volt oly idő, hogy Királynak képzeltem magam.” Egy pillanattal arra gondolt, hogy a *Krisztus* utolsó versszakát a következőképpen változtatja meg:

*„S mely üzött kinnra, kinnhalálra:
Még egyre járja
Az őt nyomorról a régi dal!
Vihart, vihart
E földrel!... Ujító, ifjító harcot!
A jószok még meddig vallnak kudarcot?
Korbadt itt minden!... Ne fordítsd el arcod
Ő mi Urunk Jézus Krisztus!”*

Szerencsés érzékkel utóbb áthúzta ezt a strofát és melléírta: „Az első forma használandó.”

Megtudjuk a zsebkönyvből, hogy az *Utcáról-utcára*, *Zsidó anya*, *Kántor Klári*, *Régi dal* című vers 1870-ben, *Az örömnék*, *Ó szép idők*, *Egy szó miatt*, *Sóhaj* 1871-ben, *A hónapos szoba*, *Beteg vagyok*, *Egy ábránd*, *De profundis*, *Redaktor úr* 1872-ben, *Dalaim I.*, *II.*, *A nászbojréta*, *Persa*, *Egy sír*, *Nincs istenáldás*, *Egy képeslap balálára* 1873-ban íródott.

Egy csomó költemény mellé Kiss József odajegyzi, hogyan vélekedik róla. Ítélete igen határozott. A *Zsidó anya* fölött ezt olvassuk: „A plebsnek való, különben hézagpótlónak megjárja.” Az *Egy szó miatt* fölött röviden ezt: „Szép.” A *Sóhaj* utolsó verszaka mellett ugyanezt olvassuk: „Szép.” A *Lea Eszter*-ről így ítélt: „Tömörségében csaknem homályos, mesterkelt; a szenvedély itt-ott drámai erővel nyilatkozik.” Az *Egy sír* mellett ez olvasható: „Legszébb költeményem.” A *Galambposta* c. vers át van húzva s fölötté az ítélet: „Semmi.” A *Kántor Klári*-ről: „Az első rész szép, a második elhagyásával tán kiadható.” A „*Balladá*”-ról: „Ki fog maradni, jelentéktelen.” A *Régi dal* vers-ről: „Duodec-poézis, süsser Pöbel, ez neked való.” A *Hajón*-ról röviden: „Gyöngy.” A *csók*-ról: „A prózai sorok másokkal helyettesítendő; a kötetbe jó lesz.” Az *Egy pillanat*-ról: „Ez a vers Szász Károlynak homályos volt, nekem Szász Károly homályos. Megkapó hangulat, melyet diszonancia nem zavar. A „*Ne érintsd*” c. kis versről: „Írtam 1867-ben, kiadta a Pesti Hölgdyvatlap, 1873. Rosszul tette. A kötetből kimarad.” A legtöbb ítélet tehát szigorú; sok verset pusztulásra kárhoztat. Kiss József később azzal magyarázta terméketlenségét, hogy ő nem írta meg a rossz verseit. Most látjuk, megírta, de volt annyi ízlése, hogy elrejtette az utókor elől. Több megjegyzés arra vall, hogy külső indítékuk egy verskötet elkészítése lehetett; a költő ehhez rostálta meg a verseit. Eljárásának egyik része: maga a válogató önkritika elég természetes és megszokott jelenség, csak az szokatlan, hogy a költő le is írja magának az ítéletet, még hozzá olyan tárgyilagos, csaknem pedáns stílusban, mintha a külvilág számára kellene egy idegen ember műveiről nyilatkoznia. A látvány nemcsak ritka, hanem tanulságos is; adatokat szolgáltat Kiss József ízléséhez. S egyik tanulsága, hogy a költő kifelé fitogtatott híres önhitsége részben csak álarc volt, talán védekezés s mögötte józan és kemény önbírálat működött.

K—s A—r

Debreceni teológus könyörög Izráelért

Ez az eset nem most történt, hanem körülbelül száz évvel ezelőtt. Akkor tanult a debreceni kollégiumban *Turi* (*Tury*, *Thury*) *Samu*, aki 1835-ben 15 éves korában subscribált a kollégium törvényeinek vagyis lett szoboszlai kis diákból debreceni nagy diákká. Öt évig tartozott a kollégium kötelékébe s ez alatt elvégezte a mai gimnázium felső osztályainak megfelelő tanulmányokat és volt két-három évig teológus, miközben jogot is hallgatott.

A kollégium további adatokat nem szolgáltat róla, de kétségtelen, hogy *Turi Samu* azonos azzal a *Tury Sámuellel*, aki nagy szerepet vitt szülővárosa, Szoboszló s az egész Hajdukerület életében, mert az alkotmány helyreállításával megválasztották Deákpárti programmal országgyűlési képviselőnek, de 1872-ben kisebbségben maradt a szélsőbaloldali Csanády Sándorral szemben.

A kollégiumban jó tanuló és jó verselő volt. Írt szerelmi és hazafias verseket, balladákat és epigrammákat, melyek közül vagy 14-et az 1839-ben alakult és később „Magyar irodalmi önképző társulat” nevet viselő ifjúsági egyesület érdemesnek tartott a maga kézirati versgyűjteményébe fölvenni s az utókoraknak megőrizni. Ebben a gyűjteményben, amely ez idő szerint a debreceni könyvtár tulajdona, található (I. kt. 161—2. lap) az alábbi költemény, amely tárgyánál és még inkább gondolatmeneténél fogva fölkeltheti méltó érdeklődésünket és amelyet teljes szövegében, majdnem szó- és betűszerinti hűséggel közlünk.

Egyébként a múzsáknak a kollégiumból kikerülve is áldozott; több költeménye jelent meg a Pesti Divatlapban azokban az években, mikor Petőfi volt a folyóirat segédszerkesztője; egyik versében (1845. 23. sz.) ő is üdvözlöi a magyar költészet felkelő napját, Petőfi Sándort. De kéziratban maradt és nyomtatásban megjelent versei közül csak egyet emelünk ki, melynek ezt a címet adta:

IZRAEL KÖNYÖRGÉSE.

Meddig vered még népedet,
Meddig haragszol ránk,
Ki bíralsz nemzetek felett
Urunk, erős atyánk?
Bűnünk olly szörnyű, olly nagy-é,
Hogy végtelen legyen,
Miként a kárhozottaké,
Az inség népeden.

Dicsőséged sugározott
Hajdan minket körül,
Nyujtván vezérlő csillagot
Eged felhőiből.
S ha felsobajtvá szállt hozzád
Kérvén kegyelmedet:
Kéréseinknek szent orczád
Mindenkor engedett.

És felvőd* Jerusálemet
Dicsősség fényire,
Hogy lenne mindenek felett
Kegyelmed tüköre.
Választott néped felvirúlt;
Magos cédrusfakint,
Melly messze földig égbe nyúlt
Fejével föltekint,

* Felvívéd v. felvevéd. (Közlő.)

De őseink hitetlenül
Elbagytak tégedet
És szent orcad onnan felül
Haragra gerjedett.
A nép, mellytől rettegtenek,
Mely oly dicső vala,
Lőn csúfja ellenséginknek
Bosszudnak általa.

Az ígéretnek földiből
Imé kiűzted őt,
És kergetik mindenfelül*
A régen szenvedőt.
És a világon szerteszét
Mint üldözött galamb,
De nincs hon, hol ne érje vész
A vándort** s hontalant.

* A kéziratban hibásan: mindenfelé.

** A kéziratban hiányzik a s tárgyrag.

Úr Isten, óh! fordulj felénk,
Óh! légy ismét velünk,
Atyáink, nem mi vétkezünk,
Uram! mi bűnhődünk.
Mutasd szent orczádnak kegyét,
Az elfelejthetlent,
S az elpusztult Sion ismét
Virágozó lelend.

TURY SAMU.

A költemény beszél önmagáért, de azért nem lesz felesleges egy pár magyarázó szót fűzni hozzá. A költemény helyzetdal, melyet az Aurora és Athenaeum kora különösen kedvelt és művelt, részint divatból, részint a cenzúra miatt. A mi költeményünk két értelemben is helyzetdal. Helyzetdal akkor is, ha a szerző a magyar népet azonosítja Izráellel: s ami csapást panaszol, azt a magyarság nevében teszi, s ami segítséget kér, azt Magyarország javára óhajtja. Így felfogva, a költeményben allegóriát is láthatunk.

De még inkább helyzetdal akkor, ha a szerző Izráel fiának képzei magát s Izráel sorsán úgy kesereg s Isten kegyelmét úgy esdi részére, mint ennek a népnek a véreből való vér.

Ákárhogy nézzük is a költeményt, kétségtelen, hogy a szerzőt az a felfogás ihlette, amely a reformáció kezdete óta századokon át uralkodott a magyar irodalom fölött, amely párhuzamot vont Isten két választott népe, a zsidó és magyar nép közt. Ezt a felfogást az ószövetség táplálta és vitte bele Batizi András és társai bibliai históriáiba, Zrínyi Miklós hőskölteményébe, Kölcsey Himnuszába, hogy aztán egy debreceni kollégiumi diáknak száz évvel ezelőtti versében, Turi Samunak „Izráel könyörgése”-ben tünjék föl.

Hisszük és reméljük, hogy lesz még egy kor, amelyben ez a felfogás, az ószövetségnek ez a szelleme ismét meg fog nyilvánulni a magyar költészetben, protestáns és katolikus költők műveiben egyaránt.

Kardos Albert.

Az Országos Magyar Zsidó Múzeum levéltárából Kiss József bizonyítványa tanítói működéséről

Kiss Józsefnek is, mint annyi sok más költőnek, megvoltak a vándorévei. Szenvendéstei, de élményekben gazdag időszaka ez. Amit a költő egész élete folyásáról mond, e korszakra is vonatkozik: Fanyar ellentmondások, kacagató ellentétek, mixtum compositum! nincs benne se rhythmus se compositio.

Tizenkilencedik életévében volt, mikor 1862 tavaszán otthagyja a debreceni kollégium negyedik osztályát. Hatodfél évig, mint nevelő, tanító, megfordul az ország különböző vidékein. Végre 1867 december havában, az emancipáció törvénybeiktatásának hónapjában, Pestre kerül, korrektori állást kap az akkor tekintélyes Deutsch-féle nyomdában és kiadhatja első verskötetét. (Zsidó dalok, 1868.)

Életrajzírója, Glatz Károly (Kiss József. Irodalmi tanulmány. Budapest, 1904.) és ennek nyomán Rubinyi Mózes (Kiss József. Népszerű Zsidó Könyvtár. 9. sz. 15. 1.) úgy tudják, hogy Kiss „bolyongása alatt csupán Mátészalkán maradt egy félévig, más-helyt csak két-három hónapig volt szükség reá. Így fordul meg Okányban, Németkeresztúron, Pásztón, Borosjenőn, Nagyváradon, Egerben és másutt. Az Országos Magyar Zsidó Múzeum Hollós Oszkár kir. tanácsos jóvoltából birtokába jutott az itt közölt bizonyítványnak; e szerint Kiss József egy teljes iskolaévet töltött Pásztón, ebben a zagypartti népes zsidó községben. A kehilla művelődési fokát mutatja, hogy már orvos vállalta nyilvános iskolája igazgatóságát, felügyeletét. A bizonyítvány formanyelvén érezzük, hogy „sokoldalú tehetséget” ismertek fel ifjú tanítójukban.

Herr Josef Kiss aus Mező-Csát ist seit einem Jahre an unserer öff. Volksschule als ord. Lehrer angestellt, und hat sich durch seinen untadelhaften Charakter, so wie durch seinen unermüdlichen Fleiss und durch seine erprobte Tüchtigkeith im Lehrfache unsere Anerkennung, wie auch die aller Gemeindemitglieder erworben.

In Anbetracht dessen und seiner vielseitigen Fähigkeiten, sind wir bereit, ihm dieses ehrende Zeugnis auszustellen, um ihn hiermit bestens zu empfehlen.

Pásztó, den 20. August 1865.

Isak Braun

Gemeinde Vorsteher

P: X. S. D.

Dr. Simon Deutsch

Schuldirektor daselbst.

A fentebbi aláírások jelen létünkben tetérvén, valódiaknak hivatalos hitelességgel bizonyíttatnak.

Pásztón, Augustus 21-én, 1865.

B: Stadt Pásztó Város.

Wirth Ferenc, tanu

Id. Papp Alajos, detto.

Grünvald Fülöp

K Ö N Y V E K

Kóbor Tamás: „Álmodom, tehát vagyok”

Descartes elbeszéli fiatalkori feljegyzéseiben, hogy 1619 november 10-én csodálatos álma volt. Álmban eltelt rajongó lelkesedéssel, megtalálta a csodálatos tudomány alapjait. Egy költői antológiát látott, amely Ausonius egy versénél volt felnyitva. Vliágosan tudta olvasni a jelentős szavakat „*Quod vitae sectabor iter?*” Mely élet utat fogom követni? Ez az álom döntötte el saját vallomása szerint a huszonöt éves ifjú sorsát. „*Somnio, ergo sum*” mondhatta magáról, álmodom, tehát vagyok („*Le songe de Descartes*” par Jacques Maritain, Páris, 1932).

Háromszázhuszonnéggy évvel e történelmi nevezetességű álom után Kóbor Tamás egy könyvet küld a sírból, mint egy üzenetet s ennek az üzenetnek neve „*Álmodom, tehát vagyok*”. Nem különös? Kóbor említi ugyan Descartes nevét, de semmiképp sem lehetne mondani róla, hogy a „*Discours de la Méthode*” halhatatlan szerzőjének, bármily vonatkozásban is tanítványa volna. Nem tanítványa ő egyetlen filozófusnak sem. Ifjúkorában megpróbált foglalkozni szakszerűen filozófiával és filozófusokkal, de azt is megbánta. Ha most mégis beáll közéjük, nem azért teszi, hogy folytassa, ahol ők abbahagyták, hanem hogy elmondja, amit maga gondolt, tapasztalt, szenvedett egy munkában és gondolkodásban, sikerekben és kudarcokban gazdag élet során.

Amit ilyképpen elmond, az merőben új. Új és gyakran merész. Nem fogjuk vakon követni és kritikátlanul magasztalni, mert ez ellen ő tiltakozna a leghevesebben, de viszont nem tagadjuk, hogy sok helyét a könyvnek megcsodáltuk és megtapsoltuk. Azt sem hallgatjuk el, hogy mi, akik Kóbor Tamást mindig szerettük és nagyrabecsültük, posthumus könyvén keresztül csak még jobban megszerettük.

Már az első probléma felvetésénél meg kell állni. „A világ összes filozófusai — mondja Kóbor — csak addig nagyok, amíg kérdeznek és eltörpülnek, mihelyt felelnek.” Vajjon ő is el fog törpülni? Majd meglátjuk. Egyelőre azt észleljük, hogy ahol a kérdések az ő beretváes dialectikájának jóvoltából nagyon kiéleződnek, ott ravasz fordulattal kitér előlük, hogy aztán hosszabb okfejtés után visszatérjen hozzájuk. Így cselekszik a *munka és játék* problémájával is. Szerinte a gyermek játéka munka. A felnőtt munkája játék. De ez az okoskodás is játék, játék a szavakkal és fogalmakkal. Néha úgy tűnik fel, mintha Huizinga mélyebben megalapozott filozófiai műve a „*Homo ludens*” igazat adna Kóbornak. A legtöbbször azonban Huizinga okfejtése meggyőzőbb ott, ahol Kóbor eljátszadzik a játékkal, a gondolatokkal, sőt a stílussal is. Szubjektív közbeszúrásokat enged meg magának ott, ahol komoly elmélyedést és helytállást követelne a tárgy.

Sok új és érdekes dolgot mond a fantáziáról. Helyesebben a fantázia birodalmába utal át olyan lelkitervekenykedéseket is, amelyek részére eddig a közkeletű pszichológia más helyet jelölt ki. Ez onnan van, mert Kóbor a filozófia történeti fejlődését csak Eduard von Hartmannig kísérte figyelemmel. Ami aztán következett, beleértve a lélektan összes egymással vitázó, vagy egymásból kivirágzó iskoláit, az őt nem érdekli. Így is azonban vannak figyelemreméltó észleletei és feltevései. Például tévedésnek mondja, hogy az akkor ismét gyermekké teszi az embert. Mert a csecsemőben az élet százszázalékos energiával indul meg. Nincs az a munkabíró felnőtt, aki annyit bírna dolgozni, mint amennyit a gyermek játszani tud. Az aggastyán ellenben a munkához már gyenge, a játékra már képtelen. Nincs sem akarata, sem elképzelése. Lebecsüljük a gyermeket, ha azt valljuk, hogy az öreg ember második gyermekkorát éli. Abban is sok igazság és élesszemű látás van, amit Kóbor az alvás és ébrenlét viszonyáról mond. Az ő elmélete szerint abszolút alvás van, de abszolút ébrenlét nincs. A szórakozottság és ellentéte, a koncentrált figyelem, a reménykedés, a színházban ülő ember elzártága a külső világtól és belemerülése a dráma álomvilágába, az a

képességünk, amellyel a művészi alkotás természetdiktálta fogyatkozásait kiegészítjük és a költői célzásait világossá tesszük: mind az abszolút ébrenlét lefokozásának körjelensége.

Az idő metafizikája dolgában elveti Kant tanítását és csatlakozik Szent Ágoston elmés meghatározásához: „Ha nem kérdezik tőlem, mi az idő, akkor tudom; ha kérdezik, akkor nem tudom”. Kóbor szerint a tér a gondolkodás, az idő a fantázia. Bizonyítékai és érvei az Allerwelts-Philosophie fegyvertárából valók, talán éppen ezért ilyen meggyőzők.

Kóbor Tamásról valamikor azt írtam, hogy azért gúnyolja és korholja az embert, mert forrón szereti az emberiséget. Könyvének 132. lapján találtam a következő vallomást: „Szerelmem vagy, te emberiség, végig simogatnám minden ráncodat és elmulasztanék homlokodról minden bánatot, Szeretlek ó ember és hiszem, hogy Isten a világot a te számodra teremtette.” Ezek a mondatok igazolásul szolgálnak az én feltevésemnek. Hadd legyen ez a vallomás végső akkordja ennek a szerény ismertetésnek, mely inkább hódolat kíván lenni, mint bírálat. Legméltóbb helye e pár mondatnak a könyv homlokán lett volna. Oda illtet volna díszül, vagy felíratnak Kóbor Tamás, a nagy író, a nagy gondolkodó, a nagy emberbarát síremlékére.

Sebestyén Károly.

CECIL ROTH:

ZSIDÓ KÖZÉPKOR

Fordította: dr. Hirschler Imre
(Javne-könyvek 11.)

A Javne-könyvek szerkesztőisége kitűnő érzékkel és szerencsésen válogatta össze könyvei tárgyát, mindig eltalálta, hogy mi érdekli a közönséget. A zsidó sorsfordulat mostani kritikus perceiben lehet-e valami érdekfeszítőbb a zsidóság számára, mint története és történetének évezredeiből különösen véráztatta középkori története. Az egyetemes zsidóság középkori története Cecil Roth könyvének fordításában jelent meg másodikban magyar nyelven. Ha eltekintünk a kis Dubnov kiadástól — Grätz nagy történetének magyar nyelvű kiadása óta nem jelent meg ilyen tárgyú magyar könyv. Azóta 35 év telt el és ez jellemző a magyar zsidóság intellektuális szükségletére.

A Javne-könyvek szerkesztőisége feladatának tartja munkáival a történeti öntudat megerősítését s erre igen alkalmas Cecil Rothnak ez a munkája.

A magyar kiadás végén a fordító röviden, de igen találó tömörséggel foglalkozik a szerző pályafutásával és értékelésével. Megállapítja róla, hogy „munkásságának legmegnyerőbb vonása történelmi szemléletének emelkedett humanizmusa, írói magatartásának előkelősége és stílusának... eleganciája...” Ezeket a tulajdonságokat mi is elmondhatjuk, sőt aláhúzza kiemelhetjük. Roth ebben a munkájában nem oknyomozó történetíró. Nem is akart ilyet írni. Népszerű könyvet akart a közönség kezébe adni, amely

főleg szellemtörténeti alapon vezet végig a zsidó évezredekben. Minthogy forrásokra seholsem utal és könyvének jegyzetei nincsenek, nem tudjuk nyomon követni, hogy adatait honnan meríti. Általában nincsen benne más adat, mint amelyeket már réggen olvastunk Grätz vagy Dubnov munkáiban. Ugyanazokat a tényeket adja elő, csak más csoportosításban és szellemtörténeti beállításban. A magyar fordítás tulajdonképpen egy egységes nagyobb történeti munkának „A short history of the Jewish People” 1936. (London) a középkorra vonatkozó kiragadott része. Az egységes könyv előszavában a szerző eleve elhárítja magától azt a feltevést, mintha önálló oknyomozó történetet akart volna írni. Az az érzésünk, hogy a zsidó történetnek ilyen összeállítására nagy hátrást okozott Maurois angol története és különböző történeti életrajzai, amint hogy Maurois iránya általában iskolát csinált. Mindamellet az angol zsidók történetével kapcsolatban Roth munkája részletesebb és olyan epizódokat is felölel, aminek más munkában nem olvashattunk.

A magyar fordítás kitűnő. Amit a fordító írt szerzőjének stílusáról ugyanazt az eleganciát találjuk meg a magyar fordításban is, de ehhez hozzátehettük a kifejezőmód választékosságát tömörségét és plasztikusságát. Ha kell, magasba szökken és szenvedélyes. Másutt mérsékli nyugodt és hidegen tárgyvilágos.

Természetes, hogy az ilyen jegyzet nélküli történeti munkának árnvoldalai is vannak hibák sőt megtévesztő hibák is belekerülhetnek. Csak példaként említem, hogy a zsidóknak délolaszországból való kiűzetését a szerző „az aragoniaiak” tü-

relmetlen „vakhitűségének” tulajdonítja. Ezzel szemben az a valóság, hogy 1492-ben az aragoniai ház illegitim ágából származó I. Ferrante uralkodott a nápolyi trónuson és úgy ő, mint utódai (II. Alfonso, II. Ferrante) kifejezetten zsidóbarátok voltak. (144. és 153. oldal.) Nincs történetileg alátámasztva a szerzőnek az az előadása, hogy II. Miklós pápának 1278-ban kiadott rendelkezése után keresztény papok behatoltak volna a zsinagógába és a „keresztet a tóratekeresztet őrző frigylárára tűzve a szöszékre léphettek”. Még súlyosabb félreértésekre vezethet a könyvnek a vérvád cáfolatával kapcsolatos az a kijelentése, hogy „az emberhús is a „tilalmas ételek” közé tartozik”. Bár kiérzik ebben a gúny, de a laikust félrevezetheti, mert arra következtethetne, hogy a zsidó törvények egyáltalában foglalkoznak „a tilalmas ételek” között az emberhússal.

A magyar fordítás hiányosságának tartom, hogy akár jegyzet formájában, akár utószó alakjában teljesen mellőzi a magyar történelmi kiegészítést. Céltűzésében ez a fordítás, kizáróan a magyar közönség számára készült és magyar zsidó számára a kép nem lehet teljes a jellegzetes magyar egyidejű történeti adatok ismerete nélkül. A horizont számunkra nem egész, ha csak azt tudjuk, hogy mi történt Németországban, Itáliában, Spanyolhonban és Angliában. Végre is kíváncsiak vagyunk, hogy ugyanakkor mi volt Magyarországon? Különösen kívánczort ez a kiegészítés a keresztes hadjáratokkal kapcsolatos végzetes események érdekes leírásához, amikor a magyarországi események is európai jelentőségűek voltak és fényt, vigasztaló pillanatokot jelentettek a sötét éjszakában.

Amint már említettem, a magyar fordítás egy egységes mű kiragadott része. Ezért nem is lehet szerkezetileg tökéletes. Miután néhány pillantást vet az újkorra, hirtelenül megjelenik napjaink élő története és a szerző a zsidóság fennmaradását, új életre való feltámadását ősi hazájának újjászületésétől várja. Tudja, érzi a nehézségeket. Ennek ellenére hirdeti a fáradhatatlan küzdelmet és a töretlen hitet: „Ha egy nép háromezeröt száz évet élt át és részese lehetett szinte minden megpróbáltatásnak —, szemébe nézhet a jelen legsúlyosabb veszélyeinek és bajainak is, nyugodt önbizalommal, mert már valamennyivel találkozott és legalább egyszer valamennyinél erősebbnek bizonyult.” Ezek klasszikus szavak és igazságok.

Munkácsi Ernő

JOSZEF KLAUSNER:

A MODERN HÉBER IRODALOM TÖRTÉNETE

*Fordította: Grosz Ernő és Kardos Pál.
Javne-kiadás, 1943.*

Nagyon régen vártuk ezt a könyvet! Szinte fájdalmas űr volt, hogy Klausner irodalomtörténete a csak anyanyelvét beszélő magyar zsidó ifjúság előtt hozzáférhetetlen volt. Pedig a legjobb azok között, amelyek aránylag röviden, de mégis átfogóan kísérlék megrajzolni az utolsó másfél évszázad héber irodalmi életét. A fejlődés fonalát Klausner a felvilágodottság koránál ragadja meg. Ekkor még erősen érződik az ifjú irodalmon Klopstock, Börne és Hegel hatása. Majd átvezet a héber nyelven íródt, de a zsidó nemzeti szempontokból legtöbbször távolálló művek hosszú során. Az író maga is patetikus magaslatoakra lendül a népi feltámadás heroldjai ismertetések, hogy végül is büszkén horgonyozzon le a tudatosan népi irodalomnál: a mánál. Irodalomtörténetében szemléltetően érzékelteti Klausner, hogy a galut és a geula költője egyaránt nem elefántcsonttoronyban élő remete-irodalmár, hanem benne sodródik a zsidó újkor ősi partokon átcsapó, a gettó-múlt gátjait elsöprő hullámaiban. A Hászkalá hajnalától a jaffai véres napokig, a keleteurópai proletáryomortól az ereci prosperity koráig minden esemény képe megjelenik az új-héber irodalom tükrében. A kronológiai sorrenden felül szellemi áramlatok és irodalmi irányok szempontjait is figyelembe vevő magvas irodalomtörténet Klausner műve.

A fordítást az 1934-es héber kiadás alapján készítette Grosz Ernő és Kardos Pál, a debreceni zsidó gimnázium két értékes és munkában nem lankadó tanára. Munkájuk a legnagyobb elismerést érdemli meg. A könyv pallérozott stílusa, gondos nyelve, kellemes érzés az olvasónak. Látszik rajta a szeretet, a magasabb célért folytatott munka tudata. Ismerik a közönséget, akinek a könyv szól, megmagyarázzák tehát a héber vagy vallási fogalmakat. Az adatok tömege miatt sokszor szárazzá váló részeket műfordításokkal teszük élvezetessé. A héber címetek legtöbbször ügyesen fordítják, ám becsúszott olykor hiba is. Csak kettőt kívánok e helyt helyesbíteni. „Hasiloách” Áchád Háám folyóirata (116. l.) nem „A követ”, az héberül úgy hangoznék „Hasóliách”, hanem Siloa, a vízgyűjtőmedence

Jeruzsálem közelében, mely a Bibliában is többször előfordul; s a másik Dov Kimchi regénye: „Al sivá jámim” (184. l.) nem „Hét nap”, hanem „Hét tengeren” (A Midras Socher Tov XXIV. zsoltár 2a verséhez jegyzi meg: „zo Erec Jisráel sejosevet al sivá jámim”).

Klausner irodalomtörténetek magyar nyelvre való átvételével a honi zsidó irodalom valóban értékes munkával gyarapodott. Méltán remélhetjük, hogy az igazi zsidó házakban az ősi hagyományos irodalom termékei mellett helyet fog kapni ez a könyv is, amely a megújult zsidó alkotni tudásnak hitetadó bizonyítéka. Minden embernek, aki zsidóságunk önértékeinek megismerését szükségesnek tartja, igaz köszönetet kell mondani a derék, zsidó munkát végző fordítóknak és a Javne könyvkiadó bizottságnak, amely ezt a munkát kiadta.

Fried Dezső.

HEINRICH HANSELMANN:

FREUE DICH — TROTZDEM!

Erlenbach — Zürich.

A mai kor emberének szenvedései mindenkit pesszimistává, kétségbeesetté és rezignáltá tesznek. Hanselmann a kétségbeesett világot akarja felbátorítani a megmutatja, hogy a sok baj, gond és szenvedés ellenére az egyén, a család és a közösség életet mégis elviselhetővé, sőt örömmel teljessé tehető; trotzdem und dennoch! Ami feladatunk az, hogy észrevessük az élet apró örömeit és hogy igyekezzünk magunknak és másoknak minél több kellemes órákat és percekét szerezni.

Lemondásra, megelégedettségre és szerénységre van szükségünk. Igaz hittel, őszinte reménységgel és istenbízalommal nézzünk előre és bizzunk egy jobb jövőben, amely e sötét kor romjain fog felépülni. Nem szabad a nehéz és súlyos idők miatt panaszkodni, mert: „sie bringen uns näher zu Gott, weil sie uns bescheidener machen.”

Jóleső érzéssel olvassuk a kis könyvecskét. Vigaszt, kitartást és életkedvet méríthet belőle mindenki.

Grözinger M. József.

ESRIEL CARLEBACH:

EXOTIKUS ZSIDÓK.

Fordította: Is Jehudi.

Javne könyvek 7.

Zsidó ismereteink fogyatékosságának egyik következménye, hogy a nagyközönség széles rétegeinek fogalma sincs arról, milyen változatos, elütő képet adnak egyes országok zsidói. A budapesti zsidó túlnyomó nagy része még a dunántúli kultúráltabb zsidó életet nem ismeri, nem is szölv a kárpátaljai zsidóság verejtékes napjairól. Rendkívül hasznos munkát végzett a Javne, amikor ezt a könyvecskét kiadta, amely nem tudományos monográfia, hanem egy művelt, éber megfigyelő helyszíni feljegyzései a szaloniki, marokkói, tuniszi, sahara, jemeni zsidókról és Sabatai Cevi kései híveiről. A legszebb ezek közt a feljegyzések közt a szaloniki-ról szóló fejezet. Ennek tragikus aktualitása egymagában is biztosítja a kötet értékét. A fordítás munkáját kitünően végezte Is Jehudi.

N. E.

Előadások az Országos Magyar Zsidó Múzeumban

A pesti izr. hitközség magyar zsidó szabadegyeteme az Országos Magyar Zsidó Múzeumban előadássorozatot rendezett május havában. A három előadás során bemutatásra került a múzeum anyaga.

A bevezető előadásában *Naményi Ernő* a zsidó vallásos művészet fejlődését vázolta. Rámutatott arra, hogy a képtilalom, melyre az Egyisten-hit szellemiségében szükség volt, nem magyarázza a ránk maradt képzőművészeti alkotások csekély számát. A képtilalmat különben sem értelmesezték oly szigorúan őseink. Bizonyítják ezt a Dura-Eoroposban feltárt III. századi zsinagóga freskói, a sienai gettót díszítő Mózes szobor, a középkori kódexek gazdag képanyaga. A zsidóság veszéllyel teli története eléggé magyarázza a műtárgyak pusztulását a századok folyamán. A vallásos élet végigkíséri a zsidó embert a bölcsőtől a sírig, a zsinagógái év kezdetétől annak végéig, napkelétől nyugtáig. A vallásos szertartások kegyzereit igyekeztek őseink lehetőleg széppé tenni. A zsidó élet viszontagságai miatt azonban a régebbi korokból kevés ilyen tárgy maradt reánk. Múzeumunkban nincs a XVII. századnál régebbi emléke a vallásos művészetnek.

Majd végigvezette az előadó hallgatóit a zsinagóga, a házi áhítat, a szombat, az ünnepnapok, továbbá az egyén életében kiemelkedő napok vallásos művészetének a múzeumban összegyűjtött emlékein. Végül bemutatta napjainkban megújódásra törekvő vallásos művészeknek néhány sikerültebb alkotását.

A zsidóság történelmi emlékeiről szólt *Grünvald Fülöp* a második előadásban. A zsidó mult emlékeinek rendszeres gyűjtése közületek, társulatok és magánosok részéről csak a XIX. század vége felé indult meg. Először 1895-ben Bécsben alakult egyesület ily célzattal: Gesellschaft für Sammlung und Conservierung von Kunst- und historischen Denkmälern des Judentums. Hazánkban az ezredéves országos kiállítás történelmi csoportjában látták először nagyobb gyűjteményét a zsidó régiségeknek. Alexander Bernát írta akkor a kiállításról szóló ismertetésében: „Nagyon kevés ez s ez a kevés sem marad együtt. A budapesti zsidó hitközség talán kivihette volna, hogy a tárgyaknak egy részét az őrzetére bízzák. Talán lehetne még egyebet is találni az országban?” De csak 1909-ben határozta el az Izr. Magyar Irodalmi Társulat Mezey Ferenc dr. indítványára, hogy feladatának tekinti a zsidóság történetére, szellemi életére, vallásos kultúrájára vonatkozó jellemző emlékek szakszerű gyűjtését és a gyűjtemény szemléltetését. Az éveken át Magyarország egész területéről gyűjtött muzeális anyag 1916 óta bérelt magánlakásban került kiállításra és 1932 óta mai hajlékában talált elhelyezést.

A múzeum történelmi termének anyagát mutatta be azután az előadó. A középkori magyarországi zsidóságra vonatkozó okleveleket, sírköveket, árpádkori zsidóberűs pénzeket őriz a múzeum. Több emléke van a török kori budai község pusztulásának. Földesúri oltalom alatt, mint a Schurzbrief-ek tanúsítják, alakulnak meg a XVII. sz. végétől kezdve a zsidó települések. Ez időtől kezdve követhetjük az emlékek nyomán a hazai zsidó községek fejlődését napjainkig. Látjuk a bevándorlást, a községek alakulását, intézmények létesítését, a művelődésben való előrehaladást, a polgárosodást, a lelkes magyarosodást, a jogokért való kitaró küzdelmet, a magyarsággal való sorsközösség vállalását, a belső felekezeti szervezkedést és annak nehézségeit.

A múzeum feladatát abban látja, hogy az egyre jobban eláruló falusi zsidó községek régiségeit megóvja az elkallódástól. Napjainkban, mikor Közép- és Kelet-Európa zsidó gyűjteményei elvesznek számunkra, köztük az eperjesi és a kismartoni Wolf-múzeum, kell, hogy erőteljesebben áthasson bennünket a tudat: ne hagyjuk elpusztulni a zsidó mult történelmi régiségeit.

A harmadik előadásban *Balázs György* dr. az ásátásokról és régiségekről beszélt. Őstörténetünk legmegbízhatóbb adatait az ásátások nyújtják. A zsidó nép egyiptomi tartózkodásának eddig már több bizonyítéka került elő. A Szíria vidékén talált feliratos szobrok a pusztában vándorló zsidó törzsek kulturális és vallási életére vetnek világot; az alfabetikus írást először e zsidó törzsek használták.

A honfoglaláskori Palesztina életét ismerjük meg az ország városkirályainak Tell-el-Almárnában előkerült ékiratos leveleiből. A Ras Sámrában napfényre került őshéber nyelvű irodalmi emlékek rokonságot mutatnak a Szentírás elbeszéléseivel. A palesztinai ásátások nyomán előkerült cserépedények, feliratos osztrakák és kőemlékek a királyok korának kultúráját jelzik. Juda országának pusztulása korából valók a Lachisban alált levelek. Az erégi ásátások leleteinek szép gyűjteményét Beregi Ármin mérnök juttatta múzeumunknak. A makkabeus királyok korából származó pénzek sorozata is látható gyűjteményünkben.

Titusz légiói feldúlták a hont, az állami önállóságukat veszített zsidók szétzóródnak a római birodalom egész területén. Eljutnak a pannoniai provinciába, a mai Dunántúlra is. Az Esztergomban talált sírkő, melyet most múzeumunk őriz, a dunapentelei fogadalmi-tábla, az eddig Albertirsán, de most már a Nemzeti Múzeumban látható domborműves családi sírkő, a szombathelyi menórás mécses és gemma, mindannyi bizonyítéka annak, hogy Pannoniában laktak zsidók a II—V. századig. A római kormányzat a Duna vonalár szíriai, palesztinai csapatokkal erősítette meg a barbár támadásokkal szemben. A keleti katonák között az emlékek tanúsága szerint pedig zsidók is voltak.

Az Országos Magyar Zsidó Múzeum gyarapodása

Vétel útján: Kecskeméti Lipót dr. mellszobra, műkö. Pásztor Ágnes műve. — Kertész Manó dr., bronzplakett. Beck András műve — Kvuzoth Sirim Sonim, Sammlung deutscher Gedichte. Héber-német kéziratos versgyűjtemény, 1850. — Széder. tányérok, fayence, képpel, felirattal; két darab, Pápa.

Ajándék útján: Auerbach Tivadar: Fizetési könyv özvegy Auerbach Jakabné 1848/49-es honvéd özvegye részére. Fotokópia. — Blau Vilmos: Széder-tál, ón. — Bruck Sándor: Ujságkivágások, zsidó vonatkozásúak; hét füzet. — Budai izr. hitközség: Fényképek; két darab. — Csillag Rafaelné: Spitzer Samuel eszéki rabbi, fénykép. — Endrei Imre: Fényképek; két darab. — Erdős Lajos: Bibliai jelenetek, linoleum; két darab. — Fränkel Ernő dr., Bicske: Csillár a kajószentpéteri templomból, sárgaréz. — Gergely Jenő dr.: Fáradság, Farkas Aladár aluminium plakettje. — Grossmann Zsigmond dr.: Arcképek; négy darab. Frankl Zacharias, Perles A. Baruch, Dr. Seligsohn, Placzek Abraham. — Hollós Oszkár: Kiss József tanítói működési bizonyítványa, Pásztó, 1865. augusztus 20.; Ráth Mór két levele Kiss Józsefhez. Alt-Aussee 1882. X. 4., Budapest, 1882. XII. 24. — Kammer Vilmos: Széder-tál, peremén a széder rendje bevésve, ón. — Felpéczi Keppich Gyuláné: A felpéczi Keppich és vágújhelyi Hoffmann-család címerei; három darab. — Konta Arnold: Josephus Flavius: Auszug aus der Geschichte über den Judenkrieg. Aus dem Ungarischen übersetzt. Stuhlweissenburg, 1820. — Láng Károly, Pápa: Klein Mór dr.: Búcsúbeszéd, Pápa 1880.; Magyar-Zsidó Hitfelekezeti Hetilap, 1891. I. évf. 1. sz., Pozsony; Feitel Móricz: Reminiscenzen aus meinem Umgange mit Leopold Löw, Pápa, 1885.; Fényképek, két darab. — Laser József: Elihájú, a vilnai gaon. Színes nyomat, Breslau. — Özv. Mandl Bernátné: Mandl Bernát történelmi jegyzetei tárgyi csoportosításban. — Pesti Chevra Kadisa: Fényképek; 8 darab. — Pesti Izr. Hitközség: Arcképek, olajfestmények; öt darab. Magyarország térképe, kilenc részben; Közgazdasági és statisztikai könyvek 56 darab; Figyelmeztetés, Pozsony vármegye rendre ügyelő választmánya, 1848. április 30.; Felhívás, Pozsony város polgáraihoz, 1848. ápr. 30.; Fényképek; 3 darab. Pongrácz János: Hirschler Ignázt útlevele, 1847.; Zeitschrift für Natur- und Heilkunde in Ungarn, Pest, 1850. Nr. 24., 27. — Scheiber Sándor dr., Dunaföldvár: Fényképek; 2 darab. — Özv. Schor Mórné, Szeged: Schor Mór kéziratos kottája; Schor Mór fényképe. — Sós Endre dr.: Győri nőegyletek közös estélyének műsora; Salzer Béla kéziratos cikke, 1886. február; Saltzer Ignázt utazólevele, Pápa, 1831. júl. 12.; Héber-betűs német köszönő-levél, Győr, 1883. — Szegedi Izr. Hitközség: Özv. Eötvös József báróné köszönő-levele, Pest, 1871. május 1.; Tisza Lajos gróf köszönő-levele, Budapest, 1885. május 20. — Sziráki Márton: Feldheim Mór: Zsidó dalok hegedűre átdolgozva, É. n. — Tauszk Dezső d. Pécs: Sziddur-fedéllap, ezüst. — Tonelli Sándor dr.: Levél Hochmuth Ábrahámhoz, Pest, 1848. március 17. — Özv. Varga Mórné: néhai Varga Mór alezredes fényképe. — Vidor Emil: Vidor Emil: Kalandozások a szavak világában, Budapest, É. n.

P Á L Y Á Z A T

A JAVNE KÖNYVKIADÓ BIZOTTSÁG pályázatot hirdet

**olyan ifjúsági regényre vagy regényes
életrajzra a serdültebb ifjúság számára,
amely alkalmas arra, hogy zsidó esz-
ményt adjon a fiatalságnak.**

Tárgya a zsidó történelem valamely korszaka vagy kiváló alakja, a bibliai időktől napjainkig.

A kézirat terjedelme 120—150 gépírt oldal, ritka sorokban gépelve.

A jeligével ellátott pályaművek benyújtási határideje 1943. szeptember 1. A pályaművek a Magyar Zsidók Pro Palesztina Szövetsége, Javne Könyvkiadó Bizottságához nyújtandók be (VII., Király-utca 93., I. 15.)

I. díj P 300.—, II. díj P 150.—.

Az első díjat nyert művet a kiadó a szokásos kiadói feltételek mellett kiadásra megvásárolja; a többi kézirat közül a megfelelőeknek megvásárlására fenntartja a jogot.

Az eredményt 1943 november havában hirdetjük ki.

A JAVNE UJ KÖNYVEI



Héber költők antológiája (*Kardos László*

műfordítása) *Ára P 4.80*

C. Roth, Zsidó középkor *Ára P 4.80*

KAPHATÓ KÖTETEK:

J. Klausner, Modern héber irodalom története *Ára P 5.80*

Martin Buber, Száz chászid történet *Ára P 4.50*

Roth Emil, Az Örökös Éjszakája (Haggada) *Ára P 5.60*

SAJTÓ ALATT:

Herzl, Ha akarjátok nem mese II. bővített kiadás *Ára P 4.50*

Buk: A kétezeréves út.

Achad Haam: Válaszúton.

A Javne könyvek a modern zsidó kultúra szellemi forrásai.

VÁSÁROLJON JAVNE KÖNYVEKET!

Megrendelhetők a könyvek árának és kötetenkint 20 fillér szállítási
költségnek beküldése ellenében

(postatakarékpénztári számla száma 45510) a kiadónál:

MAGYAR ZSIDÓK PRO PALESZTINA SZÖVETSÉGE
(Budapest, VII., Király-u. 93.)

Kaphatók minden könyvkereskedésben.

A Javne Irodalmi Bizottság közli, hogy a hirdetésben feltüntetett árak
időközben megváltoztak; kérjen ismertetőt.

50980

LIBANON

Z S I D Ó L A P

AZ ORSZÁGOS MAGYAR ZSIDÓ MŰZEUM TUDOMÁNYOS ÉS MŰVÉSZETI EGYÜSÜLET TUDOMÁNYOS ÉS MŰVÉSZETI FOLYÓIRATA

TANULMÁNYOK

Roth Siegfried: Ruppin Arthur. *Komlós Aladár:* Ignotus. *Szilágyi Ernő:* A cionizmus. *Kohlbach Bertalan:* Adatok a zsidó néprajzhoz. *Sós Endre:* Palágyi Lajos. *Rubinyi Mózes:* Munkácsi Bernát.

KISEBB KÖZLEMÉNYEK

Scheiber Sándor: Zsidók említése Ottendorf Henrik útleírásában 1663-ban. *Takács Pál:* A budai „reform” istentisztelet és Einhorn Ignác. *Grózing M. József:* A szereplési vágy lélektanához. *Fejér Lajos:* Hersch Leib Gottlieb, a híres szigeti marsallik. **AZ ORSZÁGOS ZSIDÓ MŰZEUM LEVÉLTÁRÁBÓL:**

Grünvald Fülöp: Pesti levél Hochmuth Ábráhámnak 1848 március 17-ről. — *Balázs György:* Paur Iván levele Kohn Sámuelhez a pannonrai zsidókról.

FIGYELŐ

Timár Magda: Lenkei Henrik; *Knöpsler László:* Beke Ödön hatvan éves; *N. E.:* Az OMIKE képzőművészeti csoportjának V. kiállítása; *Teszler Herman:* A zsidóság és a tudomány.

KÖNYVEK

Grózing M. József: Dr. Hevesi Ferenc: Az ókor zsidó bölcselete; *Katzburg Ilona:* Munkácsi Ernő: Küzdelmes évek; *Sz. S.:* Dr. Neumann György: Pessimizmus a biblia világnézetében. *K—s A—r.:* Berend László: A százéves Kiss József és egyéb glosszák; *Zsoldos Jenő:* Martin Buber: Száz chásid történet; *Pfeiffer Izidák:* Budai Luách; *Grünvald Fülöp:* Dr. Silberstein Adolf: Hódmezővásárhelyi zsidók.

H. 1. AZ

50980



VIII. ÉVFOLYAM

1943. II-III. SZÁM

BUDAPEST

LIBANON

AZ ORSZÁGOS MAGYAR ZSIDÓ MÚZEUM TUDOMÁNYOS ÉS MŰVÉSZETI
EGYESÜLET FOLYÓIRATA

MEGJELENIK ÉVENTE NÉGY SZÁMBAN

AZ EGYESÜLET PÁRTOLÓ TAGJAI TAGDIJ FEJÉBEN KAPJÁK

Szerkesztőbizottság

BALÁZS GYÖRGY, GRÖZINGER M. JÓZSEF, GRÜNVALD
FÜLÖP, KANIZSAI ERNŐ, KOHN ZOLTÁN, MUNKÁCSI
ERNŐ, ZSOLDOS JENŐ

Kiadóhivatal és az Egyesület titkári hivatala

BUDAPEST, VII., SIP-UTCA 12.

Hivatalos óra

Hétfőn 3—5-ig

AZ ORSZÁGOS MAGYAR ZSIDÓ MÚZEUM
GYŰJTEMÉNYEI MEGTEKINTHETŐK
BUDAPEST, VII., DOHÁNY-UTCA 2.

Vasárnap 10— $\frac{1}{2}$,2-ig

Csütörtök 4—7-ig

Szombat 10— $\frac{1}{2}$,2-ig

Minden cikkért szerzője felel.

Feloldó szerkesztő: MUNKÁCSI ERNŐ

Feloldó kiadó: KOHN ZOLTÁN

Labl D. és Fia. — F. v.: Dr. Labl Ödön.



7. ábra. Herman Lipót: Ábrahám feláldozza Izsákot.



8. ábra. Friedbauer Béla: *Ünnep bejövetele*,
(Országos Magyar Zsidó Múzeum)



9. ábra, Amos Imre: *Önarckép.*



10. ábra. Scheiber Hugó: *Imádkozó.*

(Országos Magyar Zsidó Múzeum)

Ruppin Arthur

1876—1943.

Daganjában, az új palesztinai zsidó település első munkáskolóniáján, Áron Dávid Gordon sírja mellett ez év januárjában új sírt ástak. Ruppin Arthur tetemét helyezték itt örök nyugalomra. Egymás mellett pihen az a két férfiú, akik talán legtöbbet tettek a zsidó népi megújhódásért. Gordon a munka apostola volt, — Ruppin a teorétikusa; egyikük a keleti zsidó prófétai megszállottságával hirdette az „Erlösung durch Arbeit”, a zsidó társadalom munka útján való megváltásának gondolatát és életének példájával megteremtette a megváltott zsidó közösségnek új embertípusát, a chalucot, — a másik a nyugati zsidó tudományos tárgyilagosságával dolgozta fel e társadalom törvényszerűségeit és biztosította a gazdasági feltételeket a chaluci építőmű sikere számára.

Törvényszerűségek kutatása volt Ruppin egész élete, törvényszerűségeket kutatott akkor is, amikor az ereci telepítés élére állott. Kolonizatorikus tevékenysége a kísérletek sorozatából állott és ha ezeknek a próbálkozásoknak sikere a mai Erec Jisraelt eredményezte, úgy ez Ruppin intuícióját, szervező tehetségét, bölcs mértékletességét és elsősorban fáradhatatlan munkakészségét dicséri. Az igazi tudós higgadtságával és szerénységével birkózott meg a gyakorlati munka sokszor megoldhatatlannak látszó problémáival. Így lett Ruppin nemcsak a „zsidó szociológia megteremtője”, de egyben „a palesztinai kolonizáció atyja” is.

Élénk szellemi érdeklődéssel megáldott diák, két tudományág egyetemi diplomájának birtokosa, a Haeckel-féle természettudományi pályadíj nyertese, tehetséges ügyvéd és kiváló kereskedelmi organizátor, — ez volt Ruppin multja, amikor 1904-ben, alig 28 éves korában feltűnt a zsidó világban egy meglepetést keltő írással, „Die Juden der Gegenwart” című szociológiai munkájával. Elsőnek gyűjtötte itt össze és dolgozta fel módszeresen a zsidóságra vonatkozó statisztikai anyagot és megkereste azokat az összefüggéseket, amelyeket a számok furcsa alakulása takar. A századforduló zsidósága előtt ekkor még dogmaként állott az asszimiláció teóriája; a zsidó nemzeti gondolat, a cionizmus még csak első éveit járta. Ruppin bátran, újszerű meglátással nyúlt ehhez a kérdéshez. Munkájában feltárta, hogy az asszimiláció nemcsak a zsidó nemzeti értékek hanyatlását idézi elő, hanem egyenes oka népi állagunk pusztulásának is. Szemléltetően mutatja be, hogy az a létra, amelynek fokain a zsidó egyén a társadalomban felfelé törhetett, mint vezeti le alig néhány generáció során a közösséget a teljes pusztulás mélységébe. Ezt a logikusan előrehaladó, egyre gyorsuló iramú folyamatot csak közös-

ségi megoldások, a zsidó nemzeti érzés újból való felkeltése és a zsidóság életének egészséges népi keretekbe való áthelyezése állíthatják meg.

Ruppin e munkája új korszakot nyit meg a zsidókérdés tárgyalásánál: a statisztika és a társadalomtudomány módszereinek alkalmazását problémáink megítélésénél. Élete végéig fejlesztette ezt a — mondhatjuk — új tudományt, a „zsidó szociológiát”. Résztvett 1903-ban Berlinben a „Verein für jüdische Statistik” alapításában, 1904-ben átalakította az egyesületet egy zsidó tudományos intézetté („Büro für Statistik der Juden”) és ennek élén állva megalapította és szerkesztette — egészen Palesztinába való átköltözéséig — a „Zeitschrift für Demographie und Statistik der Juden” című szakfolyóiratot. Számos értekezést jelentetett meg az intézet kiadásában a különböző országok zsidóságának helyzetéről. Iskolát teremtett, amelynek művelői azóta is mind az ő nyomdokán haladnak.

1930-ban jelent meg legnagyobb tudományos munkája, a „Soziologie der Juden” hatalmas két kötete. Széles méretekben bővítette itt ki első munkájának statisztikai anyagát a világ zsidó társadalmáról és a pillanatnyi kép, a statikus helyzet lerögzítése mellett ismét a fejlődés törvényeinek, a dinamikának szenteli figyelmét. E munkája különösen a zsidóság gazdasági kérdéseinek kimerítő tárgyalásában jelentett újat. Rámutatott galuti társadalmi szerkezetünk, foglalkozásbeli eloszlásunk természetellenes, egészségtelen, a többi népektől oly élesen elütő alakulására, amelyet a körülöttünk élő gazdanépek kényszerítően írnak elő számunkra és amely oly feltűnően idegen testté teszi a zsidóságot a világban — minden asszimilációs kísérlet ellenére. Érdekes fejezete e munkának a zsidó antropológiai kérdések tárgyalása, amelynek során értékesítette természettudományos műveltségét és Európa különböző országaiban, a Szovjetban, Észak- valamint Dél-Amerika zsidósága körében végzett tanulmányútjainak tapasztalatait. A zsidó társadalmi problémák orvoslására Ruppin itt már világosan a cionista célkitűzéseket jelöli meg.

1926-ban a jeruzsálemi Héber Egyetem Ruppint hívja meg a zsidó szociológiai tanszékre. Az egyetem mellett állította fel 1936-ban a „Zsidó Gazdaságkutató Intézet”-et. Itt folytatta kutatásait és nevelte az új zsidó tudós-generációt egészen 1943 január 1.-én bekövetkezett haláláig.

A cionista mozgalom korán figyelmes lett erre a rendkívüli képességű zsidó tudósra. Amikor 1908-ban elhatározták a gyakorlati kolonizáció megindítását Palesztinában, a 32 éves Ruppint állították a Jaffában létesített Palesztina-Hivatal élére. Ettől a pillanattól kezdve ő lett a telepítőmunka vezetője, szinte az egész ereci zsidó élet irányítója. Kietlen országot, csekély számú zsidó lakosságot, néhány, mindössze egy-két évtizedes, gazdaságilag teljesen leromlott kolóniát, a hasztalan kísérletezésekben elfáradt, csüggedő, megöregedett telepest talált Ruppin, amikor Erec Jisraelba érkezett. De bízott erejében és bízott az eszmében, amely lelkesítette. Új erőket, friss vért követelt az országnak és a rendelkezésére bocsátott szerény anyagi eszközök ügyes felhasználásával telepítési kísérletekbe fogott az új bevándorlókkal. Megalapította az első nagyszabású kolonizációs intézményt, a „Palestine Land Development Company”-t és ennek keretében intézte az egész zsidó földvásárlást úgy a Zsidó Nemzeti Alap (KKL), mint magánosok részére. Még működése-

nek első évében Kineret-ben mezőgazdasági farmot létesített zsidó munkásokkal, Ben-Semen-ben és Huldá-ban pedig faiskolát teremtett. 1909-ben létrehozta az első kvucát, Daganját, azt a kollektív települési formát, amelyben a tőke nélkül érkező chalucok számára lehetővé tette az önálló gazdálkodást és amely kolónia-típus később olyan dominálóvá vált Erec Jisraaelben, hogy ma is szinte meghatározza az egész ország képét. 1910-ben Dr. Franz Oppenheimer német közgazdász tervei alapján Merchavjá-ban kísérletet tett egy szövetkezeti alapon álló kolóniával; (ez a telep később, a világháború után kvucává alakult át, ez felelvén meg jobban a zsidó munkásság szociális elképzeléseinek). De irányító szerepe volt a városi telepítésben is. Nevéhez fűződik Tel-Avivnak, a szintiszta zsidó városnak alapítása, ő szerezte meg később a Karmel-hegyét, ahol ma Haifa modern villanegyede áll, és Jeruzsálem fejlődéséhez is lényegesen hozzájárultak földvásárlásai, többek között a Scopus-hegyi területeknek az Egyetem építésének céljaira való megszerzése.

A világháború gazdasági, élelmezési nehézségei, a galuttól való elzártág és főként a törökök háborús rémuralma, súlyos megpróbáltatásokat jelentettek a fiatal zsidó, jisuvnak. Ruppín zseniális szervezőkészsége ezekben a kritikus időkben nyilatkozott meg leghatásosabban. Amikor pedig 1917-ben a török hatóságok kiutasították az országból, isztambuli száműzetéséből irányította a segítő munkát az ereci zsidó közösség érdekében.

A háború után a Balfour-deklaráció korlátlan lehetőségeket nyitott meg az országépítés előtt. Ismét Ruppín volt az első az építők sorában. Programokat dolgozott ki, tervezett, kalkulált, tudományosan dolgozta fel Palesztina gazdasági lehetőségeit és mindig tetté váltotta át elképzeléseit. Ő szervezte meg a zsidó nemzeti otthon számára Jezreel völgyének hatalmas földterületeit, Sárón és Somron vidékét, az Emek Chéfert, Erec Jisraaelnak ma legvirágzóbb termőföldjeit. Megteremtette az ipari fejlődés lehetőségeit, megalakította a Munkás Bank-ot (Bank Hapoalim), a Generale Mortgage Bank"-ot és a „Palestine Investment Corporation”-t. 1920 óta — négy évi önkéntes megszakitással — tagja volt a cionista világmozgalom végrehajtó bizottságának és ennek keretében a kolonizációs ügyosztály élén állott. Közben politikai működést is fejtett ki: propaganda-, szervező-körútakra utazott a világ minden részébe, hogy anyagi segítséget kérjen a galut zsidóságtól a Palesztina-munkához és tudományos felkészültségével megvívta a harcot az angol kormány különböző korlátozó javaslataival. 1933-ban a német zsidóság tragédiája új feladat elé állította: reáharult a németországi kivándorlók palesztinai letelepítésének megszervezése, a „Zentralbüro zur Ansiedlung deutscher Juden in Palästina” irányítása. Élete utolsó napjaiban hatalmas tervet dolgozott: a „Negew”-et, Palesztinának nagykiterjedésű, de földrajzi viszonyainál fogva a telepítés számára eddig hozzáférhetetlen déli részét akarta csatornázási rendszer segítségével a kolonizációnak meghódítani.

Csodálatos volt az a munka, amelyet életének 67. évében elvégzett. Csodálatosak voltak teljesítményei, amelyeknek során nevéhez fűződik egy tudományág megalapítása és egy hatalmas építőmunka minden jelentős állomása; de még bámulatosabb a munka természete: az a páratlan harmónia, amelyben össze tudta hangolni szellemi érdeklődését és prak-

tikus érzékét, az elméletet és a gyakorlatot. És ezt a csodát csak az érteti meg, aki világosan látja, hogy a szociológiai felismerések Ruppin számára a zsidó társadalom bajainak diagnózisát jelentették, amelyekből — hallatlan aktivitásának megfelelően — logikusan kellett kibontakoznia a palesztinai kolonizatorikus tevékenységnek, a nagy zsidó terápiának.*

Roth Siegfried

* Ruppin Arthur legjelentősebb munkáinak jegyzéke: „Die Juden der Gegenwart”, Berlin 1904. (Újabb kiadás 1911, 1920.) — „Anteil der Juden am Unterrichtswesen in Preussen”, Berlin 1905. (Dr. Jakob Thonnal társszerzőségben.) — „Die sozialen Verhältnisse der Juden in Russland”, Berlin 1908. — „Die Juden in Rumänien”, Berlin 1908. — „Die Juden im Grossherzogtum Hessen”, Berlin 1909. — „Zionistische Kolonisationspolitik”, Berlin 1914. — „Syrien als Wirtschaftsgebiet”, Berlin 1917. (2. kiadás 1920.) — „Der Aufbau des Landes Israel”, Berlin 1919. — „Die landwirtschaftliche Kolonisation der Zionistischen Organisation in Palästina”, Berlin 1925. — „Soziologie der Juden”, I—II. Berlin 1930—31. — „The Jews in the modern World”, 1934. — „Dreissig Jahre Aufbau in Palästina”, Berlin 1937. — Ezenkívül számos tanulmány szociológiai, cionista és a Közel-Kelet kérdésével foglalkozó folyóiratokban.

Ignotus

I.

Az egyetlen magyar zsidó író, akit magyar írók, méghozzá a legkiválóbb magyar írók vezérüknek tekintettek. Nem házizsidói, vagy — ha tetszik — apostoli munkát végzett kiváló nemzsidó írók szolgálatában: volt egy kor, melynek irodalmi, sőt általános művelődési helyzetét és feladatait ő tisztázta, irányát ő szabta meg. Minek köszönte nagy hatását? Nyilván nemcsak sokoldalú és kiváló képességeinek: ritka éber fogékonyságának, rendkívül széles műveltségének, pompás verekedő készségének, inkább annak a szerencsés szociológiai véletlennek, hogy magatartása és az egykorú magyar művelődés szükséglete összeesett.

Úgy él a köztudatban, mint az irodalom autonómiájának harcosa, Ez a kép helyes is. Csak akkor fogják fel őt tévesen, ha úgy képzelik, mintha elvei tértől és időtől független érvényű tételek lennének s ő csak objektív igazságuk miatt hirdette volna azokat. Holott Ignotus nem gondolkodógép volt, hanem egy konkrét történelmi helyzet tisztázója. Szeretnénk megmutatni, hogy elvei feltörekvő rétegeknek szolgáltak fegyverül s ő széles rétegek érdekében forgatta azokat.

Köztudomású, hogy a múlt század második fele egyre szűkebbnek, merevebbnek és fojtogatóbbnak kezdte érezni az egykorú magyar irodalompolitikát. 1867 óta idegen fajták olvadtak be a magyarságba, addig csenevész osztályok izmosodtak meg benne, s az uralkodó politika még mindig azt követelte, hogy az irodalom, ha magyarnak akar tekintetni, a törzsökös magyarság úri rétegeinek ízléséhez alkalmazkodjék. E kor irodalmát, melyben az egyre erősebb városi polgárság s a magyar és zsidó elit egymást átjáró szelleme szólalt meg, gúzsbakötötte volna ez a követelés. Szabadságharcosra volt szükség, és senki sem született annak inkább, mint Ignotus.

A családi levegő, amelyben felnő, arra neveli, hogy zsidó eredetűnek nyomait joga van büszkén viselni, de ugyanakkor hódolattal kell szeretnie a magyarságot. Asszimiláns, de nem faji önértetlenségből az, nem is mimikrire törekszik, zsidó származásából eredő tulajdonságait értékes hozománynak becsülve, felemelt fővel áll a magyarság soraiba. Miért is ne? Egyetlen olyan parancsot ismer, amelyet politikában és művészetben egyaránt érvényesíteni kíván: az egyéniség jogát a lehetőleg minden vonatkozásban szabad kibontakozáshoz. Ezért híve a liberalizmusnak.¹ Esztétikájának és irodalompolitikájának is alapelve, hogy az írónak joga és kötelessége minél hűbben kifejezni magát; el kell háritani, hirdeti, minden korlátot, amely ebben gátolhatná, bármilyen szent politikai jelszó nevében emelik is azt.

Ignotus amaz új rétegek öntudatának kifejezője, amelyek a századforduló körül jelentkeznek a magyar életben s gáttalan érvényesülést követelnek. Állásfoglalását és sorsát származása mélységesen meghatározza. Vezérsége csak addig tart, míg a magyarság is akarja a zsidó beolvadást s a magyar irodalomnak szabadságharcosra van szüksége; e feltételek megszűnésével az ő vezetés szerepe is megszűnik. Maga írta egyszer, hogy tudnunk kell Arany János paraszti mivoltáról, „mint ahogy meg *kell* állapítani Byronról, hogy lord és Heineről, hogy „zsidó”. (Nyugat, 1917. I.) Őt sem értjük meg, ha nem vesszük tekintetbe származását.

II.

(*A népiesség ellen*)

Irodalompublicisztikai működése — melyben legnagyobb jelentősége rejlik — költői munkásságával kapcsolatban indul meg. Maga beszél el, hogy 1891-ben, a „Slemil keservei” című verses novellája megjelenésekor Kozma Andor azt ajánlotta neki, jó lenne budapesti létére néhány évre vidékre mennie. Ez Ignotus „fiatal vérét homlokába hajtotta”, hiszen „ha e haza fővárosának s nevelésének zengése nem magyar; ha nem nemzeti, s nem költészet, akkor annál kilátástalanabb a nemzetre, annál gúzsbakötőbb a költészet további fejlődésére nézve, melyből a művészetbe átvitt politika ime kizárná mind a rétegek, fejlődések s ízek jelentkezését, miket a nemzeti műveltség magához váltott”. Ekkor fogadta meg, hogy nem nyugszik, míg szót nem emel azért, hogy az eljövendő ifjú írók olyanok lehessenek, amilyenek.² Kritikai működése (Ignotus, Pató Pál, Tar Lőrinc, Kádár, Emma asszony, stb. álnevek alatt) A Hét hasábjain 1892-től kezdve bontakozik ki. Ő a lap legjelentősebb irodalmi és színikritikusa.

Az irodalmi szabadságharcban, amely most megindul, a kritika szükségszerűen nem dogmatikus, hanem megértő kritika, s a megértés csak egy folyton résenlévő, szimatoló érzékenység és intellektus segítségével lehetséges. Ignotusnak pompás füle van. Nem erőszakolja a jelenségekre

¹ Dóczy Jenő: Ignotus irodalomtörténeti szerepe, Nyugat 1924.

² A Nyugat útja, 1930.

a maga hitvallását, nem alkalmaz kész szabályokat: a szemével, fülével, bőrével érzékeli a dolgokat, s így mindig kapcsolatban marad a valósággal. Kritikái — melyek megérdemelnék, hogy könyvbe gyűjtve kiemeltessenek a feledésből — csupa gyengéd jóindulat és éber megértés mind a jelen, mind a múlt értékei, s főképp a sajátosan magyar szellem és íz iránt. De valami állandóan felébreszti harci kedvét: a korában uralkodó népiesség. Vitázó cikkei többnyire ezzel foglalkoznak; ha az egyes művektől elvi magasságokba lendül, ez majdnem sosem az esztétika, hanem rendszerint az irodalompolitika felé történik. Már egészen fiatalon, 1892-ben szembeszáll a nézet ellen, mely a magyar nemzetet a magyar parasztban látja és a nemzeti költészetet azonosítja a népiességgel. Hiszen „világlátott és iskolátjárt embertől azt követelni, hogy né zengjen másról, mint szűrről és tulipántos ládáról, hogy ne legyen más, mint naiv, népies és közvetlen, és versei alakjában és anyagában ne lépjen túl a népnek szükségképp korlátolt érzéskörén és látóhatárán: csak olyan képzelenség, mint azt követelni, hogy világlátásban tepertőspogácsánál egyebet ne egyék” (1892. 49). 1894-ben, Szabolcska Mihály verseskönyve alkalmából, azt fejtegeti, hogy a népköltészet nagy érték, de a világon más is van, mint nép. „Nemzetünk ellen való vétek, a népiesség magában helyes elvének túlhajtásával, a kozmopolitaság lesújtó mennykövét szórni arra, ami voltaképpen csak általános emberi, és fitymálva mindent, ami csak azért idegen, mert mi restek voltunk nálunk is meghonosítani, a magyar írókat arra szorítani, hogy nem is atillában, de borjúszájás ingujjban és rojtos gatyában járjon.” (1894. 8.) Sajnálja, hogy még Alexander Bernát is, mikor kevesli az új írók magyarosságát, a magyarságot „összevétel a parasztossággal, vagy mondjuk a népiességgel”. Pedig még Arany is, „minden gigászi nagysága mellett tökéletlen, mert túlságosan népies arra, hogy egy európai kultúrájú nép egész világának teljes kifejezője legyen. Az ő Nagy Lajos egy derék vidéki táblabíró, s az ő Toldija nem egy udvarnál élő főúr, hanem egy meglehetősen antipatikus szolgalegény.” (1894. 41.) Arany útja tehát, „akármilyen termékeny és virágos, kizárólagos útnak szűk, mert róla sok jogos törekvés leszorul”. (1894. 44.) Az új nyelvőrtség is ellenszenves neki, mert a nyelvi idegenszerűségre „jó zsiros parasztosságot” rak, amit összevétel a népiességgel és magyarossággal. (1899. 37.)

S Ignótus ellenszenvének forrását is megsejtjük, amikor azt fejtegeti, hogy „a költés nemzeti jellege szükségét józan ésszel nincs, aki tagadni merné, vagy akarná. De soha be nem fogjuk látni... hogy a nemzeti költészet nem lehet más, mint pusztán és kizárólag az a szűkeblűen népies irány, amely többek közt a maga tulajdon hazája fővárosát akarja a geográfiából kitörülni, s ezzel egyben ezer esztendőszüzdelseinek minden művelődési eszméjét, nem tekintve, hogy... türelmetlenségével mindenre inkább alkalmas, mint hogy a törekvéseikben valami nagyon fellelkesítse a magyar fajta becsületes szándékkal beleolvadni akaró többi fajokat.” (A cikk névtelen, de nyilván Ignótustól való, 1895. 3.) Mikor Beöthy Zsolt egy hírhedtté vált előszavában szembeállítja a falusi és városi költészetet, Ignótus természetesen azonnal sikraszáll ellene. A falu nagy dolog, írja, „belőle válik ország s belőle válik nemzet. De ő maga még nem az, csak fejlődik azzá, s aki a költészetet eltiltja attól, hogy együtthaladjon a fejlődéssel, az fosztja

meg igazán e költészetet az ő nemzeti jellegétől.” (1897. 25.) Még világosabb Ignotus állásfoglalásának eredete, mikor Beöthyt később azzal vádolja, hogy irodalomban műveli azt az agrarizmust, mely a politikában folyik, „... azokban, kik a magyarság természetes képviselőinek tekintik magukat, egyre kényelmetlenebb érzést kelt a magyar jelen. Az irodalomban azon mód látszik ez, mint a politikában. Mindenféle elemek toladtak bele, mint a politikába, s a gazdaságba, az irodalomba is. Egyideig tűrni kellett őket, hogy megcsinálják, amit az úr nem tudott, vagy nem akart: az ipari-, a kereskedelmi-, a pénzgazdaságot, az újságírást és más egyebet, — de most már ideje, hogy mint egy cseh-német fejedelem mondta a zsidókról, a spongyát, minekutána hagyták tele-színia magát, kifacsarják és eldobják”. (1901. 9.) Nyilvánvaló, hogy a kirekesztéstől fél, amikor a népiességgel hadakozik. Miért csak az az irodalom magyar, kérdi Mikszáthtól is, mely az irodalmat népiességre és anekdotára korlátozza? „Mire való, ha nem társadalmi és politikai bojkott céljaira, ez az egész megkülönböztetés magyar és nem-magyar irodalom között s egyáltalában a magyarság szempontjainak irodalmi szemponttá és mértékké való emelése a mai irodalommal szemben, melynek emberei magyar nyelven írnak, magyar földön élnek, s ha a fejük tetejére állanának, sem tudnának egyebek lenni, mint magyarok?” Hiszen „a népies az átlagosnál szűkebb és alacsonyabb fejlődési fokot jelent”, s még csak nem is nemzeti és faji sajátosságok konzerválója. Ártalmas nacionalizmus az az igyekezet, „mely a faji törekvés, a faji zamat és karakter ürügyén tesz kizáró, lefokozó és lebunkózó különbséget egyfelől ugyanazon föld, másfelől a hazai s az idegen föld különböző növényei, áramlatai, rétegei, törekvései, termékei, lakói, erkölcsbeli érzései és világról való nézetei között.” „Nincs jogom nemzeti irodalom címén embertelenkednem a művésszel, egyfelől megállapítván, hogy csak az a nemzeti művész, aki olyan, amilyen, másfelől ráparancsolván, hogy ne merjen olyan lenni, amilyen.” (1904. 6. 7. és 8. sz.) Az irodalmi népiesség vitája néha már teljesen összefolyik azon küzdelmeivel, melyeket a nyílt vagy burkolt antiszemitizmus ellen vív. Mikor például Réz Mihály és Bartha Miklós Pestet idegennek bélyegzi, Ignotus rámutat, hogy a 30 millió magyar jelszavával „halálosan és nemzetgyilkosan ellenkezik az a bojkott-politika, mely nem fogad el egyebet, mint csakis némely rétegek, némely osztályok és némely foglalkozások külső jelentkezését.” „Nagyon meg tudom érteni az exkluzivitást, de akkor tegyünk le a beolvasztásról. Mert arra a genialitásra még a fajmagyarság két világrészben elismert s ezér esztendő történetéből kitündöklő politikai tehetsége sem képes, hogy kívúltartsa magán azokat, akiket magába olvasztott.” (1904. 37. és 39.)

III.

(*Ignotus zsidósága*)

Ignotus egy percre sem felejtí, hogy zsidó. Nem rejtegeti származását, sőt büszke fajiságára, s tudja, hogy ez szervesen hozzátartozik egyéniségéhez, tehát művészetéhez is. Jellemző, hogy melegen méltatja a jiddisch zsargont, tudja, hogy csak a félművelt zsidók beszélnek erről

tüntető elfogulatlansággal és elfogult lenézéssel. (1909. Kísérletek.) Írásai-
ban állandó szelepet nyit zsidó érzése kiáramlásának. Szépirodalmi munkái-
ban is megszólalnak zsidó motívumok. 1895-ben versben vallja meg vágyó-
dását Cion után (IMIT-évkönyv), egy szerelmi dalába is beleszövődik szár-
mazásának öntudata („Szeretem látni hajad finomán a Keletet, ahonnan
jöttél s jöttem”), „Hárman a szalónban” című novellája pedig (1909)
egy diszkrétén sejtetett szerelmi történet mögött még diszkrétebben
a zsidó-keresztény ellentétet is sejtetve — akár később Babits Mihály
„Timár Virgil fia” című regénye — azt mutatja be, hogyan küzd egy
művelt zsidó és egy katolikus paptanár egy zsidó, illetve félzsidó lény
szívéért és hogyan győz a harcban a zsidó, csak persze Ignotusnál a
zsidó kisfiú az, aki igazán művelt s a pap a sznob, Babitsnál megfor-
dítva. Ignotus tökéletes pontossággal látja a modern zsidó helyzetének
minden lelki és politikai ferdeségét. Helyzetérzéke tökéletes. Látja, hogy
a zsidóság feloldódóban van, maga is bele akar olvadni a magyarságba, de
látja, hogy az antiszemitizmus megnehezíti ezt s a zsidó emberi méltóságá-
val összeegyeztethetlenné teszi. Fájdalmasan szép képet rajzol a modern
zsidó meghasonlottságáról. „Mintha az évezredes megvetés és üldöztetés
vérebe vette volna magát, a zsidó öntudatlan igazat ad üldözőinek s mi-
alatt hangosan nagyra van a zsidó szellemmel, a zsidó intelligenciával
s a zsidó kiválással, titokban s öntudatlanul mintha igazán inferiorabb
fajtnak tekintené magát.” Pedig nem az. De „a pusztulás törvénye
ellen nem lehet védekezni, s amely fajtát egyszer megérintett, annak
legjobb siettetni a pusztulását”. A zsidó csak azért nem pusztult el eddig,
mert mesterségesen akarták elpusztítani. A recepció, amelynek reményé-
ben írja a szép cikket, lehetővé teszi majd a belehalást a magyarságba.
(1894. 39.) Ignotus el akarja oltani magában a zsidó tüzet — s közben
mindig ez a tűz melegíti, testvérei sorsának gondja. Csakhamar látnia
kell, hogy az antiszemitaság szüntelenül visszalöki a magyarság ölére
csábított zsidót. „... a magyar közélet most javarészből a zsidók körül
forog, írja már egy év múlva. A körül annyit jelent, hogy ellen.” A
nemzsidó magyar író írhat nem-magyarokról, bírálhatja a társadalmat,
mégsem bélyegzik hazátlannak.” A származás tehát nem teszi, a min-
ták nem teszik, az irány nem teszi, s az eszmék sem teszik. „Kizárólag a
zsidókat vádolják, hogy nem magyarok. Ő, ha „a maga környezetét írja
le s a maga érzéseit, akkor nem magyar; ha pedig a speciálisan ma-
gyarnak mondott körbe mer belenyulni, akkor a körmére koppintanak”.
„A zsidókra egyenesen kétségbeejtően nagy magyar antiszemitizmus egy-
szerű oka: az a zsidó nemzedék, mely most lép bele az életbe, az iroda-
lomba, a gazdaságba s a politikába, az már szabadságban született, sza-
badságban nevelkedett, az emberei szabad embereknek érzik magukat, a
véleményüket szabadon mondják meg s az igényeiket szabadon formál-
ják. Az eszkimók egész raja szabadult rá arra a kevés fókára, ami
anyagi és erkölcsi javakra Magyarországon épűgy, mint minden más or-
szágban csak bizonyos korlátolt és tovább nem fokozható mennyiségben
van meg.” „Amíg a zsidó nem mozgott, természetes, nem érzett ellen-
állást. Most, hogy mozogni kezd, azt látja, hogy az egész magyar tár-
sadalom erős falanxként sorakozik ellene. De lovagiatlan és szívtelen el-
járás, hogy ez nem történik nyíltan.” „Nagyon fájdalmas dolog, ha az
embert onnan dobják ki, ahová személyére szóló meghívóval látogatott

el. Miért nem mondják meg őszintén, hogy a zsidó nem kell, sem nyers, sem olvadtt állapotban?” (X. jel alatt 1895. 5.) Azonos gondolatokat fejtet Makai Emil A Kaland című színjátékának névtelen, de rávalló ismertetésében. „Magyarországon újabban alig esik beszélgetés, hogy egy pár bevezető szó után át ne térnének a zsidókra.” „A harminc esztendő előtt való zsilipnyításnak erősen kezdik érezni a hatásait; a felszabadult, emancipált s újabban recipiált zsidóság mind észrevehetőbb golfáramlatok formájában kavarg a magyar közélet vizeiben s ezekkel párhuzamosan csökken a vállveregető filoszemitaság is, mely a zsidók rabszolgakiskorúságának volt megalázó bizonyítéka. Némely körökben olyan erős antiszemitaság támadt, hogy a zsidók büszkékké lehetnek rá.” (1897. 2.) Magyarországon ugyanaz a folyamat megy most végbe, mint az Unió déli államaiban, ahol a nagy háború után a négereket emancipálták s recipiálták ugyan, de mikor ezek a jámborok komolyba vették a törvényt s hivatalokra is aspiráltak: a jenkik szó nélkül lepuffantották őket s így magyarázták meg az ostoba niggernek, mi is az az emancipáció s recepció. (1900. 35.) Ez az antiszemitaság annál fájdalmasabb, mert a már magyarrá vált zsidót éri. Ahasvérnek ugyanis az a tragédiája, hogy „mindenütt megmelegsik, s akkor szakad el, mikor már odamelegedett.” Így aztán a nemzeti érzés másokat megváltó keresztjét teherként cipeli magával. (1899. 8.) Az antiszemitizmus lehetetlenné teszi a zsidó irodalmi ábrázolását is; az Akadémia nem fogadta el Kunewalder alapítványát olyan darab jutalmazására, hol a zsidó vonzó alakban szerepel. Ez megengedett volt a 40-es és a 60-as években, most az utolsó ilyen zsidó alkalmasint az Aranylakodalom Krausz bácsija 1896-ból. „Mai darabban azonban a zsidó csak mint kizsákmányoló szerepelhet, vagy pedig úgy, hogy nincsen, vagyis a költészet nem vesz róla tudomást, hogy zsidónak lenni kellemetlenebb, mint római katolikusnak.” (1901. 26.) Egy nagyon okos, fiatal magyar író ezt írta zsidó kollégájának, idézi Ignótus egy Heineről szóló cikkében: „Önnek lélekben s még *előítéletekben* is rokonnak, szolidárisnak kell lenni azzal a nemzettel, amelynek ír.” „Kitűnő szó, és igaz, ha nem tételnek, hát megfigyelésnek, teszi hozzá Ignótus. Aki valamely... bélyeggel különbözik a környezetétől: ne lázadjon a mimikri törvénye ellen, s ha nem akarja, hogy felfalják, óvakodjon tőle, hogy az áruló különbségeket még maga is növelje. Tanítómestere ki-ki csak a maga fajtájának lehet, mert a tanító út, útést pedig idegenektől el nem tűrünk.” A zsidók erről gyakran megfeledkeznek, s így „gyakran kerülnek abba a hamis helyzetbe, hogy a maguk személyével kompromittálják az igazságot s az igazság hirdetésével veszítsék el a maguk személyét.” Az uralkodó fajtának és osztályoknak ugyanis sem erényeit, sem hibáit nem szíhatták még teljesen magukba, „s nem osztozhatnak teljesen sem az átlátásaikban, sem az előítéleteikben. Másfelől jórészt alulmaradt nép és osztály létükre az uralkodó társadalom hibáit vagy elfogultságait a maguk bőrén érzik. Tehát: egyfelől elfogulatlanabbul veszik észre az elfogultságokat, másfelől elfogultabban támadják.” Ez a modern zsidó tragikuma is. Megérti az antiszemitizmust, de lázad ellene. Megkezdődik hát benne a lázadás és a simulás szomorú váltakozása. (1899. 50.) Nem nehéz rájöttünk, hogy Ignótus önmagán át értette meg a Buch der Lieder költőjét.

De a zsidó mozgalmakkal szemben ingadozó az álláspontja. Ha magyar irodalompolitikai véleményét befolyásolja is a zsidó, olyan zsidó ez, aki magyar akar lenni. A zsidó gimnázium gondolatát valóságos antiszemita merényletnek tartja, annak jelét látva benne, hogy a felekezetiesség Izrael népét is elfogta. (1901. 52.) A cionizmust ugyan kezdetben rokonszenvvvel tekinti. E mozgalomnak, írja, „a jóhiszemű osztobákon kívül, akik minden frázist meggondolás nélkül utánapapolnak, másolnak, őszinte ellensége csak a lelketlenség lehet... Nem látom át, hogy miért kelljen jogaim érzéséről, hatalmam tudatáról, egyéniségem méltóságáról és szívem irgalmáról lemondanom, csak hogy Holló Lajos úr ne kételkedjen hazafiságomban, Kohn úr pedig zavartalanul lehessen udvari tanácsos s köthessen uzsoraüzleteket az oláh kormányral.” (1902. 22.) De már két év múlva ábrándos képtelenségnek ítéli a tervet, olyan gondolatmenet alapján, amelynek épp az ő erősen zsidó meghatározottságú írásai mondanak ellen legékesebben. Ignótus szerint ugyanis a művelt zsidót nem fűzi több szeretet a zsidókhoz, mint a finnekhez, örményekhez, s mióta a vallás nem elsőrendű kategória, elhagyják született vallásukat. Aki zsidóban a másokért való érdeklődés átlagfeletti, az ma már nem cionista, hanem szocialista. (1904. 35.) De később, egy Nyugatbeli jegyzetében megint megértéssel ajánl be egy cionizmust ismertető tanulmányt: „Semmi sem éleszti fel s feléléde után vadítja is a faji, a nemzeti tudatot, mint a hideget-meleget váltakoztató skótdouche rendszer, mikor egy fajtát előbb tyúkkal-kaláccsal magukhoz édesgetnek, majd eret akarnak rajta vágni s lecsapolni a zsírlát, amiért meghízott.” (1918. II. jegyzet Raáb Andor cikkéhez.) Külföldi emigrációja alatt állítólag kilépett a zsidó felekezetből. Nem ismerjük a körülményeket, amelyek erre a lépésre vezették. Ugyilátszik, önmagára is alkalmazta hirhedt boutadeját, hogy a múlttal szemben egyetlen kötelességünk van: elfeledni...

Alig van magyar-zsidó író, aki a zsidó-kérdés megoldásának olyan egészséges változatát képviselte volna, mint ő. Asszimiláns, de nem tűri, hogy követeljék rajta az asszimiláltságot; beolvadó, de meg akarja őrizni egyéniségét. Hódolattal és szeretettel a magyarság iránt akar beolvadni környezetébe, de hozományul víve abba a maga zsidóságát. És a zsidóság nála többet jelent, mint kortársainál: nem felekezetet, vallást, hanem zsidó fajiságot, a jiddisch és minden zsidó érték megbecsülését, még Ción szeretetét is. Mégis: magyar akar lenni, s nem azt fájlalja, hogy nem lehet zsidó, hanem hogy nem lehet magyar, — igaz, hogy zsidóvalta megőrzésével akar magyar lenni. Így sosem esett a magyar sovénység oly végleteibe, mint Palágyi Menyhért, aki elfojtja és túlkompenzálja zsidóságát, vagy mint olykor Bródy Sándor, de másfelől zsidóságában is mértéket tartott. Harmóniában igyekezett megőrizni mindakettőt. Tegyük hozzá, hogy az asszimiláció programját nála egy rokonszenves természet, egy nagy tehetség s a legszerencsésebb időben igyekezett megvalósítani...

IV.

(A Nyugat élén)

Mikor, mint a Nyugat főszerkesztője, egy nagy irodalmi megújulás élére kerül, szempontjai kitérőnek. Az alaptétel, amelyet hirdet;

az irodalomnak egyetlen kötelessége van, az, hogy művészi legyen. „A művészetnek csak egy törvénye van: csinálj, amit akarsz, ha megtudod csinálni.” Ezért vissza kell utasítani a politika minden követelését, a nemzeti követelést is. „Az író legyen író és ne törődjék egyébbel, mint hogy azt írja, ami kikívánczik belőle, úgy, ahogy ő tudja.” Ez az alaptörvény, nem győzi újra meg újra formulázni. A kilencvenes években ez az írói szabadság elsősorban a kötelezőnek mondott népiességtől való szabadságot jelentette, most már a művelt városi polgár teljes lelki-, szellemi-, ideg-életének megnyilatkozási szabadságát. Igaz ugyan, hogy „csak az művészi, ami nemzeti. Csakhogy ezt nem parancs gyanánt szabom meg, hanem megfigyelésképp szűröm ki... A művészet az egyéniség megjelenő formája, az egyéniséget pedig... a származás határozza s a körülmények határozzák meg, vagyis ugyanazok a feltételek, amelyek a nemzetet.” Mivel azonban „a magyarság ma még csupa faji, nemzetiségi, társadalmi és felekezeti szakadék”, amelyeket olykor alig köt össze más, mint a nyelv közössége, a magyar író, ha igazán író, vagyis, ha hű magához, nem alkothat olyan magyar irodalmat, „ami a sajátosan magyar köznépnek vagy köznemességnek külön társadalmát, életét, politikai gondolatmenetét s emberi világnézetét tükrözi vissza, a lehetőségig olyan nyelven, mely tüntetően tartja a rokonságot a paraszt beszédével.” Jogtalanul mondják hát magyartalannak. (Nemzeti-e a mi költészetünk? 1908. Kísérletek c. köt.-ben.) S most, mintha a beolvadottak nevében üzenné a magyarságnak: Képtelen politika egyfelől beolvadást kívánni, másfelől e beolvadás elkerülhetetlen következéseit megbélyegezni. A magyarság csak úgy tarthatja meg természetes hegemoniáját, ha egyrészt hozzáalakul az új világhoz, másrészt nem úrnak érzi magát a beolvadottak felett, hanem egynek érzi magát velük. A mai magyarság jórészt idegen emberanyag beolvadása útján szaporodott fel, és „lehetséges-e, elgondolható-e, várható-e, követelhető-e, hogy e sokféle elemből elvegyült amalgám teljesen olyan kémiai összetételű legyen, mint annak egyik, bármennyire értékes, túlnyomó és uralkodó adaléka? S ha nem: lehetséges-e, hogy megnyilvánulási ugyanolyanok legyenek, mint a hajdani, kevésbé összetettek voltak?” Az egységes nemzet kialakításához okos, türelmes politika kell. Mert a „farkas elérheti, hogy együtt üvöltsenek, de soha, hogy együtt énekeljenek, mégkevésbé, hogy együttérezzenek vele.” (A magyar kultúra s a nemzetiségek, 1908, a Kísérletek-ben.) A politika ne igyekezzék közvetlenül irányítani a művészetet, mert legfeljebb alakoskodásra, tehát rossz művészetre kényszeríthetné. A művészi remekek önkéntelenül — nem szándékosan, hanem szükségképpen — a faji vagy nemzeti géniusz vagy állapot vagy erkölcs kifejeződései. A művészet erre való igazításának tehát mégis van módja, de csak egy módja van: a tehetség iránt való tisztelet. Nálunk pedig majd minden irodalmi érdeklődés, arra igyekszik, hogy az irodalmi termelést meghamisítsa, az írókat érzésük, gondolkodásuk elfojtására, vagy meghamisítására szorítsa. Gyulait is többek közt azért csodálja, mert szenvedélyes politikus létére is szenvedélyesen tiltakozott a politikának a költészet fölé tolakodása ellen, hogy „sokakat kikergetett az irodalom kertjéből, de mindig azon a címen, hogy nem költők, nem azon a címen, hogy nem magyarok.” (Gyulai, 1909, Kísérletek-ben.) Mikor a radikális politika a maga kiszolgálását várja az új iroda-

ioimtól, ezt Ignotus épúgy visszautasítja, mint korábban a konzervatív politika és a népies ízlés követelőzéseit. A „Nyugat” nem főképpen politikai célokkal, nem főképpen politikai szolgálatokra alakult, hanem művészekre, a művészetnek a politika tolakodásától való szabadsága kiktűzésére és megtartására. (Nyugat, 1911. II.)

A hivatalosság nálunk azt követeli, hogy mindenki próbáljon hozzáalakulni, vagy legalább alkalmazkodni a földbirtokos és hivatali nemesiséghez. Aki nem teszi, ellenség. Aki törekvéseiben vagy hangjában más rétegek bajvivója, avagy kifejeződése, az a magyarságnak, ezzel a magyar nemzetnek, ezzel a magyar hazának ellensége. Ez a Nyugat körül folyó irodalmi háború foglalatja. „Mint ahogy a doktor a látat elfojtva igyekszik a bacillust megdögleszteni: az urasági (vagy háziszidói) kritika tudva vagy tudatlanul az új irodalmi formák, az új költői egyéniségek el- vagy megfojtásával igyekszik visszaszorítani azokat a rétegeket, vagy foglalkozási ágakat, az ipari, kereskedelmi, pénzgazdasági igényeket, a magyarságba beolvadó idegen elemeket, s általában, azaz-hogy különösen a kinosan, de mégis kialakuló polgári osztályt, mely mind (ezt eltagadni nem lehet), többé-kevésbé született ellensége a földbirtoknak, vagy a hivatali hatalomnak.” (Irodalom és politika, Huszadik század, 1910.) Csöppet sem ijed meg, mikor Goga azzal vádolja az új magyar irodalmat, hogy elzsidósodott, hiszen „a művészet a fajiság birodalma lévén, a zsidó fajiság semmivel sem alábbvaló benne, akár a román, akár a francia, akár a magyar fajiságnál s... a zsidó elvegyülés époly gyarapodása a magyar irodalmiságnak, mint a D’Israeli politikája volt az angol fajiságnak.” (Nyugat, 1913. I.) A beolvadó önérzete seholszem szólal meg azonban olyan erővel, mint „A Nyugat magyartalanságairól” szóló cikkében. (Nyugat, 1911. II.) Ignotus jogot érez a magyar nyelv átalakítására is. „Horváth János diadallal bizonyítgatja, hogy Szomory nem ír magyarul. S nem gondol arra, hogy az teljesen mindegy, ha tud szomoryul, s ha szomoryul ki tudja fejezni, amit ki akart fejezni.” „Persze, hogy megérzik, és hogyne éreznék meg idők folytával egy hat-, vagy nyolcmillió nemzetnek a nyelvén, elébb a szavain, aztán a fordulatain, aztán a mondatai szerkezetén, ha hat vagy nyolc vagy tízmillió idegen olvadt bele!... A semmiből, néhány százezer lélekből lett kétszáz év alatt nemzetté a magyarság azzal, hogy mindent magábaszított. Vajjon ez a minden: élni vagy meghalni ment át a magyarság életébe? Ez a teméntelen idegenség, mely sokban nemcsak eltérőt, de gyarapítót, erősítőt, nevelőt is jelent a magyar számára: ez mind elsortadjon abban, amibe beleilleszkedik?” Amiből látnivaló, hogy Ignotus mint művész, élvezte ugyan a magyar nyelvet, de mint a nemzeti jelleget fenntartó érték iránt, nem igen volt benne kegyelet. És hogy bár ő is az irodalom autonómiáját vallotta, mint Kazinczy vagy Gyulai, de ez némileg mégis mást jelentett számára, mint azoknak: a beolvadtak jogát a nem-teljes beolvadásra, jogot egyéni sajátságaik megőrzésére. A beolvadó önérzetének ez a nyugodt és biztos megszólalása egyedülálló és új jelenség. Ignotus joggal hirdette, hogy képtelenség beolvadást követelni s ugyanakkor rossznéven venni, hogy a beolvadtak mások, mint a befogadó nemzet. De nem feledte-e el vajjon, hogy ugyanolyan képtelenség, ha valaki meg akarja őrizni faji jellegét s amellett mégis azt kívánja, hogy tekintsék teljesen hasonlóknak az államalkotó nép törzsö-

kös elemeivel? E két képtelen s mégis annyira érthető igazság összeütközése az asszimiláció tragédiája. A beolvadó, ha egészséges és önérzetes ember, alig gondolkozhat másképp, mint Ignotus; de a befogadó nép is, mely szintén joggal ragaszkodik az egyéniségéhez, érthetően tiltakozik az ellen, hogy ősi jellegét megváltoztassák.

V.

(A költő)

Az új magyar irodalom legkülönb írói hódolattal tekintenek Ignotusra. Ady „fejedelmi Ignotus”-ának nevezi, Kaffka és Móricz szereti, Babits és Schöpfung nagyrabecsüli. Hogy viseli Ignotus a vezérséget? Amíg csak a magyar sajtó nyitva áll előtte, (előbb a Nyugat, majd a Világ hasábjain) tollát mindig a tehetségesek érdekében forgatja. Még legszűkebb barátai ellenében is, akik egyidőben fékezni akarták a Nyugatot túlságos író-felfedezési kedvét, azt hirdeti, hogy „A Nyugat ezen túl is bába legyen, ne angyalcsináló.” Szimata minden új talentumot észrevesz, s lelkes jóindulata mindegyikre siet ráirányítani a figyelmet. Elsőnek látja meg Ady újszerű verselésének prozódiai jelentőségét, (már 1906-ban, A Hét-ben) s az első, aki felfedezi a fiatal József Attilát (1926-ban). Politikai cikkeit is jóindulatú lojalitás jellemzi. Nincs benne keserűség, dohogó, vagy éppen gyűjtogatni kívánó ellenzékiesség. Távol áll minden szélsőségtől. Feltétlen híve a kiegyezésnek, Deákot csodálja s együttműködik az ifjú Andrássy Gyulával. Nem az az ember, aki a maga eszményeit mindenáron rá akarja kényszeríteni a valóságra, híján van a doktrinerségnek, s a világháború alatt meggyőződéssel hirdeti a monarchia és Németország igazát. Csak a szabadság értékére esküszik. A szocializmusnak egy igen mérsékelt (Eduard Bernstein-i) változatát vallja, ezt is azért, mert a szabadság nagyobb megvalósítását várja tőle.

Nincs talán magyar író, aki oly sokféle dologról gondolkozott volna, mint ő. Ez lett a veszte, ezért lett tárcaíró. Cikkék százaiban tékozva szórta újszerű felismeréseit, de arra már nem volt, nem lehetett ideje, hogy minden vonatkozásban végiggondolja azokat. Olvasás közben című könyvének (1906) elmés, okos aforizmaiban irodalom, művészet, asszony, házasság, ismeretelmélet, könyvillusztáció, verstan, a legkülönbözőbb tárgyak szerepelnek, s mindről van valami figyelemreméltó észrevétele. Az egészet a háborúelőtti gondolkodásnak az a kissé szárnyatlan, vagy mondjuk fegyelmezett merészsége hatja át, aminőt a tudományos szellem szokott nevelni. De Ignotus szimata lépten-nyomon megsejti a jövőt. Mintha például Móriczot s a falukutató irodalmat jósolná meg a következőkben: „Igen szép könyvek és novellák szólnak arról, hogy eszik, hogy alszik, hogy szeret, hogy vásárol kaszát, hogy betegszik meg, hogy hal meg, vagy hogy gyógyul meg a magyar paraszt. De sehol sincs megírva, hogy éheznek a magyar paraszt, hogy lázad fel, hogy susterog benne a gyűlölet, hogy szánja rá magát, hogy itt hagyja ezt a földet, melyhez beteg szerelem köti minden porcikáját.” Csak a jövőben fog teljesen igazolódni a következő megjegyzése: „Az a baj éppen, hogy nálunk minden tisztességes ember szocialista. Nem a tisztességes emberek azok, akik a dolgokat nyélbeütik. Az új világ majd ak-

kor kezdődik, mikor a szocializmusnak nálunk is lesznek törtetői, tözsérei, konclesői, túlordítói és szemforgatói.” S nyilván nemcsak saját korára volt érvényes a következő aforizma sem: „A közvéleményt meg lehet mérgezni, de csak olyan méreggel, amelyik ízlik neki”...

Stilusa egyéni és szuggesztív, pompás formulákkal, melyek tömör szabatoságukban úgy hatnak olykor, mint egy telitalálat vagy egy szállóige, s ha ez a tömör szabatosság olykor fontoskodóvá, vagy szinte présziózen modorossá, kiváló stilusa néha kellemetlenül erőltetetté válik, ez csak erényeinek árnyéka. A népi magyarosság és nyugatos városiaság szintézise is, melyre stilusában figyelemreméltó kísérletet tesz, a két elem túlzott hangsúlyozása folytán kissé keresettnek hat. Kár, hogy érzelmi és képzeleti élete lassan elsorvadt a folytonos vita és okoskodás közepette. Pedig szépirodalmi munkásságában is (mely ezúttal kevésbé érdekel bennünket) a maga útján s az első vonalban járt. Fiatalkori verseinek és novelláinak főproblémája, hogy élehetetlen slemilnek érzi magát, ami nemcsak slemilségének bizonyága, hanem annak is, hogy e líraian lágy és álmodozó lélekben — igen erős a vágy az elérni nem bírt valóság után. Az érett Ignotus verseit az teszi oly megkapóan drámaivá, hogy feltárja: hogyan győz lelkében a birtokolni akaró szenvedély a részvét és belátás fölött. Mert slemilből természetesen nem válhatott öntudatlan, naiv ragadozóvá. Ignotus felismeri, ha kegyetlen: de a szenvedély ellenállhatatlan, mint a végzet. A szerelmi vágy ész, illet, érdek, szánalmat, lelkiismeretet elsodor a lelkében. Tudja, hogy összezúzza, akit szeret, meg is akarja védeni önmagától, „S a vége az, hogy idehúzlak, A vége az, hogy összezúzlak”. A ragadozó kénytelen megölni a zsákmányát, hiába sajnálja azt: „Életem adnám boldogságodért, Nem tudom, mégis mért taposlak el.” S e szemlélet drámaiságát még növeli a megfjéttsszerűen pontos, vasbólvert sorok dísztelen, komor pregnanciája. Míg legtöbb versében dalszerűvé komprimálja a drámát, a Változatok szemjátékra című költeménye, egy bonyolult és dús képzetkapcsolású agy monologue intérierje, melyben mintha minden lírai mondanivalóját tövestől kiásná magából, a gazdagságával kap meg. (Verseiből, 1918.) Mint tipikus zsidó lélek, novelláiban sem képes az alakok és helyzetek passzív tükrözésére, azonnal megindul benne az érzés és töprengés, belsejének heves aktivitása. (Novelláiból, 1918.) De ha ilyfajta írásai, az elmélkedés, a lírai költészet és a szokványos novella határán állva, műfajilag szokatlanok is, néhány felejtethetetlen remek van köztük, mint a Kilenc óra tájt, Hárman a szalónban, Tisztás és főleg talán a Ki maga?, ez a finom lírai önelemzés, csodálatos kifejezése a félig öntudatlan, kifejezhetetlen néma párbeszédnek, amely egy megismerkedő pár lelkében lefolyik. Bár költészetének érzéstartalma meglehetősen szűk, úgyszólván kizárólag a szerelem, gondolati problematikája pedig csupán az álmodozás és a sikeres cselekvés ellentétéből fakad, néhány darabja tartalma és formája újszerűségénél, igazságánál és talpraesettségénél fogva a magyar vers és novella örök értéke maradt.

VI.

Talán különösnek hat, hogy épp a beolvadókat képviselő Ignotus lett a modern magyar irodalmi felkelés vezére. De ez a felkelés épúgy

szembefordult a feudálisan népi kizárólagossággal, a régi rend haszonélvezőivel, a polgári-nyugati műveltség s a paraszt ellenségeivel, mint ő. A szabadság a zsidónak bizonyára különösképpen érdekében állt, mert elnyomottabb volt, mint a többi réteg. Ezért, zsidóvoltánál fogva, Ignotus bizonyos dolgokat jobban meglátott, s a szabadság szükségét több erővel tudta hirdetni. De ez hasznára volt a magyar irodalomnak. A konzervatív Dóczy Jenő veti fel a kérdést: „érdemes rajta eltűnődni, mi lett volna, ha irodalmi életünk megrekedt levegőjét nem mozgatja meg Ignotus szabadság-eszméjének friss szellője. Mi lett volna Adyból, ha nincs mellette Ignotus?” (Nyugat, 1924. december.) Pedig Ignotus kissé félre is érti a Nyugat helyzetét, mikor azzal védi, hogy a beolvadó rétegeknek is joguk van a megszólalásra. Mintha a Nyugat a beolvadottak irodalma lett volna! Ez a védelem csak a kis zsidó szárnyat illethette, Adyt, Babitsot, Móriczot, az új irodalom legfőbb értékeit nem. És mikor a tiszta irodalmiság korát felváltja egy politikusi irodalom, a polgáriét a népi, a nyugatit a hagyományvédő, a magyar és zsidó elit együttélése pedig megszűnik, Ignotus vezérsége szükségszerűen végetér. A történelmi erők működésének szép, tiszta példája, ahogy ez végbemegy. Látszólag apró véletlenek, féltékenységek és félreértések idézik elő, s még Ignotus sem látja, hogy a személyi véletlenek mögött egy históriai folyamat áll.

1930-ban, Osvát halálával, a Nyugat szerkesztését Babits és Móricz vette át, s Ignotus nevét, aki addig főszerkesztőként jegyezte távollétében is a lapot, levették a folyóiratról. Ekkor Ignotus, A Nyugat útja című kis röpiratban közli a közönséggel a méltatlanságot, amit elkövettek ellene. Ugyanaz a nemzetieskedés, fejtegeti, mely valaha nem akarta elfogadni Adyt magyarnak, most Ady nevében áll a magyarság és azok közé, kik a magyarságot Adyhoz juttatták. Felháborodva kérdi: „Az Ady Endre megmaradt költőtársai hogy koncedálhatnak akárcsak udvariasságból, akárcsak a béke s a nemzeti koncentráció kedvéért a legcsekélyebb illetékességet azoknak az irodalmi testületeknek, amelyeknek elnöke... az ő félisten barátjukat úgy állítja oda, mint valami kis iskoláslányt, kit a cigányasszony bevisz a kapu alá s kiszedi füléből a fülönfüggőt?” Büszkén vallja: „amíg ez a folyóirat azt a címet viseli, mellyel az irodalomtörténetben fejezetet jelent, az én nevemmel elválaszthatatlanul összeforrott.” Többé nem viseli ezt a címet.

Ma már nyilvánvaló, hogy Ignotus egy lezárt kor hőse. A beolvadottak nevében lép fel szinte követelően, — hogy uralkodhatnék ma, mikor megint egy magyaros hullám került felszínre? Nem vette észre, hogy valóban volt benne egy különben indokolt neheztelés az irodalmi hivatalosság iránt, s ha Babits gyanúja szerint Ignotus minden szavával elárulja, hogy az irodalmi kettészakadás fogalmának alapján áll, „annyira, hogy örökre képzei, hogy állandósítani akarja, hogy észre se veszi, mennyire enyhült már; hogy meg szeretne tiltani minden lépést, mely még enyhíthetné!” — az ember nem merné e gyanú indokoltságát merőben kétségbevonni. Ignotus mintha ösztönösen érezte volna, hogy Babitsék otthagyják első hiveiket, mihelyt a nemzet törzsökös része is kitárja előttük övét. Elcsapatása mindenesetre zsidó sors. Berzeviczy megbékélt Adyékkel, de Ignotussal nem. Mert Ignotus harcolt, lövöldözött, sebeket osztott, hogy társai nyugodtan alko'hassa-

nak, s a harcosnak nehezebben bocsátanak meg, mint azoknak, akiket védett. S aztán: elvégezte a dolgát, kiharcolta a magyar irodalom szabadságát, nem csoda, ha elküldték: mehet. Más íróval is megesik, hogy túléli korát, de akkor megkapja a bérét, elismerésben, kitüntetésben, népszerűségben. Ignotus apja, a Pester Lloyd nagytekintélyű főszerkesztője, öngyilkos lett, ő fiával együtt száműzetésben él. A „Nyugat”-tól való eltávolíttatása után irodalmi vezérsége megszűnik, szerepe tengődés, majd emigráció, amelyben, irodalomtörténeti szempontból, nem is szükséges a követése. Hiába végezte jól a dolgát, helyzetének a zsidóságával együtt fel kellett borulnia. Alkotás, a szó klasszikus értelmében, nem sok maradt utána. Ehhez nem volt elég koncentrációja: túlsok dolog iránt érdeklődött, az élet túlsok szépségét élvezte és túlsokat kellett verekednie.¹ Állandóan kifelé figyelt, alig maradt belső élete. De egyéniségének erkölce és ereje benne él a „Nyugat”-ban és nagy íróiban, abban a pezsgő és termékeny korban, a magyar irodalom második fénykorában, melynek egyik vezére volt.

Komlós Aladár

¹ L. Földi Mihály szép cikkét, Nyugat, 1924. dec.

(A modern zsidóság szellemi irányai (IV.)

A cionizmus

Merre tart a cionizmus? E kérdés nem szóközi fogás, amelyre a propagandista, a jövő és örök értékek elsikkadásának árán is, pillanatnak szóló és retorikai sikert hajszoló választ adhatna. A kérdés ezúttal csakugyan: *kérdés*. Keményebb, könyörtelen fogalmazásban ilyesfélekép hangzanék: teremtet-e új embert, jobb zsidót, hat évtizedes megvalósító munkája alatt a cionizmus. Új és teljes zsidó magatartást, mely elemi erővel nyilatkozik meg nehéz helyzetekben, rossz órákon is. Megalázó helyzetekben, élet és halál választóján. Utolsó másfélszázados multjával alapvetően szakítva, tisztázta-e a cionista gondolat hordozójaként jelentkező modern zsidó állásfoglalását az élet végső kérdéseivel szemben?

És mindezek eredményeképp: teremtet-e új zsidó szellemiséget? Nem csupán a gondolatokban, ideálok megkonstruálásában. Nemcsak a cionista irodalom főliánsainak lapjain és nem is egyedül a cionista államférfiak megnyilatkozásain keresztül. Hanem a zsidó *életben is*? Hétköznapiak változó helyzeteiben?

Eléggé súlyos, tragikus és válságos a történelmi másodperc, hogy a kérdést így, végsőkéig fokozva, fogalmazzuk meg.

A probléma nem új; nem most és nem itt merül fel elsőízben. Születése óta kettős volt az arculata a cionista gondolatnak. Politikai munka és gyakorlat szürkesége mögül időnként, ép válságos órákon, tüzes fénnel ragyog felénk a messiási látomás, megváltás sóvárgása. Végigvonul ez a sejtelen és vágy a cionista gondolat legnagyobbjainak életművén. Tizenhét évszázad zsidó emberének ezernyi reménye, imádsága, könnye és álma folytatja útját Mózes Hess tanításán, Martin Buber új

chászidizmusán, élet egység-hirdetésén keresztül, Áron Dávid Gordonig, aki munkától, természettől várja a zsidó ember megváltását, a nálunk annyira ismeretlen hatalmas nyugati-zsidó gondolkodóig: Franz Rosenzweigig, akiben — műveiben, de életében is — a zsidó vallás évezredes törvényei, még ritusa is, szokásai: mind újraformáló, embert lelke mélyéig felforgató és újjáteremtő forradalmi élménnyé tüzesednek.

Egyiküknél sem passzív történés a megváltás. Az ember maga az, aki megváltja magát. És önmagán keresztül Istenét is. Küzdelmes élettel, a hétköznapi — épp a hétköznapi — dísztelen szürke munkájával.

Egyiknél sem laposodik a cionizmus soha merev, elzárkózó, az idegennel értéktétellel szembenálló nacionalizmussá. A néppé-válás egyiküknél sem végcél. Amikor a zsidó közösségi gondolatról szólnak, látomásaikban az emberebb ember, tiszta, szabad élet utáni vágyakozás ír új Bibliát. A gyakorlat pedig, a megvalósítás: az Ország építése, csupán a fogható világot teremti meg, amelyben álmaik valóra válthatók.

Még Áchád-Háám is — ha hiányzik is gondolatrendszeréből az egyetemesen emberi — annyira telített a kultúra gondolatával, különb zsidó lélek és élet követelésével, hogy tanítása egykoron, szebb időkben, közkincse lehet majd mindazoknak, akik kis népeket igazi és teljes szabadságra akarnak tanítani.

Azonban: magányos gondolkodó és tömeg: két világ. Behatolt-e a nagy világító fényessége zsidó emberbe, tömegbe is? Túljutott-e a cionista gondolat a gyakorlat és politika célkitűzéseinek határvonalán? Lehet-e cionista szellemiségről beszélni?

Válságos pillanat az, mely a kérdést felveti, egyszerre és egyidőben, a zsidó élet, történés és cionista alkotás minden síkján.

Még nem látjuk, nem merjük látni az elemi erejű és példátlan arányú változást, ami a keleteurópai zsidóság pusztulásával végbement. Nincs többé az, amit véglegesnek, öröknek hittünk: az aliják rajongó, extatikus világa sincs többé, ahonnan ezrek, tízezrek mentek fel évente az Országba, utat törni, építeni.

Az Ostjude-nek Ción: gondolat is volt, valóság is. Ezernyolcszáz esztendőn keresztül élte Ción a vallás tüzes élményén keresztül a fikciók hatalmas életét és mit sem veszített a keleti zsidó számára erejéből, amikor fogható lett, realitás. Az égi Jeruzsálem nem szállt alább földi Jeruzsálem korában sem. Mit jelent azonban majd a nyugati zsidó számára? Vallásos élményt talán? Bűn lenne képmutatóan igennel válaszolni. A londoni zsidónegyed varrónője, Harward zsidó diákja, a stockholmi orvos a Buenos-Ayres szocialista újságírója — szellemileg is más világtájak lakója, — tágra nyitja-e valaha is ámulástól a szemét, a gondolat halatán, mint egykoron wilnai sikátorok és Visztula-menti falvak zsidó fiatalja, Varsó és Lodz gyáripari proletárja. Aki, ha hívta az Ország, megrendült a lelke mélyéig, áttüzesedetten dalolt héberül, lélekzett héberül s a nagy hívők önfelédtségségével ment, ment.

Mindez nincs többé és látni a változást, válságot: e válsággal elmélyedve, szenvedélyes éberséggel foglalkozni annyi, mint utat mutatni. Út és távlat nélkül, összefogó hatalmas gondolat híján, mi lesz, mi is lehetne az Ország építéséből, alijákból? A nagy „Felmenetelből”. Riadt emberek menekülése égő tájakról talán. Talán?

Megrendítő pátoaszával kívánczik ide az áchád-háámi tiltakozás: „nem ez az út!”

Fordulópontnál tartunk és végzetes jelentőségűvé vált a kérdés: zsidó szellemiség? Szigorúbban és szabatosabban: palesztinai, új zsidó szellemiség. Hatása sorsdöntő most már a gyakorlatra, megvalósító munkára is.

Teremtő volt-e ebben a kritikus vonatkozásban az Ország építésének hat évtizede?

Ne hivatkozzunk itt — ahogyan szokás — a jeruzsálemi Héber Egyetemre, új zsidó iskolaműre, modern zsidó színpadra, zenei életre. Ami itt íródik: nem idegenforgalmi prospektus. Valamely ország, terület, nép „*kulturális*” élete leglényegében civilizáció csupán, nem: *kultúra*. Még a cionizmus leghatalmasabb alkotására: a héber nyelv megújhodására sincs jogunk ezúttal hivatkozni. Még mélyebbre kell hatolnunk, a gyökérig egészen! Ragaszkodva az iménti szigorhoz, az új ember, jobb zsidó posztulátumához.

És itt láttatnunk kell az erőt és folyamatot, mely valóban a zsidó nép mélyéből fakadt s energiákat mozgatott meg, melyek aligha voltak sejtethők. Váratlanul jött és láthatatlanul is. A kortárs, aki figyel, nem is sejtette, mit lát valójában. Épp mifelénk termékeny írni erről, hiszen nálunk — noha hatvan esztendeje, hogy teremt és hat s hogy épült odakünn csakugyan maradandó, ez az erő építette, a zsidóság alig-alig ismeri. Avagy — ha ismeri — végzetesen félreismeri.

Ez a jelenség: a palesztinai munkásmozgalom. Alkotása pedig: a palesztinai életközösség: a kibbuc.

A palesztinai munkásmozgalom nem hasonlítható más országok munkásmozgalmához. A kibbuc pedig: a kísérlet, emberhez méltó kapcsolatot teremteni ember és ember között — ugyancsak egyedülálló. Ez a kapcsolat az éltető hétköznapi. Munkáé és kenyérkereseté. Születésé, házasságé, halálé. Chaluci generációk egymásutánja éli a kibbucban a Biblia megíratlan huszonötödik könyvét, teherpróbája pedig a kibbucnak: a szürke, veszélyes, hosszú napok végtelen sora. Évek, évtizedek. Kicsiny-kicsinyes helyzetek, kérdések, amelyekre a választ a kibbuci közösségben élő zsidó embernek kell megadnia. Talán dadogó még a válasz, vergődő, utat s igazságot kereső. De mindenkép az élet válasza. Nem pedig elvont s nem egyszer csak nagy szavaknál maradó ideáloké.

Nos: lessük ki egy kissé életüket. A kibbucnak ezt a hétköznapiját.

*

Jizreél síkjának mezőgazdasági kolóniáin, galileai hegyoldalakon, a Sáron völgyében él az új paraszt. Új zsidó munkás. Fabarakkokban még, sokszor csupán sátrak alatt. Csak az idősebbje: szép és vakítóan fehér kőházakban.

Messziről került ide. Régi életére egyedül szemüvege emlékeztet. A világra, amelyet otthagyt s melyből a lélek vihara avagy a sors kiszakította és idehozta. Naphosszat nagyon kemény munka az élete, este pedig: új világ s társadalom formálása. A barakkban félhomály s a fal mellett a földön, százötven ember, fiatal, szigorú, kemény szájú. Tanácskoznak. Hogy miről? Az élet sok bajáról, kevés örömről.

Arról, hogy betegek négyen. És hogy kettőnek ezért most a városba kell mennie, többet keresni. És hogy már az idén vegyenek-e traktort? Avagy várni kell még egy évig. Meg hogy többen lesznek már a jövő héten: születés várható, láthatatlan alija. Két chavérja a kibbucnak szülői segély megszavazását kéri, apjának-anyjának, ott messze, az északi gálutban. Négy hét múlva választás lesz a Hisztádrut-Háovdimban, a palesztinai nagy összefogó munkásszervezetben, készülni kell rá. Híre járja, hogy a télen eljön megint Hubermann Broniszláv s együtt vele Casals Pabló is ellátogat az Országba, talán a völgybe is eljönnek: Bachot játszani meg Beethovent. Mint tíz évvel ezelőtt. Jó erre gondolni. Csak azok a komor értesülések, azok ne lennének igazak! Azok a városnevek, számok, adatok. És nevek, emberek, barátok. Élnek-e még? Eljutnak-e ide, ahol úgy várják őket.

Százötven ember tanácskozik a kibbucban, fiatal és zsidó. Vállukon a zsidóság minden baja és keserve, mérhetetlen terhe. A zsidó sors. De a zsidó jövő is. Egyhangú tanácskozás. Monoton, mint az esőcsepp kopogása. Az élet keletkezés hangtalan, láthatatlan és mégis elemi erejű robaja.

Időtlen beszélgetés, időfeletti. Jelentéktelen dolgokról. Ujságba nem kerül az efféle. És mégis: szavukból az örökkévalóság suttogása hallik ki. Nagy emberi történes. Világpillanat.

*

A kép, ami idekívánczolt: az életből való. Gyökere a földben van. És így, ezért hinni lehet neki. A képnek is s az új embernek is, a különben, jobb zsidónak.

Ez az élet valóban szellemiség. Kultúra. Teljes! Az élet egészét, annak minden mocnását átfogó, követelő. Ahogyan kultúra volt a Biblia korszakainak zsidó élete: valóságba, földbe-gyökeredző és sápadt homlokot csillagokig emelő. Egy vajúdó világ gyakorlatának és gondolatának, tudásnak és ethosznak, kenyérért vesződő józan nappalnak és testtelen álomnak, ünnepnek és hétköznapi, az emberlét minden kicsiny és magasztosan nagyszerű megnyilatkozásának teljességgel egybe-forró szépséges ötvözte.

S ha vívódó kétségek felvetik újra a kérdést: teremtett-e új zsidó szellemiséget a cionizmus — és nyomban utána a másik kérdést: eljut-e az új zsidó világkép üzenete a földgömb négy pólusára, lesz-e, ami összefogja a széthulló zsidóságot, ne riadjunk vissza a válaszádtól, amelyet nem tettünk könnyűvé magunknak.

Nem kell féltünk az új zsidó embert, hangját és hívását sem. Ha vénhedő zsidók nem hallják, meghallja majd a fiatal. Stockholmban és Sidneyben, Glasgowban és Valparaisóban. S ha gáluti új sírok millióin kizöldül a fű, eljut az üzenet mindenhová, hogy jöjjenek ide fel, mind. Tónáchat olvasni, Tónáchat élni: „Szabadultan a mult minden meddő kívánságától, törekvésétől s problématerhes fejüket szépségesen alkotó élet ölébe hajtva le, kétezer év óta legelőszőr, boldog s szabad nyugalomra.”

Szilágyi Ernő.

Adatok a zsidó néprajzhoz

Évek óta foglalkozom a zsidó néprajzzal. Amíg a többi, mind a primitív, mind a teljes kultúra fokán álló népeknél van egy külön konzervatív népréteg, a *paraszttság*, amelyben fennmaradnak évszázados használati tárgyak, eszközök, szerszámok, szokások és szertartások, addig a zsidóságban, különösen hazánkban és a nyugati országokban, ilyen népréteg nincsen. Elvész számos olyan forma, szokás az unoka korában, amelyet a nagyapa még ismert, tisztelt és gyakorolt.

A zsidó folklóre van olyan fontos, mint a zsidó história, talán még fontosabb, mert testünkről, lelkünkről számol be önönmagunknak és választ embertársainknak, kiváltva bennük nem a szentimentális érzelmet, a szánalmat irántunk, hanem annak a megismerését, hogy minden újra-élesztés és ébresztés mellett tarthatatlan a fajelmélet. A mi néprajzunk kiapadhatatlan hegyi patak, amely a gleccser jégköpenye alól lerohan hozzánk a völgybe, a mi gleccserünk a biblia, innét ered folklóreunk rohanó árja, amely évezredek óta a legkülönbözőbb népek kavicsrétegeiből mindenféle anyagot magával sodort.

Más volt a zsidó mint héber és izraelita nomád pásztornép; más mint saját földjén élő izraeli és judeai zsidó földműves és iparos (kereskedő a tengerparti kanaáni és föníciai volt), Babylonban és Egyiptomban kereskedő is lesz. Megint más mint földönfutó, hontalanná lett megvetett és más lett a XX. század huszas éveiben divattá lett zsidó-megtagadás következtében. A társadalom mellett rendkívüli, de természetes hatása van a klímának, a földrajzi tagoltságnak és a szerves és szervetlen természetnek.¹

1. AZ ÉGALJ (KLIMA).

Az égálnak átalakító hatásáról a mai zsidóságra nagyjából szólni nem lehet. Az európai és amerikai zsidók — szintén európai bevándorlók — ugyanannak az égálnak gyermekei, mint a többi nép, csak árnyalatok vannak, világosabb és sötétebb bőrűek.² *Történeti időben a klíma lényeges, tipikus elváltozást nem okozott.* Nagy hatással volt a nép gazdasági, vallási és szellemi életére. Ma nem süti rá a zsidóra a bélyegét az égalj, hiszen egy földön él az őt befogadó — ma kitaszító — népekkel, de népi életére, ünnepeire, szertartásaira kihat és annál inkább, mert vallása odakapcsolja erec jiszrael hajdani földjéhez és így annak klímájához.

Még ma is ismeri a liturgia a tavaszi imádságot a „tal” harmatért és az őszt „gesem” esőért és egész télen át mindennapi imádságunkban „massiv háruach úmórid haggésem” (aki küldöd a szelet és lebo csátod az esőt) és „vetén tal úmátár liveráchá” (adj harmatot és esőt áldásunkra), amikor nekünk a vetést takaró hóra van szükségünk. Egyiptom és Palesztina tavaszával függ össze az eredetileg tisztán tavaszi ün-

¹ Néhány néprajzi adat, különösen a testi jelenségekről, megjelent az Országos Izr. Leányárház „Arárát” c. évkönyvben 1941-ben.

² Az abessziniai fallása keverékfaj, ugyanúgy Kochin fekete zsidói. China-kusai mongol típusú és Svango (Afrika) néger zsidói, az ú. n. mavamban. Madagaszkárban is vannak bennszülött zsidók (Zafy Ibrahim — Ábrahám ivadécai).

nep. a pészach, a később szabadság-ünneppé vált eredetileg hét, később nyolc napig tartó „maccót ünnepe”. Annyira palesztinai égaljhoz fűződött, hogy emiatt megszületett a holdév egyeztetése a napévvvel, különben, honnét szerezzék be a pészach bárányát, ha niszán 15-e esetleg novemberre esik. Erre a naptári reformra szorította a földmívest második nagy ünnepe, az aratás, „amikor először sarlózzák a vetést”, a sábuóth, csak később a kinyilatkoztatás napja. Nem is a hetedik hónaphoz, hanem az *ószhöz* tartozik a földmíves harmadik nagy ünnepe: a begyűjtés: aratás, szüret, olajpréselés, gyümölcsszedés hete, a „sátorok” ünnepe (szukkóth).

Az őszi vetéssel veszi kezdetét az Ujév (rós-hassáná) és nem pészachkor, hanem jóm-kippúr (bűnbocsánat) napján imádkozott a főpap: „S váljon ezen év, amely most beáll, üdvünkre és legyen egész néped, Izráel házának üdvére olyan esztendő, amelyben megnyitod nekünk boldogító kincseidet!”

2. A LAKÓHELY ÉS VILÁGA.

A klíma mellett rendkívül hat a népre a lakóhely és annak növény-, állat- és ásványvilága. Ratzel *Anthropogeographie*-jában kimutatja a kultúrnépek sorsdöntő földrajzi helyzetét. Így állítja be a Taine-elmélet a nagyembert szülővárosa környezetébe és környékébe. Bizony hatott az Alföld Petőfira, a sváb föld Schillerre, Norvégia Ibsenre, Erdély Kemény Zsigmondra, stb. Milyen más Hellas, Magna Graecia, Karthago fejlődése, mint pl. a skythák, gallok kultúrája.

S a földhöz illeszkednek az emberek. Nagy lesz a szakadék az urbanus és a rusticus között, a falusi és városi, az írástudó, iskolázott (thalmid cháchám) és a falusi (am-haárec) között. A diaszpóra zsidósága a falvakból a városokba tódult. Ott megvédték a földesurak, mint pl. nálunk az Esterházyak, a Pálffy grófok, stb., a püspökök. Ott iskoláztathatta gyermekeit, ott megélhetést szerzett neki a céhrendszer miatt szűk határok közé szabott ipari (szabó, cipész, asztalos, esztergályos, bádogos, stb.) foglalkozása, a kereskedelem (természetesen a kiskereskedelem: szatócs, házaló; nagykereskedelmet, vállalkozást, gyáripart az emancipáció teremtett). A városokban községekké tömörültek, a földesúr adott telket a zsinagógának, temetőnek, mint pl. a Pongrácz-család Liptószentmiklóson, az Apponyiak Hőgyészen, stb.

Most már nem hat közvetlenül a természet világa: növény, állat, ásvány a zsidók életére. De szertartásában ott van az aratás, szüret idején, ősszel a venyigével bevont és gallyakkal fedett lugas, a „szukká”, ott az ünnepi csokor: a pálma, a myrthus és fűzfa egyfelől, másfelől az „etróg”, a citrusgyümölcs. A pálma régi honában, Ereben, táplálójá, eltartója a pásztornépnek, a nomádnak; gyümölcse, a datolya táplálja, hancsa ruházza, ezért az arab „didzslatun”-fa katexochen a pálma. A fűzfa meg ipari célokra fontos növény, vesszeiből fonja a pásztor cserényét, a csósz kunyhóját, ebből készíti az asszony kosarait, teknőit,³ készíti a harcos az ostromtetőt.

³ Az ősember a vesszéből font kosarat, edényt kitapasztotta agyaggal, aztán tűben égette és megvolt az agyagedény, később korong nélkül kezével formálta, már nem kellett a vessző.

Palesztina gazdag illatos cserjékben. Ezt képviseli a csokorban a myrthus, gyümölcstermését a keces alakú, aranszínű és illatos etróg.

A május-június havában megismétlődő kinyilatkoztatás (sabuót) ünnepén beviszi a zsidó a tavasz illatát a templomba, a lakásába, fel-díszíti zöld gallyakkal, virágcsokrokkal, koszorúkkal, guirlandeok-kal.

A néphit szerencsétlennek tartja a fűzfát, bajt hoz az emberre.⁴ A „hósáná rabbá”-nak nevezett (a Sátorok ünnepe hetedik) nap reggeli istentiszteletén szerepel a fűzfagallyakból kötött csokor, amelynek leve-leit a padhoz ütve leveri a jámbor, mint szimbólumát annak, hogy úgy szabaduljunk hibáinktól, bűneinktől, mint a gally leverte leveleitől.

S amint hatott az ősnépek fejlődésére földjük növényvilága, úgy volt kultúrtényező az állatvilág is. Mint ennek a csökevénye szerepel még a ritásban a pástornép legrégibb ruházati anyaga: a *gyapjú*. Tiszta gyapjúból készül régi tógája, ma csak imádságnál használt lepel (tallith) és rojtja (a cicit), rojt nélküli tallit takarja a férfi tetemét is.

Az ásványok közvetlen hatása is eltűnt a mai zsidóságbán. Az ét-kezési szabályok kódexében szerepel a só, mint a hús vértelenítésének legjobb szere (melichá).

3. A ZSIDÓ TESTI ALKATA ÉS ÉLETKÉPESSÉGE.

Minthogy erről az „Arárá” c. évkönyvben már írtam. Itt csak néhány megjegyzést teszek.

A növekvő jóléttel, a haladó civilizációval, a higiénia térfoglalása-val, a sport megkedveltetésével, a túrisztika hódításával zsidó körökben, a vadászat gyakorlásával zsidó földbirtokos és bérlők családjaiban meg-szűnt a régente a legtöbb zsidót jellemző külső.

Az emberiség primitív fokát jellemzi a tunyaság, az állhatatlan-ság, a szeszélyesség, a gondtalanság és az eltompító megadás (fataliz-mus). A nép kultúrfokát jellemzi a tevékenység, az állhatatosság (szilárd jellem), az előrelátás, az önfegyelmezés, erős akarat. A primitív pástornép a tétlenséget szokta meg. „Lusták vagytok, lusták!” szólhat-tak joggal az egyiptomi robotfelügyelők, mint ahogyan évezredekkel ké-sőbb Gessler „Frohnvogt”-jai a svájci pástornépből származó munká-sokat nézik.

Megváltozik a helyzet K. e. ezerben Salamon király üdvös despo-tizmusa alatt, munkára fogja a népét. Erdőirtás, tavak, csatornák készí-tése, városok építése, tengerészet, katonáskodás edzi a zsidót.

Babylón, Hellas továbbfejleszti tevékenységét. Megindul a nemzeti és vallási megújulás. Öntudatát emeli a reátámaszkodó perzsa poli-tika (Kyrosz), megtölti eszmekörével Nagy Sándor óta a görög kultúra.

Iparosai műveltek, sok köztük a törvényt ismerő és fejlesztő. A má-sodik templom iparosai mind zsidók, még a munkára jelentkező szama-ritánusokat is elutasítják, csak a libáni cédrust szállították főníciaiak (Ezra 3, 7) Joppéig, a többi munkát elvégezték a zsidók. (Nehemia 3—4 fej.)

⁴ Szaadi (perzsa költő) Gulisztánjában van egy mondat: A szomjazó ne igyék vizet, amely a fűzfáról lecspege, („ez bum musevvet” így fordította le nekünk Vámbéry Ármin professzorom).

Ez a serény munka edzi őket a Róma ellen vívott élet-halál harcban. A diaszporában megint visszaesett, elsatnyult. A szétszórottság a XIX. század második feléig a kisiparra, kiskereskedelemre, pálinkamérésre és pénzüzérkedésre szorította a zsidót.

Nem katona: kicsavarta Hadrianus császár Betár várában a fegyvert Barkóchbá hőseinek kezéből. Nem földműves: elzavarta a hódító ősi földjéről (házánkban árendátor lehetett a XVIII. század végén, így pl. dédapám, Markovics Sámuel Szatmár vármegyében, Hirsch Ferenc (a magyar nyelvű okmányban: „Franz” Hirsch) Esterházy herceg tamási uradalmában.

Elgyengül a teste, beesik a melle, nem izmos a karja. A céhrendszer elzárja előle a legfontosabb és edző ipart: kovács, lakatos, ács, építőmester, kerékgyártó, gölöncsér, stb. nem lehet. A gettóban ruházati iparral (szabó, cipész, takács, ékszerész) és élelmezési munkával (mészáros, pék, mézeskalácsos), faggyúgyertyamerítéssel és óraművességgel foglalkozik, ritkán találni molnárt (mint pl. apai őseim), asztalost, esztergályost. E munkát többnyire ülve végzi, táplálkozása is szűkös, a legtöbb hetenkint egyszer lát asztalán halat és húst.

Mindez megváltozott a XIX. század folyamán. A XIX. század második fele óta összeforrt a zsidóság a nemzettel.

* *

A zsidó néprajzi ősrendetegben néhány járható ösvényt feltártam. A nagy anyag részletes feldolgozásra vár, de az idő mostoha, a zsidó elszegényedik, a sok üldözés ritkítja sorainkat, volna kutató, de nincs hol közölje észleleteit, kellene egy külön zsidó „Etnographia” folyóirat. Sapienti sat...

Kohlbach Bertalan

Palágyi Lajos,

avagy:

a „Negyedik Rend” istenes költője.
(Halálának tizedik évfordulójára.)

I.

Fiatalabb éveimben sokszor láttam Palágyi Lajost. Az enyhébb évszakokban állandóan egy budai kávéház terraszán ült. Fején széleskarimájú, barna művészkalap. Arcán mélységes fájdalom. Megkinzott ember benyomását keltette. Szomorúan nézett a világba, amely már nem az ő világa volt, hiszen hiányzott belőle ugyancsak költőnek induló fia, aki ifjan elhunyt és filozófus-bátyja, a darmstadti egyetem híres tanára, aki szintén elköltözött az élők sorából. És nem láthatta többé a világban azoknak az eszméknek a terjedését sem, amelyek fiatalága idején hevítették és amelyekért annyiszor harcolt. Az intézményesített antiszemitizmus külföldi egyetemekre kényszerítette a zsidó diákokat, akiknek sorsa különösen szíven fektet, hiszen az ő fia is idegenben tanult három esztendőn keresztül. A zsidó egyetemisták érdekében betegen sem utasította vissza a Központi Zsidó Diáksegítő Bizottság felhívását, hogy részt vegyen a segítő munkában. Ami pedig a zsidó írókat illette: saját bőrén tapasztalhatta, hogy mi a helyzetük az ilyeneknek, főképpen akkor, ha ráadásul még progresszív világnézetet is vallanak. A Petőfi Társaság „kigolyózta” tagjai

közül. Igaz, hogy a „mellőzöttek szalónjában” egészen jó társaságot találhatott, felekezetre való tekintet nélkül. Palágyi Lajossal egyidőben a legrobusztusabb népi író, a vastagnyakú *Móricz Zsigmond* is „kitették” a petőfikák gyülekezetéből.

1933. március 7-én hagyta itt Palágyi Lajos ezt a világot. A látóhatár még ködösebb volt, mint az 1920-as években. Az európai égbolton fekete fellegek gyülekeztek. Túlzás nélkül mondhatjuk: testi és lelki szenvedésektől váltotta meg a halál a költőt, aki egyik utolsó versében így panaszkodott:

„Vén koromra se rangom, se módom.
S nincsen, aki védene, utódom...”

II.

Palágyi Lajos esetében lehetetlen mellőzni néhány életrajzi adatot, mert életútjának egy-egy állomása új és új motívumokat adott költészetének is. Óbecsén született 1866. április 15-én. Édesapja zsidó tanító volt, aki nem valami nagyon dédelgethette a szerencse, mert állandóan hely- és állásváltoztatásra kényszerült. Óbecséről Temesvárra, Temesvárról Abaúj-Szepsire, Abaúj-Szepsiről Kassára, Kassáról Budapestre, Budapestről Szikszóra került. A kis Palágyi Lajos — a sok vándorlás következtében — alig járhatott iskolába. Többnyire otthon tanult — bátyjától, Palágyi Menyhértől, a későbbi kiváló filozófustól. Tizenhárom éves korában a fővárosba jutott. Budapesten Palágyi Menyhért tartotta el, aki maga is sovány falaton élt. Palágyi Lajos — saját vallomása szerint — néha naphosszat az utcákon kódorgott. Mint *Pintér* Jenő irodalomtörténetében olvashatjuk: „A fővárosban egészen elhagyatva, pajtások nélkül, mondhatni az utcán nőtt fel és megismerkedett az élet minden sanyaruságával.” Egyik méltatója joggal „*az utca gyermeké*”-nek nevezte. Később betegségek gyötörték. Hónapokig ágyban feküdt. Sötét, napfénytelen udvari szobák mélyén. Magánúton — megintcsak bátyja irányításával — végezte el a polgári iskolát is, amelynek bizonyítványával tanítóképzőbe mehetett.

1898-ban polgári iskolai tanárrá nevezték ki — Hódmezővásárhelyre. Néhány esztendeig ott és Sárospatakon működött. Verseit, cikkeit már egyre-másra közölték a fővárosi lapok, de a fiatal tanár sehogysem tudott Budapestre kerülni. Úgy látszott, hogy a „rebellis” tehetséget a hivatalos körök egyenesen száműzésre ítélték. Sorvadjon el vidéken. Mire — irodalmi pártfogóinak, *Ábrányi* Emilnek és *Szász* Károlynak a közbenjárására — a budai tanítónőképzőhöz helyezték át, már országos hírnévnek örvendett. A Petőfi Társaság ugyanis 1890-ben jutalomban részesítette „*Az aradi vértanúk*”-hoz írott ódáját, amelyet *Somló* Sándor szavalt el az október 6-i gyászünnepélyen. Az ilyen díj akkor még egészen mást jelentett, mint manapság.

III.

Palágyi Lajos fiatalkori versei — a „*Küzdelmes évek*”, a „*Komor napok*” és a „*Magányos úton*” című kötetek legfrappánsabb darabjai — a „Negyedik Rend” egyik úttörő lírikusának mutatják a költőt, aki szociálistának indult, de szocializmusa nem dogmákon alapult, hanem a *szív szocializmusa* volt, amely a proféták szellemével tartotta a rokonságot.

A tágabb értelemben vett szocialista költészetet, Palágyi Lajos előtt és mellett, talán leginkább *Ábrányi* Emil, *Bartók* Lajos, *Csizmadia* Sándor, *Gáspár* Imre és *Külföldi* Viktor képviselték. De milyen másfajta a Palágyi Lajos proletár-költészete — az utcára-taszítottak és elesettek lírája —, mint *Ábrányi* Emil retorikus szerepköltészete, *Bartók* Lajos lírai krónikássága és indulatos szabadság-zengése, *Csizmadia* Sándor jószándékú nótázása, vagy *Külföldi* Viktor becsületes dilettantizmusa! Palágyi Lajos szomszédságában csak *Gáspár* Imre, a „*Marseillaise*” fordítója, adott igazán hangot a tömegek fájdalmainak, a munkásélet keserveinek. (Érdekes, hogy *Gáspár* Imre később egészen más utakra jutott. Finom elégiákat írt és a neokatholikus írók sorába került.)

Palágyi Lajos proletár-költészetétől — amelyből, hangsúlyozzuk, minden programosság és párt-jelleg hiányzott — *nyílegyenes út vezetett Kassák Lajos és József Attila proletár-költészetéig*... *Ady* Endre, vagy *Juhász* Gyula munkáskölteményei ugyanis nem proletár-versek, hanem a proletáriátussal való szolidaritás megnyilatkozásai.

Palágyi Lajos bebocsátást követelt a „Negyedik Rend” számára az élet minden területére. Előbb harsányan — a fiatalság rendszerint kiabál —, később mindig kicsit halkabban és bölcsebben szólalt meg. A „Küzdelmes évek”-ben (1890) még ilyen sorok is vannak:

*„Ki a homályból! Jertek napvilágra
Ti szervezeten bősi seregek!”*

Ha valaki, hát ő — „az utca gyermeke” és a sokáig mellőzött tanár — tudta és tudhatta, hogy mit jelent napfény nélkül élni és örökösen csak „előszobában”. „Komor napok” (1891) című kötetében már a következő strófákat találhatjuk:

*„Sokat bányódtam és vetődtem,
Előszobákban lökdösődtem.
Elébbvalók utamba álltak,
Inasok félre taszigáltak.*

*Hetekén át vártam nyugodtan,
Míg egy nagy úrhoz bejutottam.
Hajlongtam, csaknem földbe bujva,
S előszobában álltam újra.*

*Úgy érzem mostan, voltaképpen
Mindig előszobában éltem.
Bármeddig is vártam nyugodtan,
Beljebb, feljebb sohasem jutottam.*

*Vigasztal, ha pályám bezárul,
E földi csúf előszobából
Majd olyan szalónban fogadnak,
Hol nem hajlongunk nagyuraknak.”*

Ennek az „Előszobában” című versnek az utolsó négy sora a leglényegesebb. Az a négy sor, amely „földi”, előszobáról és „olyan”, szalónról beszél, ahol majd nem kell hajlongani nagyurak előtt. A századforduló táján — amikor divat volt progresszív körökben ál-ellentétet támasztani a vallás és a tudomány között — Palágyi Lajosnak még a szocialista vallomásától is kicsendül a földöntúli való bizakodás. A költő érezte, hogy a társadalmi újításokkal, amelyeket természetesen ki kell harcolni és meg kell valósítani, csak relatív eredményeket lehet elérni. Teljes földi igazság nincs. A szocializmus egyetlen fajtája sem tud a tökéletes igazságig elvezetni. Mert ahhoz nem a rossz intézményeket, hanem a rossz embereket kellene megjavítani. Erre pedig csak Istennek van módja.

IV.

Ennél a pontnál — a társadalmi igazságtalanságok kiküszöbölésének relatív lehetőségénél — válik pesszimistává Palágyi Lajos és itt tér el leginkább attól, amit úgynevezett „szocialista felfogás”-nak szokás nevezni. Egyben, mint lírikus, itt kapcsolódik legszorosabban nagy kortársaihoz, a századforduló pesszimista költőjéhez: Vajda Jánoshoz, „a Montblanc-ember”-hez (ahogy Ady Endre nevezte), a csúcsokon járó magányoshoz; Reviczky Gyulához, akit Horváth János az első magyar filozófiai költőnek tekint, mert, ha előtte filozófáltak is a költők, nem gondolkoztak kiépített rendszerek alapján; továbbá: Komjáthy Jenőhöz, aki az elvont eszmék költőjeként foglal el sajátos helyet újabb irodalmunkban.

Irodalomtörténeti szempontból — mivel a szocialistaság nem irodalomtörténeti, hanem társadalomtörténeti megjelölés — ezekkel együtt volna a helye. De, sajnos, még olyan szakértők is mellőzik a megemlítését, mint, például, Schöpplin Aladár, aki „A magyar irodalom története a XX. században” című könyvében írt Vajda Jánosról, írt Reviczky Gyuláról, írt Komjáthy Jenőről, de egy betűt sem írt Palágyi Lajosról, a pesszimista nemzedék negyedik tagjáról.

Palágyi Lajos abban is rokon az előbb említett három lírikussal, hogy — talán ez a legjobb meghatározás — „*kis verseket*”, rövid vallomások, apró epigrammákat, pár soros szatírákat írt olyan irodalmi korszak után, amelyben a kritika és a közönség egyaránt „*nagy versekhez*” szokott. Arany és Vörösmarty zengő eposzai elterelték a figyelmet és elszoktatták az ízlést a természetüknél fogva kisebb lélegzetű lírai versektől. (Ez volt az oka annak, hogy a kritika és a közönség, a fényes Arany-művek után, alig-alig akarta észrevenni és igazában csak az ősz költő halála után méltányolta valódi értékük szerint Arany János „*Ősziké*”-t, a hatvanéves mester egyszerű, bensőséges vallomásait. Pedig e kis remekművek talán többet mutattak Arany lelkéből, mint akár a hatalmas Toldi-trilógia. És ez volt az oka annak is, hogy Kiss József néhány évtizedig csak Arany-utánzó balladásként tudott népszerűsödni; újmondanivalójú líráját pedig csupán kis réteg vette észre.)

A pesszimista Palágyi Lajos egyik legérdekesebb vallomása a „*Cecil könyvé*”-nek (1924) „*En vagyok*” című verse:

„*En vagyok a napos égen
A gyülemelő sötét pára,
En az árnyék, mely egyszerre
Hűvös fátylat vet a tájra!*”

„*En vagyok a dús ligetnek
Lombját tépdeseő fuvallat,
En a döbbenés, amelyetől
A dalos madár elhallgat.*”

„*En a roppant sors tudatja,
Mely parányi szívben reszket,
En az örök élet hangja,
Mely mulásra emlékeztet.”*

Mintha egy elátkozott ember szavait hallanánk!

V.

Ez az elátkozott ember élete nagyobbik részében fájdalommal ugyan, de lázadás nélkül viselte átkát, mert Istent érzett maga fölött.

A „*Magyar állapotok*” (1911) című epigramma-gyűjteményben van a „*Háború és béke*” négy konfessziós sora:

„*Azzal töltém el felém életemnek,
Hogy háborút üzentem Istenemnek.
Most arra jó pályám másik fele,
Hogy örök békét kössek övele.”*

Első, rövidebb korszakán kívül, ha el-elkalandozik is a kétkedés felé, mindig visszatér az Istenhez. „*A hangyák*” (1910) című szatirikus könyve is csak látszólag szólaltatta meg a tagadás szellemét, hiszen — ahogy György Oszkár írta a „*Nyugat*”-ban közreadott emlékezésben —: „Itt is, mint Madáchban, — mert minden nagy tagadás ellentétes hangvillákat csendít — a luciferi hang lelkünk még mélyebb rétegében Ádámét ébreszti fel.”

Vannak Palágyi Lajosnak istenes versei, amelyek *nem Istenről* szólnak, hanem *Istent* szólaltatják meg, — az Űr hangját, mint Madách „Az ember tragédiájá”-ban. Ilyen, például, a „*Bibliai emlékek*” (1896) „*Isten*” című verse.

Palágyi Lajos — minden boldogtalansága ellenére — a „boldog bölcsek” közé tartozott, mert kutató útjai során elérkezett Isten megismeréséig! Ide csak olyanok juthatnak el igazán, akik ellenkező irányban is jártak. A Jó értelmét csak az fogja fel teljes értelmében, aki a Rossz ösvényeit sem kerülte el. És csak az tud valóban hinni, akit az élet éjszakáiban megkörnyékezett a kétkedés is.

Nem a bibliai képek, az ótestamentumi hasonlatok, Nőé, Izsák, vagy Rebeka alakjának felidézése teszik zsidóvá Palágyi Lajos líráját, hanem *Istennek és az Igazságnak az a szenvedélyes kutatása, ami a valódi zsidó lelkiület legsajátabb sajátosságai közé tartozik.*

VI.

A millénniumi idők páthoszos hazafisága idején — amelyhez néhány ódájában és „*Az anyaföld*” című époszában maga is alkalmazkodott — Palágyi Lajos általában azt a mélyebb és szociális tartalommal telített hazafiságot vallotta és gyakorolta, amelyet minden időben a nemzetnek ama legjobbjai hirdettek, akik — a honi állapotok folytonos dicsérete és délibábos beállítása helyett — bírálni is merték a bíráltnivalókat.

Palágyi Lajos hazafias versei: rendszerint epigrammák. Tömör, keményhangú, éles sorokkal. Látszik rajtuk, hogy szerzőjük „gyermekkorában sokat foglalkozott matematikával, egy időben matematikus akart lenni, innét maradt meg nála az egyszerű, dísztelen, világos és határozott kifejezésre, kerek kompozícióra való törekvés.”

Három ilyen epigrammát ideiktatunk!

A „*Magyar állapotok*”-ban (1911) található a „*Ki a nemzetközi?*”

*„Magyar ki bonát megveti
És mindent, ami nemzeti,
Mindegyre szid, mindegyre mar:
Óh az még nem nemzetközi,
Csak rossz magyar.”*

A „*Parittyá*”-ban (1925) olvashatjuk a „*Sok magyar*” című epigrammát.

*„Van ó-magyar és új-magyar,
Nemes-magyar és nemtelen,
Van ál-magyar és mű-magyar,
Szemes magyar és szemtelen,
Engem bázám nagy gondja mar:
Van-e még, aki csak magyar?”*

Ugyanebben a kötetben van a „*Vörösmartynak*” című költemény.

*„A sírt, hol nemzet süllyed el,
Népek veszik körül
S az ember millióinak
Szemében gyászkönnny ül” . . .
... Tévedsz, költő. Hiéna-had
Csak lakomára gyűl.”*

Ezeket írta Trianon után, amikor itt is, ott is hiénák serege tűnődezett fel a szerencsére csak tetszhalott és az utolsó pillanatban magáhozért magyarország körül. Aki így írt, hazafi lehetett, hazafi a legjavából: fájó sorsú szemlélője a nemzet és a nép trianoni tragédiájának. Akkor is, ha zsidó volt.

VII.

Beszélnünk kellene családi költészetéről, feleségét magasztaló és fiát sirató verseiről, továbbá azokról a nagyobb műveiről — mint a „*Rabszolgák*”, „*Anyaföld*” és „*A bangyák*” —, amelyeknek, ahogy Vajthó László „*Palágyi Lajos válogatott művei*”-nek előszavában mondja, sohasem személy, hanem mindig a nép, a nemzet, az emberiség a főhőse. (Csak a „*Hesperidák kertje*”-nek van egy-személy főhőse: Atlas.) És beszélnünk kellene Palágyi Lajos tanulmányairól, cikkeiről, műfordításairól. De e tanulmányban, amely elsősorban a lírikus legfőbb jellemvonásait akarta kidomborítani, nincs erre hely. Így tehát meg kell elégednünk azzal, hogy felsoroljuk Palágyi Lajos összes műveit:

„*Küzdelmes évek*”. Versek. (1890), „*Komor napok*”. Versek. (1891), „*Mágányos úton*”. Versek. (1893), „*Az ifjú szerzetes*”. Drámai költemény. (1894), „*Nemzeti dalok*”. Versek. 1895), „*Bibliai emlékek*”. Versek. (1896), „*Új költemények*”. (1901), „*Rabszolgák*”. Dráma. (1902. A Magyar Tudományos Akadémia Karátsonyi-jutalmával kitüntetett pályamű), „*Költemények*”. (1907), „*Goethe Faustja*”. (1909. Az első rész fordítása), „*Hesperidák kertje*”. Drámai költemény. (1911), „*Magyar állapotok*”. Epigrammák. (1911), „*Az anyaföld*”. Éposz. (1921. A Magyar Tudományos

Akadémia Nadasdy-jutalmával kitüntetett pályámű. A Nemzeti Színház is bemutatta), „*A deres*”. Epigrammák. (1923), „*Cecil könyve*”. Versek. (1924), „*Parittyá*”. Epigrammák. (1925), „*A bangyák*”. Szatirikus költemény. (1925), „*Palágyi Lajos válogatott költeményei*”. (1926. Vajthó László bevezető tanulmányával.) Hagyatékában is sok kézirat maradt. Többek között: a „*Proletárok*”. Verses regény, „*Uj deres*”. Epigrammák, „*Bobóciskola*”. Verses regény, „*Heine-fordítások*”. „*Poétika*”. „*Irótár-aim*”. Emlékezések.

VIII.

Bennünket, magyar zsidókat külön érdekelhet, hogy a Palágyi-fivérek, Lajos és Menyhért — a Vázsonyi-fivérekkel, Vilmostal és Jenővel együtt — résztvettek a mult század kilencvenes esztendőiben az akkori fiatalságnak, a „mezítlábasok”-nak a recepció kivívásáért folytatott küzdelmében.

Sós Endre.

Munkácsi Bernát

Munkácsi Bernát 1860 március 12-én született Nagyváradon, első tanulmánya a Nyelvőr 8. kötetében, 1879-ben jelent meg. E kor a hatvanhetes kiegyezés szellemi fényességének legnagyobb teljességét mutatja. Mikor Munkácsi Bernát elindult tudós pályáján, zenitjén állt az a korszak, amelyet úgy hívtak — a szabadelvű virágzás kora. A történelem tárgyiálagossága nem sokat törődik a külső politikai élet szeszélyes hullámzásaival. Megmondotta egy nagy történész és ezt érvvel nem cáfolta meg soha senki, — mert az igazságtalanság, a hálátlanság nem érv, akkor legkevesbé az, ha esetleg rideg formában jelentkezik — hogy Mátyás király renaissance-a óta olyan szellemi fellendülés nem volt e hazában, mint a hatvanhetes kormánytól, főleg kultuszminiszterétől, Bárány Józseftől, 1867-ben elindított kultúrfejlődés. Zlinszky Aladár Bánóczi Józsefről 1931-ben írt és a M. T. Akadémiától kiadott emlékbeszédében (a 19. lapon) mondja: „Szép és lelkes kor ez, mely a nemesen értett liberáliszmus szellemében történelmi sarjat és új polgárt, magyart és magyarrrá váltat, katolikust és protestánst, keresztényt és zsidót a nemzeti állam gondolatában egyesíteni törekedett.” Gyulai Pál Munkácsi elindulása előtt hat évvel, 1873-ban indította meg újra a Budapesti Szemlét és hét évvel elebb 1872-ben lett Budenz József a budapesti egyetemen az uraltáltjai összehasonlító nyelvtudomány rendes tanára. miután már elebb Akadémiánk tagjává választotta meg a nagy szellemet, aki németnek született (Fulda mellett, Rasdorfban), Hunfalvy Pál hívására jött ide és küzdelmes vergődéssel lett legnemzetibb tudományunk, a magyar nyelvészet alapvető mestere. Kannisto Artur, a minap elhunyt nagy finn tudós, nekünk lelkes és értő barátunk 1942-ben kiadta magyarul Ahlquist Ágost és Budenz József levelezését a debreceni Tisza István Tudományegyetem évkönyvében s e levelezés nem éppen kedvező színben tűnteti fel akkori tudományos-személyi viszonyainkat, amelyek közt egy hazájából idehívott tudósna valóságos közelharcot kellett vívnia félreértés és rosszakarat ellen, hogy elvégezhesse azt a munkát, amelyre elhívták, s amelyre elhivatottnak is bizonyult. A kis emberek irigykedtek és marakodtak, de a végső döntés, e kor nagy embereinek kezében volt: Budenz József elérte célját.

A mult század második felének tudományos világában két tudóstípus vonja magára figyelmünket. Az egyik néha még régi korok némi

dilettántizmusára emlékeztet, a másik már új korok differenciált és exakt tudományának módszereivel dolgozik. Az első a romantikus, a másik a pozitivistá típus. Ezúttal pozitívizmus alatt nem pontosan azt értjük, amit újabban az úgynevezett szellemtörténeti iskola saját ellentétként hangsúlyoz. Mi pozitívizmuson e viszonylatban inkább a romantikus irány ellentétjét értjük. A romantikus tudós munkájában még nagyobb szerepe van a fantáziának, mint a módszeres gyűjtés szolid ténymegállapításainak. Horvát István azt írta, hogy már a paradicsomban az emberek magyarul beszéltek, hiszen az első ember neve is, Ádám, magyar szó; ez lett a neve, mert mikor Éva oda nyújtotta neki azt a bizonyos almát, a férfi azt mondotta magában: „ád ám”. Vámbéry Ármin, a világhíres orientalista a lángész jegyét hordozta homlokán. A török-tatár népek megismerésében munkássága nagy történelmi értékű. De ha azt kutatjuk, mit tett a törökös nyelvtudomány terén, ha nézzük a már akkor csaknem bebizonyított finnugor rokonság ellen folyó szélmalom-harcának módszerbeli eltévelyedéseit, akkor e téren igazat kell adnunk neki magának, aki mindig tiltakozott az ellen, hogy ő tudós volna. Ez a félig tréfás cinizmus öntudatot leplez, de kétségtelenül romantikus vonás. Író, publicista volt ő, talán az első magyar publicista európai, sőt világviszonylatban. Bizony az sem megvetendő élethivatás, ha valaki Budapesten a Dunaparton írja egy tatár lap vezércikkeit tatár nyelven, angol szolgálatban. Kora embere volt, sub specie aeternitatis nézve egy igen értékes, alapvető szép nyelvi anyag és néhány érdekes utazási könyv szerzőjét jelenti a Kerepesi temető jeltelen sírjának az a csendes lakója, aki valaha Vámbéry Ármin volt.

A romantikus típus mellett a tudomány módszerességével körülzárt területen, nem a világnak, nem a közönségnek, hanem a szakembereknek építi vasbeton alap-szerkezeten, hatalmas tudós palotáit a pozitivistá típus. Keresve sem találhnánk erre jobb példát Vámbéry diadalmas ellenfelénél, Budenz Józsefnél.

Ez a tudós, ez a nevelő, ez az ember maga köré gyűjtötte az ifjúságnak azt a részét, amely nyelvtudománnyal akart foglalkozni. A tehetséget és a megbízhatóságot kereste noviciusaiban, semmi mást s ha megtalálta, egy hosszú életen át volt mellettük, lélekkel, szívvel, bölcseséggel. Budenz Göttingában indogermán nyelvészetet tanult, ez egyetemi város háromszázezer kötetes könyvtárában a szanszkritnak tanára Theodor Benfey volt, akinek nemcsak az elméje, hanem a szíve is ott volt előadásaiiban. Ez a nemes, jószívú, szívességre mindig kész német tudós nemcsak tanított, hanem hallgatóit önálló kutatásra is nevelte, az egyetemi tanítás e legmagasabb célját közelítve meg. Budenz ott tanulta azt, ami talán munkásságánál is nevezetesebb hatást tett hallgatóira, a közvetlen személyi hatás titkait. Iskolája az egész magyar szellemi életben párját ritkítja. Valóban a régi értelemben vett német tudós volt: alapos, hűséges, emberi, erélyes, következetes és igaz. Mellette lett egyetemi magántanár már 1877-ben Simonyi Zsigmond, ő buzdította munkára, s mert költőnek ismerte fel: a Kalevala lefordítására Vikár Bélát, az ő tanítványa volt a későbbi kolozsvári professzor Halász Ignác, a lapp-szövegek gyűjtője, Szilasi Móric szintén kolozsvári professzor vogul szójegyzékével és cseremisiz szótárával, a töröktudós Kunos Ignác, a nyelvtörténész Zolnai Gyula, a szintaktikus és újabban csillagász Kalmár Elek, a nyelv

és irodalom művelésében egyként eredeti Kardos Albert, ifj. Szinnyei József a finnista, aki tanszékén is utódja lett Budenznek, és a legfiatalabb köztük, a magyar fonétika és dialektológia megalapítója, Simonyi utódja a Nyelvőr szerkesztésében, Balassa József.

Budenz tanítványai, Munkácsi Bernát tejtetstvérei között volt egy, aki egyben mestere is volt neki s ez, mint említettük már futólag, a nálánál alig pár évvel idősebb Simonyi Zsigmond volt. Ahogy e nevet kimondom, lelki szemeim előtt megjelenik egy nemesen szép, tudós arc. A magyar nyelvtudomány történetében olyan jelenség, amely fontos fejezetet jelent. A már-már nyelvművelésbe hanyatló magyar nyelvtudományt az ő korszakos munkássága fordítja vissza Révai Miklós történelmi módszerének nyílegyenes útjára. Bár ő is írt pár alapvető finn-ugor, sőt ural-altáji tanulmányt is és megállapításainak mindig megvolt a finn-ugor, sőt ural-altáji perspektívája, a sors a szorosabb értelemben vett magyar nyelvtudomány művelésére rendelte s ő, a kötelességteljesítés puritán lovagja e kötelességet teljesítette is. Ha újabkori nyelvtudományunk fejlődésében eljutottunk volna ahhoz, hogy gondolkozunk azon, hogy századunk első évtizedeiben, kinek munkássága aratott intra et extra muros, itthon és a megfelelő külföldön abszolút és teljes elismerést, ki lett volna e téren pl. a Nobel-díjra érdemes: kettejükre gondolhatnánk: Simonyi Zsigmondra és Munkácsi Bernátra. Simonyit a tudós és az ember, lelke, egyénisége, szelidsége, amely munkájában hallatlan erélyt leplezett — a legjobb ember volt a világon s amellett rettegetten szigorú censor — odahelyezte életében, halálában a földre szállt szeretet szenvedő, de halhatatlan csapatába. Munkácsi Bernátot, Simonyi tanítványát az ifjabbik mesterhez is a hála és szeretet érzései kapcsolták. Midőn Budenz halála után rövid időre Simonyi vette át a Nyelvtudományi Közlemények szerkesztését, sorra közölte Munkácsi vogul tanulmányait. Talán egyszer volt közöttük csak nézeteltérés, midőn Simonyi a vogul nép ősi hitvilágáról szóló terjedelmes tanulmányát kisebb betű-típusból sűrítve kezdte közölni s ez fájt Munkácsinak. Simonyi a nagy nyelvész és tudatos szerkesztő, a pogány vogul mitológia felbecsülhetetlen anyagát joggal érezte kissé idegenszerűnek egy nyelvészeti folyóiratban, ahol első sorban mégis a nyelvészet számára kell a hely. Munkácsi azonban érezte, hogy az ő nagy tudományos eposzának minden része fontos az egyetemes tudományos élet szempontjából. Hogy mennyire igaza volt, azt most látjuk, hogy előttünk van páratlan vogul gyűjtésének s e gyűjtés feldolgozásának nagyszerű oevre-je. Munkácsi egyéniségében harmóniában egyesült a romantikus és a pozitivistá tudós típus minden fénye s minden esetleges árnyoldala is. Simonyi Zsigmond élete munkája, klasszikusan pozitív. Szellem-újja ma is ott van minden új kezdésen s tudományunk mai mesterei és legifjabb munkásai is visszatérnek hozzá. Mindkettejüknek igazuk volt s a kisebb esetek egy percre sem zavarták meg ideális barátságukat. Midőn Simonyi Zsigmondot kísértük oly korai sírjához, ketten Munkácsi Bernáttal odaálltunk a szép fekete díszmagyarba öltözött hajdúk mellé s vittük mi is a mester koporsóját, mert ő a mienk volt élete utolsó lehelletéig s emléket magunkban őrizzük utolsó lehelletünkig.

Ez a Budenz-iskola több lett, mint iskola, család lett, család a magánéletben is. Magánérintkezésük a kruzsók volt. Keddi estéken össze-

gyűjtötte Budenz tanítványait, tudós barátait, tisztelőit egy asztaltársaságban, melyet orosz szóval úgy neveztek *kruzsók* (kör). Itt a fehér asztalnál nyílt ki a tudós mosolygó lelke. A József-napi áldomások megmaradtak a mester halála után is és abból a nemzedékből, amely velem kezdődött, egyszer e század elején még én is ott voltam a Márványmenyasszonyhoz címzett budai vendéglőben Simonyival, Vikárral, Munkácsival, Kunossal, Balassával, s ekkor a József-napi felköszöntőt Gombocz Zoltán mondotta, nem feledkezvén meg a Józsefek között Balassa Józsefről sem.

De talán nem biográfiai túlzás, ha azt állítom, hogy e tanítványok között Munkácsi Bernát volt a Mester szívéhez a legközelebb. Csángó tanulmányútjáról gazdag nyelvtani anyaggal tért haza s ez mintegy előiskolája volt annak a feladatnak, amely friss finn-ugor nyelvi anyag feltárását célzó oroszországi tanulmányútra vonatkozott. A Budenz Józsefről szóló, jórészt éppen Munkácsi Bernáttól feltárt adatok megható képet nyújtanak arról a németesen következetes szeretetről, amellyel Budenz munkatársait elindította, nevelte, támogatta. Az idők szörnyű kavargásaiban e német tudós típusok örök emlékei maradnak egy ragyogóan szép multnak. Magam nem voltam oly szerencsés, hogy Budenz József előtt ülhettem volna az egyetemi tanteremben. Indulásum idején ő már a németvölgyi temető csendes lakója volt. De éreztem szíve melegét, tanítványainak, az én mestereimnek gesztusaiból és mint lipcsei egyetemi hallgató Wundt és Sievers feledhetetlen előadásaiból.

Munkácsi maga tette közzé Budenz centennáriumán levelezésüket. A mester hamar felismeri tanítványa tehetségét, szívósságát, megbízhatóságát. Tudományos és gyakorlati kérdésekben, pénzzel, tudással, tanáccsal mellette van s atyai szeretete az élet minden mozzanatában kíséri. Munkácsi költő-leányának, Dr. Winklerné Munkácsi Noémi szívességéből elolvashattam Budenz Józsefnek édesatyjával való német nyelvű levelezését s ott egy helyen arról váltanak írást, hogy a gyermeke jövőjéért aggódó apa levelet írt Budenznek egy tanári állás dolgában s erre Budenz a második apa hűségével és jóságával válaszolt. Eredmény azonban e téren akkor nem jelentkezhetett.

Munkácsi hazajött és már levelező tagja volt a Magyar Tudományos Akadémiának, de állása még nem volt. A hű barát, a szellemes, kedves Vikár mondotta akkor: „Bernát, ülésed már van (az Akadémiában), de állásod — az nincs.” Ekkor a véletlen jött Munkácsi segítségére. Akkoriban a Pesti Izraelita Hitközség titkára Goldziher Ignác volt, kora legnagyobb orientálistája, az egész világon e szakma egyik legtiszteltebb tudós egyénisége. Mint ember is a legérdekesebbek egyike volt. Ifjúságom éveinek, midőn századunk elején a Zugligetben közel nyaraltunk egymáshoz, napfényt adott az ő megtisztelő barátsága. Jártuk az asszonyainkkal — két halk szavú, művelt, bájos galamblélek — a budai hegyeket, a két asszony elől, mi meg elmerültünk tudományos problémákba, emlékekbe: az erdei madarak ilyen szavaktól rebbentek szét: Kairó, Stockholm, Berlin, Lipcse, Szarvas Gábor, Hunfalvy Pál, Budenz József . . . , zengett a Hárshegy, „beszélgettünk” s ez igazán azt jelentette, hogy Goldziher beszélt, én pedig hallgattam. Ő mindig szívesen beszélt, sohase személyeskedett, mindig úri és előkelő volt, amit mondott, mindig érdekes és mindig szentigaz.

(Folytatjuk.)

Zsidók említése Ottendorff Henrik útleírásában 1663-ban

A bécsi udvar 1663-ban előnyös békét szeretett volna kieszközölni a török portánál. Ennek elérésére követség indult Bécsből Temesvárra Ali basához — a nagybefolyású báró Goess János, a császár volt dániai követe vezetésével. A követség a Duna vonalán, a Buda—Eszék-i úton haladt a baranyamegyei Veresmartig, ott átkelt a Dunán és a Duna-Tisza közén áthaladva, Törökbecsénél átlépte a Tiszát. Temesvárra 1663 január 9.-én ért. A követség tagjai között volt Ottendorff Henrik is, aki talán „mint a bécsi haditanács kémé utazott le a Dunán Belgrádig, hogy a török kiűzéséhez katonai szemrevételezést tegyen.” Fennmaradt útleírása, amely abban különbözik a XVI. századtól kezdve egyre gyakoribb ilyfajta művektől, hogy a katonai céllal megtekintetteket le is rajzolja. Huszonnégy színes rajzával egyedül áll íróársai között. Ez az útleírás kétszáznyolcvan évig rejtőzött kéziratosan a bécsi Heeresarchiv térképosztályán, onnan került most kiadásra a Holub József egyetemi tanár szerkesztette Tolna Vármegye Multjából c. sorozat 7. számaként (Budáról Belgrádba 1663-ban. Ottendorff Henrik képes útleírása. Szövegét kiadta, magyarra fordította és bevezetéssel ellátta Hermann Egyed. Kiadja Tolna Vármegye közönsége. 1943. 80. 112 lap). A katonai jellegű leírások mellett ritkán terjeszkedik ki népi, művelődési, vallási és gazdasági viszonyokra. Zsidókról csak Budával és Nándorfehérvárral kapcsolatban tesz említést.

Budai zsidók.

A Bécsi-kaput említve, ezeket írja: „E kapu mellett van a zsidó utca, melyben a zsidók laknak. Ezt a kiváltságot azért kapták, mert 1598-ban, amikor a mieink a Bécsi-kaput rohammal elfoglalták, egy zsidó nő állítólag elsütött egy nagy ágyút, mely ebben az utcában a kapu felé volt felállítva, s erre a mieinket visszavonulásra kényszerítették.” (36.) Az eredeti szövegben: „Bey diesem Thor ist eine Juden Gassen, in welcher die Judenn wohnen, und solche freyheit dardurch erhalten haben, weil Anno 598 da die unserigen das Wiener Thor mit gewalt gestürmet, eine Jüdin ein grosses Geschütz, so in der Gassen gegen selben Thor zustehet, sol losgebrant und dardurch verursacht haben, das die unserigen wieder abgetrieben sein.” (84—85.) A 35. lapon közölt eredeti térkép megjelöli a Zsidó-utcát (a mai Verbőczy-utcát). A fentieket egészen hasonlóan mondja el Evlia Cselebi, török utazó; abban tér el csupán, hogy szerinte zsidó férfi sütötte el az ágyút a császáriakra: „A harmadik ostromnál, mikor az ellenség e kapun berohant s a várat elfoglalandó volt, a zsidók egy-egy darab patkánymérget vettek a kezükbe és zsidó nyelven azt mondogatták egymásnak: „Ha az ellenség bejön a

várba, a mérget megnyaljuk: meghaljunk, vagy megmenekülünk.' A budai zsidók között manap is közmondás ez: „Nyaljunk-e?” A Bécsi-kapun belül még az ellenséges időkből egy ágyú van, melybe egy ember belefér; mikor az ellenség itt egyenesen befelé rohant, egy zsidó ezt az ágyút hirtelen elsütötte s az úgy találta e. kapuk között sűrűen levő és kívül álló hitetleneket, hogy maguknak a keresztényeknek elbeszélése szerint néhány ezer válogatott katonájukat a halál porába terítette. Ez okból a budai zsidók most minden kormányzósági adó alól föl vannak mentve. A Bécsi-kapun belül több kőépületben laknak, de ha magyarok, németek, és cseheknek kezebe kerül erről a tájékról egy zsidó, azt felnyársalva megسütik.” (Evlia Cselebi török világutazó magyarországi utazásai. 1660—1664... Fordította és jegyzetekkel kísértte: Dr. Karácson Imre. I. Budapest, 1904. 237.)

Nándorfehérvári zsidók.

Nándorfehérváron (felsorolja neveit: Bellegrad, Nandoralba, Feyerwar stb.) a külvárosban „laknak a legelőkelőbb törökök, továbbá az összes keresztények és zsidók, akiknek kitűnő iparcikkeik és áruházaik vannak.” (67.) Külön utcájuk van: „Ugyancsak külön utca van itt a zsidók számára, akik mindenféle árut árulnak” (69.) Sőt, van külön „zsidóház” (65., az eredetiben: „das Judenhaus” 97.), amelyet az errevonatkozó rajzon meg is jelöl (66.) Erről a házról a későbbiek során egyetmást megtudunk: „A zsidóknak különben van egy külön nagy házuk is, közel a Dunához, ahol az átkelő van Temesvárról, s ebben egymás fölött háromszoros lakások vannak, közepén pedig az iskola; ebben a házban több mint 800 zsidó lakik”. (69.) A város alaprajzát felvázoló képen is megjelöli Ottendorff „e” alatt a „Domus Judaeorum”-ot. (69.)

A nándorfehérvári Száva-híd akkoriban még egészen új volt. Ottendorff szerint az előtte való évben — tehát 1662-ben — épült, januártól ápriliséig. A Nándorfehérvárott lakó raguzai-kereskedők kivételével a többi kereszténynek és a zsidóknak mind dolgozniok kellett a hidépítésnél: „Ezen a hídon, a raguzaiakat kivéve, minden más kereszténynek és zsidónak naponta 1500 emberrel kellett dolgoznia, bár a keresztények 4000, a zsidók pedig 1000 tallérral megváltották magukat”. (67.)

Ezeknek a történeti adatoknak hitelét és pontosságát Ottendorff Henrik lelkiismeretessége biztosítja.

Scheiber Sándor.

A budai „reform” istentisztelet és Einhorn Ignác

A mult század első felében született újjá a zsidó istentisztelet. Az istentiszteleti reformok szele Budát is megérintette. 1846. május 17-én egy szóbeli megállapodásra hivatkozva, egy „Comité des Vereines zur Begründung eines Zeitgemässen Gottesdienstes in Ofen” kérvényt intéz a budai hitközség előljáróságához, melyben engedélyt kér arra, hogy rendezett istentiszteleteket tarthasson Budán. Kérvényéhez már csatolja Schwáb Lőb főrabbi jóváhagyó véleményét, melyet 1846. április 24-én írt. A véleményben a főrabbi örömet fejezi ki a fölött, hogy a zsidó ifjú-

ság vallásos érzése rendezett és a művelt izlésnek megfelelő istentiszteletet kíván. „Kann und werde ich demselben meine ungetheilte Billigung nicht versagen, solange er bei dieser löblichen Tendenz bleiben und religiöse Weise und fromme Erhebung seine Gottesdienstliche Versammlungen auszeichnen wird.”

A főrabbi kikötései csupán ezek:

ad 1. Es ist ein solcher wohleingerichteter Gottesdienst nach den bereits bestehenden Culten in Pest, Wien und Prag nicht nur zu gestatten, sondern auf alle Weise zu befördern und zu unterstützen, indem von demselben, vorzüglich für die Jugend, recht heilsame Früchte zu erwarten steht.

ad. 2. Ist es allerdings höchst wünschenswert, ja selbst nothwendig, dass auch die Jugend weiblichen Geschlechtes an dem Gottesdienst theilnehme. Jedoch muss die in einem besonderen, durch eine Bretterwand und Gitter geschiedenen Raum geschehen, wie solches zur Wahrung der Zucht und guten Sitten in ganz Israel seit undenklichen Zeiten üblich ist.

Ferner erachte ich es für unerlässlich, dass die Gottesdienstliche Versammlung nichts ausschliessliches und seperatisches an sich habe; deshalb muss es jedem gestattet sein, unter Modifikationen die der 1. Gde. Vorstand zu bestimmen hat — an demselben Theil zu nehmen. Eben so dass immer einige Gde Glieder beordnet sein sollen, der Gemeinschaftlichen Andacht beizuwohnen, und darauf zu sehen, dass nichts Störendes und Ungeziemendes vorfalle.

Unter diesen Bedingungen erkläre ich nochmals meine volle Zustimmung zu dem frommen Vorhaben und wünsche ihm Segen und Gedeihen.

Pesth 24-n April 1846.

L. Schwab m. p.
Oberrabbiner
zu Pesth und Ofen.”

Schwáb főrabbi nyilatkozata is már utal rá, a későbbi iratok is bizonyítják, hogy ez a törekvés a budai zsidó ifjúság köréből indult ki. 1846. május 18-án a hitközség előljárósága tudomásul veszi a „Chevráth Tifereth Hádáth” (A vallás szépségét előmozdító egylet) megalakulását és rendelkezésére bocsátja az iskola épületében berendezett imahelyiséget, hogy ott — természetesen a főrabbi feltételeihez alkalmazkodva — istentiszteletet tartsanak. Az egylet 1846. július 12-én kérvényt intéz a hitközség előljáróságához, melyben 50 frt-ért egész évre bérbe akarja venni az iskolai imahelyiséget. A hitközség egyelőre csak az őszi ünnepekre engedi át a helyiséget. Miért, nem derül ki az iratokból. Úgy tűnik fel tehát, hogy 1846-ban az őszi ünnepeken működött először a budai „reform” istentisztelet. Az egyletnek rabbija a megalakuláskor nem volt. A „Chevráth Tifereth Hádáth”-nak egy dátumnélküli, de minden valószínűség szerint 1846-ból származó alapszabálya az istentiszteleti functionáriusokról a következőket írja: „Der Verein stellt einen Cantor an, oder zahlt einen Betrag an der Gemeinde und Schule für den in Be-

soldung stehenden und zugleich als Cantor fungierenden Lehrer, dem es zur Pflicht gemacht wird ein gut eingeübtes Chor beim Gottesdienste zu verwenden, welches mit Ornatn versehen nach Massnahme der Verhältnisse auch toleriert wird... Alle 14 Tage oder höchstens alle Monate müssen während des Gottesdienstes aus den bessern Musterpredigten, auszugsweise nach dem Wochenabschnitte kleine Vorträge abgehalten werden, weshalb die vorzüglicheren Musterpredigten des In- und Auslandes anzuschaffen sind." Később kapcsolódott bele a budai ifjúság törekvéseibe Einhorn Ignác, aki többízben — így 1847-ben az őszi ünnepeken is — prédikált az ifjúsági egylet istentiszteletein. A kapcsolat az egylet és a hitközség között barátságos és ez magyarázza, hogy 1848. Beschálách szombatján Einhorn a hitközség meghívására a főtemplomban (a mai Öntőház-utcai templom helyén) tart szónoklatot. Einhorn és a hitközség barátsága később is fennmaradt, akkor is, amikor Einhorn már a pesti reformközség rabbiája volt. Erre a barátságra vet fényt Einhorn két levele, amelyet a budai levéltár őriz. A leveleket teljes szövegükben közöljük :

1.

Löblicher Vorstand!

Verehrteste Herrn!

Ich bin so frei Ihnen hiemit anzuzeigen, dass ich auf Anrathen mehrerer Freunde meine jüngste, in Folge ihrer gütigen Aufforderung an *Sabath Beschalach* vor ihrer ehrl. Gemeinde abgehaltene Predigt dem Drucke übergeben habe. Diesem Ansuchen zu willfahren bestimmte mich nächst dem Beifall den Sie mir über jene Predigt zu äussern so gütig waren, vorzüglich der Umstand: das selbe — wenn auch nur in sehr geringem Grade — dazu mitbeitragen dürfte die seit einiger Zeit in der Öffentlichkeit so vielfach erhobenen Angriffe gegen Juden und Judenthum einigermassen zu beleuchten und die irrigen Ansichten hierüber ein wenig zu berichtigen. Wenn Sie diese meine unmassgebliche Ansicht theilen und geneigt wären durch Abnahme und Verbreitung einer gewissen Zahl Exemplare von der benannten Predigt die Erreichung jenes Zweckes befördern zu wollen, so bitte ich ergebenst: mich Ihre geschätzte Willensmeinung bald wissen lassen zu wollen, da die Predigt: „Zur That!“ bereits nach 3—4 Tagen die Presse verlässt. Das ordinäre Exemplar derselben kömt auf 8, das feinere auf 12. Er. M. zu stehen.

Ihrer baldigen geehrten Antwort entgegensehend, zeichnet

hochachtungsvoll

Eines löbl. Gemeindevorstandes ergebenster

Einhorn m. p.

Pest. 48—11—2.

2.

A másik levél Brachfeld Hermannak, a budai hitközség előljárójának van címezve:

Geehrter Herr Präses!

Löblicher Vorstand!

Die gütige Aufmerksamkeit, mit welcher Sie meine ersten homiletischen und literarischen Versuche begleitet und befördert, lässt mich hoffen, dass Sie auch meine gegenwärtige, auf einem weiteren Felde begonnene Wirksamkeit Ihrer Beachtung nicht ganz unwerth finden werden. Von dieser Hoffnung ermutigt bin ich so frei Ihnen hiemit einige Exemplare meiner jüngsten im Interesse der Reform unternommenen literarischen Arbeiten zuzusenden. Nehmen Sie diese gefälligst als ein geringes Zeichen, wie überaus wertvoll mir die Erinnerung ist an jene Tage und Stunden, wo es mir vergönnt war, an *Ihr* für aller Edle und Zeitgemässe empfängliche Gemüth das Gotteswort richten, und *Sie* für die heilige Sache unserer göttlichen Religion, für Fortschritt und Reform begeistern zu dürfen. Nur die überaus günstige Gelegenheit, welche mir meine jetzige Stellung darbietet für Neugestaltung und dadurch für Erhaltung und Befestigung unserer altehrwürdigen Religion zu wirken — konnte mich genügend entschädigen für den Verlust: an einem so empfänglichen Boden, wie ich selben in Ihrer Gemeinde zu finden das Glück hatte, die im Namen des Herrn begonnene Wirksamkeit so bald wieder aufgeben zu müssen.

Genehmigen Sie die Versicherung meiner ewigen Achtung von
Eines löblichen Vorstandes

Pest, 17 November 848.

ergeben

I. Einhorn m. p.

Rabbiner der isr. Reformgenoss.

A második levél arról tanuskodik, hogy Einhorn komoly munkásságot fejtett ki a budai reformmegyesületben, ha nem is volt megválasztott rabbija.

Hogy meddig állt fenn a „reform” istentisztelet, nem tudjuk. De 1848-ban már a kórust átvette a Nagytemplom istentisztelete is. Egy beadvány, amelyet az ifjúsági egyesület intéz az előljáróshoz, azt panaszolja, hogy éppen az őszi ünnepekre akarják megszüntetni a kórust, pedig az egész évben működik.

Takács Pál.

A szereplési vágy lélektanához

A becsvágy az érvényesülés elengedhetetlen feltétele. Az ambíció nélküli embert nemcsak nem-életre-valónak, hanem abnormisnak is mondják. Akiből hiányzik a feltűnni, vagy legalábbis a kitűnni akarás, azt alkalmatlannak tartják a társadalmi életben való elhelyezkedéshez szükséges feltételek megszerzésére. Még a hiúságot is megbocsátják annak, aki arról tudja, hogy előrejutása miatt hódol a hiúság sokszor nevetséges formáinak. Az emberek ezért minden alkalmat megragadnak, hogy kiváljanak a tömegből: Az eminens diák szívesen elviseli társainak gúnyolódó

csipkelődését és megjegyzéseit, hizelgőnek, strébernek mondatja magát, mert ki akar válni a többi közül. A hivatalnok sem törődik avval, hogy besúgónak, intrikusnak tartják kollegái, mert az a célja, hogy különbnek ismerjék kartársainál. Ahány foglalkozás, annyi módja és fajtája van a megkülönböztetési váagnak. De a foglalkozásbeli megkülönböztetési vágyon kívül van még majdnem minden érzékű emberben külön szereplési óhaj. Az egyik a viccek halmazával, a másik társalgási fölényével akar kitűnni, az egyik választékos eleganciával, a másik bőkezűségével szereti magára vonni az emberek figyelmét. Sokan akkor boldogok, ha valamilyen összeövetelnél szép felköszöntőket mondhatnak, mások pedig egy alkalmat sem mulasztanak el, hogy véleményüket kinyilvánítsák. Ezer meg ezer módját találják meg az emberek, hogy feltűnési viselkedésüket kielégítsék. A sport különböző formái, a túrisztika különböző lehetőségei tág teret nyújtanak az effajta szenvedélyek kiélésére. A legtöbb lehetőséget a művészet és az irodalom nyújtja a szereplési vágy ki-elégítésére. A félreértés elkerülése végett azonban a következőket kell előre bocsájtanunk.

Az istenáldotta művész, író és költő nem szereplési vágyból veszi a tollat vagy az ecsetet a kezébe. A próféták Isten szavát hirdették, Sokratesből daimononja beszélt, Beethoven alkotásai: inspiráció művei és a többi nagy gondolkodó, drámaíró, stb. mind felsőbb sűgallatra alkották halhatatlan műveiket. Nem az örökbecsű nagyokat, hanem a kontárokat,¹ a sarlatánokat, a dilettánsokat hajtja a becsvágy, a szereplési inger, amellyel tehetségtelenségüket és arravalóságuk hiányát igyekszene leplezni. Ezek a minden áron feltűnni akarók a szellemi élet nyilvánulásainak különböző terein próbálkoznak. N. Turow² kiválóan szemlélteti azokat a területeket, ahol ezek az öncsinálta „tehetségek” felbukkanhatnak és azokat a helyeket, ahova nem furakodhatnak be.

A héber pszichológus a művészet és az irodalom céljának megállapításából indul ki. Az irodalom, szerinte, az élet javítását, a művészet ellenben az élet szépségét célozza, az utóbbi l'art pour l'art működik, az előbbi azonban mindig célirányos. Ez a tény magyarázza meg nekünk azt a tapasztalatot, hogy az irodalomban több a dilettáns, mint a művészetben.

A legrégibb művészet a tánc. Csak az igazán tehetségesek merészkednek, mint táncművészek fellépni; a sarlatánok távortartják magukat a táncművészet alkotó szerepétől. A tánchoz a zene áll a legközelebb³ és csak a kiválasztottakból lesznek zenevirtuózok vagy jó zeneszerzők. Ugyanezt tapasztaljuk az építészetnél is.⁴ Nem a tömegépítések, csak a ritka tehetségek igazi alkotók ezen a téren és a dilettánsok nem is akarnak katedralisokat építeni. A szobrászat terén sincsenek műkedvelők. Más a helyzet a festészetnél. Ide már a tehetségtelenek is befúrakodnak és ezen a téren a műkedvelők is próbálkoznak. A színészet sem mindig kedvelt tere a féltehetségeknek. A művészetek nem kedveznek a tehetségte-

¹ Faguet a minden téren elhatalmasodó kontárságról könyvet írt. — ² N. Turow: Hajachid veharabbim baamanút uvaszafrut = az egyén és a tömegművészetben és az irodalomban (Széfer hasanah lijhudé Amerika. Az amerikai zsidók évkönyve, New-york, 5699.) — ³ Jean Paul a táncot néma zenének és a zenét beszélő táncnak nevezi. — ⁴ Az építészetet megfagyott zenének mondják. — ⁵ L. a 2. jegyzetet.

lenek törtetésének. De annál tágabb teret nyújt nekik az irodalom minden fajtája. Költők, dráma- és regényírók, bölcselők, tudományos írók — olyan fogalmak, amelyeknek betöltésére minden írni-olvasni tudó skrupulus nélkül vállalkozik. A művészetben csak az alkotó zseni viheti sokra, az irodalomban azonban mindenki azt hiszi magáról, hogy ő is érvényesülhet. A művészetek ezért is exkluzivebbek, mert csak az érzékszervek (látás, hallás) működésére szorítkoznak, míg az irodalom ezen felül, még az ész, az akarat műve is. Gondolkodni és akarni pedig mindenki tud. Azonfelül ma, amikor az iskolába-járás mindenkire kötelező és, a kevés analfabéta kivételével, mindenki tud írni — az irodalmi dilettánsok azt hiszik magukról, hogy ők irodalmi értékűt is tudnak alkotni. Az irodalom a legalkalmasabb hely számukra a kitűnni-akarás teljesítésére. A mindenáron írni és ezáltal feltűnni akarás sokszor betegséggé fajul az effajta szereplési vágyban szenvedőknél és valóságos írásroham, grafománia vesz erőt rajtuk. Turow a grafománia lélektani eredetét kutatja. Igaz, a grafomániának mélyebb, metafizikai okai vannak.

Grózinger M. József

Hersch Leib Gottlieb, a híres szigeti marsalik

A Libanon 1942. évi 1. számában a máramarosszigeti zsidó zenekart ismertettem. Írás közben ötlött eszembe ottani emlékeim egy másik érdekes figurája: Hersch Leib Gottlieb, az utolsó marsalik. A marsalik egyesek szerint a „Marschall” szóból származik, mások szerint a „Schalk-narr” kifejezés elferdített formája. Badchan-nak is hívják egyes vidékeken; ez a kifejezés arameus nyelven tréfacsinálót jelent. Érdekes, hogy H. L. Gottlieb önéletrajzában nem marsaliknek, hanem badchan-nak nevezi foglalkozását. A marsalik a mi értelmezésünkben: népköltő, illetve rimelő vándorénekes (Reimer), akinek rögtönzött előadásában nem a költői tárgy volt a lényeg, hanem a rimelő, verselő forma. Természetesen ezeknek a rimes rögtönzéseknek szellemeseknek, fűszereseknek kellett lenniök, mert a marsalik nem rettent vissza a legmerészebb gúnytól sem, kifigurázott mindenkit, aki nyelve hegyére került. Verseit énekelve adta elő, bár azok dallama nem volt változatos, de nem is volt fontossága, alárendelt jelentősége volt a rimes versformával szemben. Éppen ezért, bár rendszerint együtt szerepelt a zsidó bandával lakodalmakon stb., sohasem kísértette énekét zenekarral. Talán azért, mert ez a kapcsolat zavarta volna rögtönzéseiben.

A marsalik nem volt járatlan a zsidó tudományokban sem. Ellenkezőleg, nagyon éles eszű talmudtudósnak kellett lennie, aki kapásból csillogtatta föl a szellemes midrás- és bibliamagyarázatokat, tréfás formában és persze versekben. Járt a szomszédos városokat, falvakat, községeket és mindenütt szívesen látták zsidó multságokon, lakodalmakon, eljegyzéseken stb. Esküvőkön legfontosabb szerepe a menyasszony búcsúztatása volt szüleitől, rokonaitól, barátaitól. Ilyenkor úgy megríkatja a lakodalmas népet, hogy általános sírás-rívás lett a verses köszöntők eredménye. Azután versekbe szedte a menyasszony és vőlegény hozomá-

nyának adatait és a nászajándékok adományozóinak névsorát. Mindezt tréfás mókák és vesébe vágó szellemes megjegyzések kíséretében. Itt már vigan ment a dolog és nem jutottak addig végére a nevetésnek míg a vacsorai rímes meghívót el nem mondta.

Meg kell itt emlékezmem egy érdekes felvidéki lakodalmi szokásról. A vidék egy-egy vasúti gócpontján szemben az állomásépülettel, úgynevezett zsidó vendéglők voltak. Talán még ma is megvannak. Ezek teljes főző és étkező felszereléssel rendelkeztek és kizárólag az egymástól távol lakó lakodalmas családok esküvőinek, lakzijainak lebonyolítására szolgáltak. Minek utazzék a máramarosszigeti lakodalmas család Debrecenbe vagy az ottaniak Szigetre, amikor az esküvőt, chupét, papot, kántort, zenekart, lakzit megkapta felúton, Csapon vagy Királyházán? Ilyenkor a násznép rendszerint elhozta a maga marsalikját. Ha aztán szembe került egymással a két népi mulattató, megmutatta mindegyike igazában, mit tud, milyen legény a gáton; a küzdelem végletekig fokozta a szellemek sziporkázását, taglózták egymást fáradhatatlanul rímes verseikkel a lakodalmas népség nagy örömére.

A marsalikok szerepe volt H. L. Gottlieb életformája is. Néhány személyi adatot is közölhetek róla:

H. L. Gottlieb Sátoraljaujhelyen született 1834-ben mint az igen vallásos, Galiciából származó Gottlieb Mechel gyermeke. Ott járta végig a szokványos chéder-jesiva éveket a nagy Teitelbaum rabbi körében, majd 16 éves korában Pozsonyba került a világhírű Kszáv-Szófer jesivájába. Időközben szülei elhaltak. Utóbb visszakerült az ujhelyi jesivára. Már mint fiatal bóchernek nagy neve volt, tanítómesterei jövőt jósoltak neki. Versei, purimjátékai elhíresedtek, de ugyanakkor tréfás csinyvetései is állandóan szaporodtak. Csillogó szelleme, nyugtalan vére kikívánczolt az ujhelyi jesiva askétikusan szigorú négy fala közül és csapongó fantáziája világibb tájak felé vonzódott. Otthagytá az ujhelyi jesivát. Szigetre került. Itt a jesiva szabadabb világnézetű bóchereiben szellemességeit jobban megértő környezetre talált. Szigeten olyan nagy híre lett a fiatal Gottliebnek, hogy lakodalmak és egyéb ünnepek alkalmával vetekedtek érte. A komoly talmudi tanulmányoktól azonban mindjobban eltávolodott és bár szellemes és tréfás tóramagyarázatait, purimtajre-jeit nagy élvezettel hallgatták mesterei, mégis lemondott a rabbi-hivatásról. Belátta, hogy tréfás csinyvetései, szellemes mókái, korlátlan levegő után áhító gondolkodása erre nem teszik alkalmassá. Így lett hivatásos marsalik, korának legendás híró keresett népköltője. Szigeten nősült meg. Feleségül vette a szomszédos Bárdfalváról egy jómódú zsidó család leányát, Muszkál Rózát. Szigeten telepedett le, „Hasemes” (Nap) címmel hébernyelvű hetilapot szerkesztett, majd pár évig Kolomeában ugyancsak lapszerkesztéssel foglalkozott. Szigetre visszatérve, jiddis hetilapot alapított „Jüdische Volkzeitung” címmel. Érdekes, hogy ez a lap erősen cionista irányzatú volt, úgyhogy a híres Teitelbaum Lipót szigeti rabbi megtiltotta olvasását, sőt az egyetlen héber-nyomdának megtiltotta, hogy a lapot kinyomtassa. Ekkor H. L. Gottlieb egyenesen Bécsbe utazott. Baját elpanaszolta dr. Herzlnak, akinek kezessége mellett a „Schwab und Söhne” cégtől megkapta a szükséges héber betű-öntvényeket. Állandóan Szigeten lakott, 1930-ban bekövetkezett haláláig. Mindvégig megőrizte jókedvét, humorát, bár életének utolsó öt évében teljesen vak volt.

Míg élt, fáradhatatlanul járta a környéket, szerette a jó bort és az erős pálinkát, s az öblös pipa soha sem hiányzott ajkai közül. Birta az iramot játszva, tréfásan, mókásan, az italt, éjszakázást, szekerezést szakadatlanul. Gyermekai, unokái többé-kevésbé örökölték verselő hajlamát, de hivatásos marsalik egyikükből sem lett. Egyik⁶ unokája, Salamon Mihály munkácsi kántor és héber-dalköltő, egy unokaöccse, Nechemje Gottlieb a budapesti orth. chevra kadisa érdemes alkalmazottja volt, aki — ha egy kis ital után jókedvre kerekedett, marsalik módra végigtréfálta a chevra szudet. Fia, Gottlieb Mór, városi rendőrségi tisztviselő, feleségül vette Schächter Bernátnak, a szigeti zsidó zenekar primásának leányát. e frigyből született Gál János hegedűművész, Thibeaud tanítványa, a bukaresti operaház volt hangversenymestere, jelenleg az OMIKE zenekar egyik primhegedűse. Így lettek a régi jóidőkben a Schächterekből Szigeti Jósák és a Gottliebekből Gálok.

Közleményem adatait Koffler Mózes, a máramarosszigeti orth. hitközség főjegyzője, maga is jótollú literátor és a szigeti község történetének alapos ismerője, bocsátotta rendelkezésemre.

Fejér Lajos

Az Országos Zsidó Múzeum levéltárából

Pesti levél Hochmuth Ábrahámnak 1848. március 17-éről

Fakult már az írása, gyűrt és szakadt a papirosa a levélnek, mely minap a múzeum levéltárába került Tonelli Sándor dr. kormányfőtanácsos jóvoltából. Érdeklődéssel olvastuk a német nyelvű levelet, mert Pesten keltezett 1848. március 17-én. Írója a zsidó ember szemével tekint a márciusi eseményeket.

Hochmuth Ábrahámnak szól a levél, ki akkor a miskolci izraelita nemzeti iskola igazgatója volt. Valószínűleg egyik miskolci kereskedő írta, ki a józsefnapi vásárra jött fel Pestre. Tisztelője lehetett Hochmuthnak, tagja annak a műveltségre, reformra törekvő hazafias miskolci zsidó társaságnak, mely Hochmuth és Heilprin Mihály körül csoportosult. Amit a fővárosban e mozgalmas napokban látott és hallott az előttünk névszerint ismeretlen levélíró, arról sietve értesíti Hochmuth igazgatót, nem sajnálja a költséget — mint maga írja levele bevezetésében.

A levél írója a német-héber zsargont beszélte, de törekszik már némileg az irodalmi németségre. Nyelvtani hibái mutatják ezt az átmeneti jellegét nyelvhasználatának. A központozás majdnem teljesen hiányzik a levél szövegében; azt pótoltuk. A jellegzetes íráshibákat azonban benne hagytuk. Az utolsó mondatok töredékesek, mert a levél egyik sarka, amely helyen az aláírás is volt leszakadt és hiányzik.

Herrn A. Hochmuth in Miskolz

Pesth 17/3. 848.

Die Sache ist von der grösster Wichtigkeit, so das ich porto nicht schon um Ihnen alles mitzutheilen. Gestern war die Stadt beleuchtet. Bürger und juden sind durcheinander auf der Wache gezogen. Engel

war auch auf der Wache, weil er sich auch in der Nationalgarde ein schreiben liess. Die Ordnung und Ruhe war musterhaft. Die Burg invaliden Palais und alle königliche Gebäuden waren Illuminiert. Heute morgens sind sehr beruhigende Berichte von Wien eingetrofen. Der König hat nach gegeben. 2 Prinzen Albert und Ludwig haben sich eben so beschimpft zurück gezogen wie Meternik. Als die hiesigen Bürger die Ruhe in Pest nicht mehr gefährdet glaubten, wolten einige die Juden von der Nationalgarde ausscheiden und gegen die Gleichstellung der Isr. auftreten. Die Studirenden haben Wind davon bekommen und haben sich gesammelt. Haben die Isr. aufgerufen sich Tapfer zu halten, sich zu versamen, und alles möglich zu versuchen sich den Sieg zu sichern. Die Bürgerschaft mit der Sicherheits Commission ist nachmittag zu sammen getreten. Haben die Sache verhandelt, da hat der Szekfu eine schöne Rede gehalten die an Drohung gränzte, und sagte, er selbst ist imstande in den sicher Tod zu gehn, wenn die Isr. Emancipation sollte eine chimere sein. Der Nyáry sagte so musterhaft bis jetzt das Betragen und die Ruhe der Stadt war, so steht er ferner für nichts gut. Einige Bürger wolten Argumente im Talmud und Cermonien suchen, allein der Klauzál ist ihnen entgegen getreten, sie sollen nicht in den ausgetrockneten Teich fischen, wenn ihnen die Bibel und der Talmud nicht gefalt, sollen sie keine kaufen und nicht lesen. Der Adel begiebt sich seiner Privilegien, so können sie sich auch etwas gefallen lassen und so ist die Sache günstig durch gegangen, mit Jubel haben die Studirenden diese Kunde bey die Fenster hinunter verkündet und alles ist wie neu belebt, denn man hat immer gefürchtet, es wird etwas zum Ausbruch komen, imfalle es nicht durch geht. Gleich darauf ist der Vorstand zu sammen getreten und haben das Gemeinde wesen aufgelest. Zu was Vorsteher mehr. Der Kunewalder sein Amt in Händen des Magistrat' niedergelegt mit den Bemerken, das wir von nun an nur eine Gemeinde bilden wollen, welches mit Jubel und Ellyenruf aufgenommen worden ist. Morgen geht der Kunevalder mit der Deputation nach Pressburg. Die Böhmen haben 14 Punkte aufgesetzt, worunter die Gleichstellung aller Confessionen ist. Auch sind mehrere Isr. in der Deputation gewählt, welche nach Wien geht. Doby Schwarz hat bey diesen Bewegungen eine wichtige Rolle als Cormanus und Redner gespielt. Er hat bey Comandiren Lederer das Wort geführt, auf mehrern punkten Reden gehalten... Sie gefälligst mein Weib und Kind... Sie ihnen alles mit, es ist hier... so eben sagte man, wann das... morgen mittelst Presse bekant g... leben Sie recht wohl, ich eile zu... ich grüsse ihre Werthe Frau

Jhr.

Címzés:

Herrn

Abraham Hochmuth Direktor
der Isr. National Schule
in

Miskolcz.

A zsidóság egyenjogosításának ügye érdekli — mint látjuk — leginkább a levélíró. Erről közöl előttünk eddig ismeretlen részleteket. Megtudjuk, hogy már március 17-én délután a város vezetősége és a

Közcsendi Bizottmány tárgyalta a zsidók nemzetőri jogosultságának kérdését. Szegfy Mór — a levélíró nevét Szekfu-nek írja — a magyarító egyeslet titoknokja és az egyeslet magyar-nyelv iskolájának tanítója, ki Kunewalder Jónással és Keleti Zsigmonddal együtt március 16-án a Közcsendi Bizottmány tagja lett, mondotta — tudósítónk szerint, — mint zsidó az első politikai beszédet a pesti városházán. De csak Nyáry Pál, Pest vármegye népszerű másodalispánjának, és a higgadt Klauzál Gábor felszólalásainak volt köszönhető a kedvező döntés a zsidó nemzetőrök ügyében, melyet olyan szívszorongva vártak elődeink. E levélből ismerjük meg ama körülményeket, amelyek közt Kunewalder e napról, március 17-éről, keltezett ismert körlevele megszületett. Ebben közli Kunewalder „a honi izraeliták belügyeit kezelő választmány nevében” az egész ország zsidóságával: Egyesek közülünk, mint az ideiglenes igazgató népválasztmány tagjai ülnek együtt a városháznál — Sokan közülük felfegyverkezve a bátorörségben résztvesznek, ők magyarok és nem zsidók, mint külön nemzetbeliek, mert ők és mi mindnyájan csak akkor leszünk külön vallásfelekezet gyanánt tekintendők, midőn imaházainkban köszöntöket és legbensőbb hálánkat intézzük a Mindenhatóhoz a hazára és a reánk is árasztott kegyelméért — A zsidó községek ezen dicső esemény folytán mint zárt testületek létezni megszűntek — A zsidó községek ezentúl úgy, mint a pesti község máris példájával bizonyítja, csupán mint cultusz előljáróságok fognak működni.”¹

Valóban — mint levelünk tartalmazza — Kunewalder másnap, március 18-án, a főváros 87 tagú küldöttségének tagjaként indult Pozsonyba, de amit ott tapasztalt, az reményeit lelohasztotta. Erről tanuskodik március 22-én magyar és német nyelven nyomtatásban kiadott levele „a mózes vallású magyarokhoz”, amelyben már „türelemmel párosult várakozást” kíván tesvéreitől „a nemzet testületbeli fölvételésünkre nézve”.² Maga Kunewalder nem bírta sokáig a türelemmel párosult várakozást. Már április 8-án megjelent a hír: Kunewalder, a pesti izr. hitközség előljárója, családjával együtt a Rókus plébánián a katolikus hitre tért át. Az áttérés a fővárosban nagy feltűnést keltett.³ A pesti zsidóság körében 48 április hónapjában uralkodó keserű hangulatot tükrözi folyóirtunk mult évi 4. számában közölt levele egyik pesti ifjúnak.

A levélben említett Engel és Doby Schwarz bizonyára közös ismerőseik lehettek. Ezek közül Doby Schwarz személye közelebből is érdekelne bennünket, mert a levélíró szerint „Cormanus” volt és ama napokban több helyen szónokolt; többek között Lederer báró hadtestparancsnok Szent György-téri palotája előtt is. Talán azonos ama Schwarz Dáviddal, kitől „Szabadság, Egyenlőség” címen röpirat jelent meg ama márciusi napokban.⁴

Grünvald Fülöp.

¹ Magyar-német nyomtatvány az Országos Magyar Zsidó Múzeumban. Ltsz. 389. Közölve: Bernstein Béla: Az 1848/49-iki szabadságharc és a zsidók. Budapest, 1898. 38—41. l.

² O. M. Zs. M. Ltsz. 3360. Részben közölve: Bernstein e. m. 44—45. l.

³ Der Ungar, 1848. április 8. sz.

⁴ Szabadság, Egyenlőség. Eperjes. 1848. O. M. Zs. M. Ltsz. 489/b.

Paur Iván levele Kohn Sámuelhez a pannoniai zsidókról

1884-ben jelent meg Kohn Sámuel korszakalkotó műve: „A zsidók története Magyarországon.” E nagy munka a mai napig is egyetlen, mely tudományos alapos-sággal dolgozza fel a magyar zsidóság történetét, kezdetétől egészen a mohácsi vészig. Kohn Sámuel műve tökéletesnek nevezhető. Feldolgoz minden rendelkezésére álló ada-tot, nem hanyagol el egyetlen forrásmunkát sem. Fáradhatatlanul kutat, levéltárak ismer-telen okmányait bányássza ki és használja fel, korának egész tudományos apparátu-sát munkája szolgálatába állítja.

És éppen ezért különös, hogy míg a magyar zsidóság összes érintett történelmi korszakai megírásánál a legnagyobb pontosságra törekedett, egy korszakot, (a római kort) teljesen elhanyagol. Idáig úgy gondoltuk, hogy a mellőzés oka a római korból származó adatok hiánya volt. Ő maga is megindokolja művének ezt a hiányosságát, midőn a kor legnagyobb római történészének és epigrafusának, Th. Mommsennek a levelére hivatkozik.¹ Már Gábor Gyulának feltűnt,² hogy míg Kohn Sámuel munkája 1884-ben jelent meg, Mommsen Corpus Inscriptionum Latinarum III. kötete, mely Septima Maria sírfeliratát tartalmazza, 1873-ban, az Ephemeris II. kötete pedig, mely-ben az albert-irsai sírkövet és a dunapentelei fogadalmi táblát közli, 1875-ben jelent meg. Tehát az egyik 11, a másik 9 évvel előzte meg Kohn Sámuel művét, a bennük található adatokat a „Zsidók története Magyarországon” mégsem tartalmazza. Gábor úgy vélekedik, hogy Kohn Sámuel valószínűleg 1873 előtt fordult Mommsenhez útba-igazításért és miután negatív felvilágosítást kapott, nem foglalkozott többé a kérdéssel.

E magyarázat elfogadhatónak látszana, ha nem került volna elő Kohn Sámuelnek az Országos Magyar Zsidó Múzeum birtokában levő hagyatékából egy levél, melyet Paur Iván írt 1881-ben, tehát ugyancsak évekkel a Zsidók története megjelenése előtt, Kohn Sámuelhez. Ebben a levélben, ha nem is a fent említett eminensen zsidó jellegű emlékekről van szó, de mindenesetre feltételezhetően zsidó vonatkozású feliratokról tudósítja Kohn Sámuel. E tudósítást sem használta fel Kohn munkájában. Még csak említést sem tesz róla. Lehet, hogy műve már sajtó alatt volt, de az sem lehetetlen, hogy a közölt adatokat nem találta eléggé bizonyító erejűeknek és azért nem használta azokat.

*

Nágyon tisztelendő Rabbi Úr!

Szóval tett ígéretem szerint, tudakozódtam Szombathelyen a magyar-orosz zsidók ügyére vonatkozólag, talán mégis található irományok után; de úgy, mint előre sejtítettem, ott olyanoknak még csak nyomába sem tudtak igazítani: valószínű tehát, hogy Nagyszombat Szombathellyel lett felcserélve.

Másik ígéretemnek szintén meg akarván felelni: küldök 3 római kő-iratot, melyek kétségen kívül helyezik, hogy a római légiókban zsidók is szol-gáltak és egyáltalában a császárok idejében Pannoniában laktak.

1. sz.³

ALBANVS. BALVI. F
DEC. ALA. AVGVSTA. ITVRAEO
RVM. DOMO. BEATVOS. AN
OR. XLII STIPENDIORVM
XX. HIC SITVS EST TITVLVM
MEMORIAE POSVERVNT.
TIB. IVL REITVGENVVS. ET
C. LVCANVS. DEC. ALA AVG
ITVRAEORVM

Mi így olvasható: Albanus Balvi Filius Decurio alae augustae Ituraeorum, Domo Betavos annorum 42 stipendiorum 20 hic situs est. Titulum memoriae posuerunt Tiberius Julius Reitugenus et Cajus Lucanus decurio alae augustae Ituraeorum.

Az Itureusok Ituraea syriai tartományt lakták. Albanus „domo Betavos” mondatik, mivel pedig Seidl János Gabriel szerint: (Archiv für Kunde öster. Geschichtsquellen (sic!) 1849.) a Benjamin törzse földjén Ophna (Aphna) és Cyprus közt egy Beth-Aven nevű város létezik, ő (Seidl) azt következteti, hogy domo Betavos annyit jelent, mint Beth-Aven-ből származó,⁴ eszerint Albanus zsidó lett volna, mire a feliratban előforduló más tulajdonnevek is utalnak: Bal-vi filius és Reitugen, idegen, nem latin hangzásúak. Találtatott Pannoniában és nem, mint hibásan vélekedtek, Dáciában.

2. sz.⁵

BARCATHES
DECEBALI. F
EQV. ALAE. AVG
ITYRAEORVM. DO
MO. ITYRAEVVS. AN
XXV. STIP. V. H. S. B
ZANIS. DECE. F. BAR
AMNA. BELLABI. F.
ET BRICBELLVS FRAT
HEREDES. POSIERVNT

Mi így olvasható: Barcathes Decebali filius eques alae augustae Ityraeorum domo Ityraeus annorum 25, stipendiorum 5 hic situs est Zanis Decebali filius et Bricellus fratri heredes posierunt (posuerunt helyett) Ime, ismét ituraea-i lovasok, kiknek nevei még inkább emlékeztetnek héber eredetre. Barcath, Zanis, Baram, Bellab, Bricbell; ide sorozhatunk még egy Barcates-t, mely egy esztergom-szent-tamási kövön olvasható feliratban fordul elő így:

3. sz.⁶

FVSCA. BARC
ATIS. LIBERTA
ANN. XXII
HIC. EST. SITA.
PATRONVS. PIETATIS
CAVSA. TITL. ME. PO

Mi így olvasható: Fusca Barcatis liberta annorum 22, hic est sita, patronus pietatis causa titulum memoriae posuit. A 6. sorban a TITL. szóban a TL betűk összefonva. Közli Römer egy gyarló, értelmet nem adó másolat után. Arch. közl. 6 (1866) 110. lapon, mi adjuk Varsány egy rajza után Paur gyűjteményéből.

A zsidók tehát az 1. és 2. számok szerint katonáskodtak nemcsak Pannoniában, de birtokolhattak is, mert különben rabszolgákat nem tarthattak volna; pedig Fusca egy rabszolgából lett liberta, azaz szabadosa azon Barcatesnek, ki mint patronusa, követ rakatott neki.

...fogadja szívessen e minutiákat tőlem és nagyrabecsülésem kifejezését, mellyel maradtam

Sopron, Dec. 9. 1881.

készséges szolgálja
Paur Iván

*

Három felirattal foglalkozik Paur Iván fenti levelében. A három közül kettőnek közös sajátossága a rajtuk említett katonák azonos csapatteste. Mindketten az Ala I. Augusta Ituraeorum-hoz tartoztak. Már Paurnak feltűnt a közös keleti származás. Ebből és a feliratok héber, de mindenesetre semita hangzású neveiből arra a következtetésre jutott, hogy ezek a Pannoniába vetődött keleti katonák zsidók voltak. Ma, midőn sokkal többet tudunk a római birodalom hadi szervezetéről, a légiók és segédcsoportok sorozásáról és elhelyezéséről,⁷ még több érv szól Paur megállapítása mellett.

Mindenekelőtt a csapattest sorozási helyének, Itureának a zsidósághoz való viszonyával kell foglalkoznunk. Forrásaink szerint ez a palesztinai tartomány I. Aristobulos uralma idején (Kr.e. 104—103.) igen közeli kapcsolatba jutott a zsidósággal.

Josephus Strabonra hivatkozva, arról tudósít bennünket, hogy Aristobulos „az itureus nép egy részét is bekebelezte birodalmába, kényszerítve őket a circumcisio végrehajtására.”⁸ Az itureus nevek azt mutatják, hogy zsidók voltak még a római császárkorban is. Erre a megállapításra jut S. Levi is, három Mainzban napfényre került itureus sírfelirattal kapcsolatban.⁹

E félig-meddig zsidó lakosságú területen sorozott katonák csapattestével az ala I. Augusta Ituraeorum-al a Kr. u-i első század derekán Pannonia limesének több pontján találkozunk. Paur 1. sz. felirata Arrabonában (Győr) került első. Ugyanitt találták még egy itureus katona sírfeliratát is.¹⁰

ACRABANIS
ABABVNIS. F. ALA
AVGVSTA ITVRAIOR
VM. AN. XLV STIP H. S. E. (sic!)
HANICVS. FRATER
HERES. POSIVT. (sic!)

E feliratban előforduló nevek is semita eredetre vallanak. עקרי = skorpió. Az ABI-val összetett héber nevek is igen gyakoriak. A HANICVS ugyancsak héber névnek latinus formája. Azonos a חנניר bibliai névvel. E név változatai egyéb e korból származó zsidó feliratokon is előfordulnak.¹¹

Paur 2. sz. felirata valószínűleg ugyancsak Arrabonából (Győr) származik.¹² A nevekről Paur megállapítja, hogy héber eredetre emlékeztetnek. Csak annyit fűzünk ehhez a megállapításhoz, hogy a BARAMNA = בר אמנה és az AMNA név a Via Appia egyik katakomba sírkövén is előfordul.¹³

A rendelkezésünkre álló epigráfiai anyag tanúsága szerint ugyanennek a csapattestnek a katonái Sirmiumban (Mitrovica),¹⁴ a moesiái határvidéken, ¹⁵ Ulcisia castra-ban (Szentendre)¹⁶ és Aquincumban is megfordultak.¹⁷

Paur 3. sz. sírkövének származása, melynek szövegéből azt a messzemenő következtetést vonja le, hogy a zsidók Pannoniában „birtokolhattak is”, már kétségtelosebb. BARCAS származási helyére vonatkozólag a felirat nem nyújt semmiféle támogatást. Kizárólag a név, mely a héber בר כרם és a görög Ευλογία -val azonos, mutathatna viselője zsidó származására. Alföldi ezzel szemben úgy véli, hogy BARCAS pun lehetett.¹⁸

Kétségtelen, hogy midőn e római korból származó feliratok hovatartozandóságát meg akarjuk állapítani, pusztán feltevésekre vagyunk utalva. Mindenkor fennforog az a veszély, hogy a hipotézisek téves útra térnek. E téves úttól való félelem tarthatta vissza Kohn Sámuel is Paur adatainak felhasználásától.

Balázs György

¹ E levél ezideig nem került elő. Kohn S. idézi egy részét. Ebből kitűnik, hogy Mommsen sem tud pannoniai zsidó emlékekről. L. Kohn, A zsidók története Magyarországon. I. (Budapest, 1844) 5. l. — ² Gábor Gy., Római kori zsidó emlékek Magyarországon. IMIT évk. 1931. 148. l. — ³ CIL III. 4368. — ⁴ Ugyanez a származási hely előfordul egy Budán fellelt sírfeliraton is. MALOGER DOMO BETAV(OS). Maloger ugyan nem tartozott az ala I. Augusta Ituraeorum-hoz, de neve, mely a héber מר = proselitá-val van összetéve, valamint származási helye ugyancsak valószínűsíti zsidó voltát. CIL. III. 10513; Römer-Desjardins. Inscriptionum monumentorum romanorum eiusdem Musei Nationalis in Budapest. (Budapestini, 1873.) No. 230. — ⁵ CIL. III. 4371; Dessau Inscriptiones Latinae selectae. No. 2511. — ⁶ CIL. III. 3658 A Corpus szerint Esztergomban Ujvári Ferenc udvarán található. Magam is utána jártam, de a sírkövet nem találtam meg. Dr. Lepold Antal esztergomi prélátus-kanonok úr ömeltósága szíves közlése szerint, a felirat elveszett. — ⁷ Walter Wagner, Die Dislokation der römischen Auxiliarformationen in den Provinzen Noricum Pannonien Moesien und Dakien von Augustus bis Gallienus. (Neue deutsche Forschungen. Heft 203. 1938.) — ⁸ Josephus, Ant. XIII. 11, 3. — ⁹ Zeitschrift f. Geschichte d. Jud. in Deutschland. I. (1929) 24. l. — ¹⁰ CIL. III. 4367; Hoffmann, Sonder-schrift d. öst. Arch. Inst. V. (1905) 8. l. — ¹¹ J. B. Frey, Corpus Inscriptionum Judaicarum. (Citta del Vaticano, 1936) No. 575 és 724. — ¹² Dessau, i. m. No. 2511. — ¹³ J. B. Frey, i. m. No. 179. — ¹⁴ CIL. III. 10222. ¹⁵ Öster. Jahreshefte. (1903 Bbl. 59.) No. 97. — ¹⁶ CIL. III. 15171; Budapest régiségei, VII. 12. — ¹⁷ CIL. III. 3446; Römer-Desjardins, i. m. No. 22. — ¹⁸ Alföldi, Budapest története. (Budapest, 1942.) 349. l. 340 jegyz.

FIGYELŐ

Lenkei Henrik

(1863—1943)

Egész életében a kultúra munkása volt. Pécssett járt gimnáziumba, Budapesten egyetemre. Mint tanár és lapszerkesztő is itt dolgozott. Itt írta finomhangú lírai költeményeit, vallásos hangulatú munkáit, filozófiai mélységű gondolatait. Munkáiból vallásos, biblíás lélek szól hozzánk. Mindig igazra, szépre törekedett, mindig a szépséget szolgálta. Élete gazdag és termékeny volt. Egyik regényének ezt a címet adta: „A szépség temploma”. Ezt mondhatnók életének, munkásságának említésekor is.

Lírája halk és finom, a lélek rezdüléseit hiven tolmácsoló. Vallásos hite igaz és mélységes. Szereti a tisztákat és a jámborokat, az új, viruló emberiség megalapozóit. Van valami megható, valami lélek mélyéig hatoló az írásaiban. Így ír „A vén zsidó”-ról is. Mindenét elvesztette, feleségét, gyermekét. Az élet csak morzsákat juttat neki, „de lelke most is tisztá gyermeki”. Nincsenek barátai, igazi otthona a templom, ott áll magában reggel, estelen, akár hű katona az őrhelyen. „Önarcképe” is őszinte megrázóan emberi. Sohasem vádolta a sorsot, nem fáradt el a munkában, tövisek nem rémítették, nem hirdette sötétnek a világot. „S mert piros almán hernyó foga rágott, nem löktem el a gyümölcsöt botorul.” Csalódás, kétség verte földre, „haláltalan hite” emelte fel újra és adott erőt mindig az újabb és újabb építőmunkára. Ilyenek a versei. Mély gondolatok, finom írások.

Ilyen finoman rezdülő, tiszta írás „Az élet ormán” című prózai munkája is. A cím alá ezt írta: Derengések. Mindegyik olyan, mint a lélek mélyéről derengő, halkan feltörő dallam, tisztaság és hit árad belőlük. Mintha a gondolatok szépsége verssé varázsolná a prózát. A derengések közül érdekes az Isten és a költő című. Lenkei Henrik maradandó gondolatokat ír az emberről, a művészcélról. Prudentius költő százéves korában bejut a mennyországba. Szívesen fogadják, hiszen sohasem volt az életén hiba, folt. Az úr csarnokai közül a Tökéletesség csarnokát választja magának. Isten elé is eljut, de nem lát senkit, „csak fény teregette tündér szízárványait százszoros üdvözítő sűrűségben.” Isten jól ismeri Prudentiust. Világítótoronyhoz hasonlítja. Lábát örvények verdesték, feje irányt szabott a veszélyben a hajósseregnek. Sokat elmélkedett, sokat figyelt, szenvedett és írt. Így szólt hozzá Isten: „Kétszeresen élvezted a földi jókat, százszorosán voltál martaléka földi bajoknak.” Ezért került Prudentius Isten közelébe. Méltatlankodik Isten előtt az emberek sok gondja, baja miatt. Isten nem akarta megváltoztatni teremtményeinek sorsát. A küzdelem nemesíti az embert: „A gyémánt csak hihetetlen hosszú idő és nyomás után válik közönséges páfrányból a kövek legnemesibbéjévé.” Erőt és anyagot Isten ad, de az ember munkáján múlik, eljut-e a tökéletességhez.

Ha csak ennyit írt volna Lenkei Henrik, akkor is szépet és maradandót alkotott volna, de nyolcvan esztendő gazdag termése elmélyíti, még érvényesebbé teszi műveinek maradandóságát. Elmondhatjuk róla, amit Ádám mond A nagy előjáték című drámai költeményében: „Mert féreg emészté a jegenyéket, odvassá lőn a tölgy s a fenyő, csak a Te lelked egyszerű bokra óvta meg épen dús gyökerét.”

A költő élete fenséges csodavárás. És amíg vár, valóban csodát él meg. Saját életének tiszta ragyogását, ajándékozni-tudását és azt, hogy akik értik és szeretik, mennyire egyek tudnak vele lenni, hogy kapaszkodnak bele erősnek látszó életébe és milyen szomorúak, amikor el kell búcsúzni tőle az út végén.

Timár Magda

Beke Ödön hatvan éves

Legnemzetibb tudományunk kétségtelenül a magyar szellem csodálatos alkotásának, anyanyelvünknek életével foglalkozó tudomány: a magyar nyelvészet. A magyar nyelv iránt érzett szeretetünk, a magyar nyelvtudomány minden eseménye irányában tanúsított állandó érdeklődésünk teszi indokolttá, hogy e tudomány önzetlen, valóban áldozatos lelkületű munkásaira megbecsüléssel gondoljunk és az ő munkás életüknek jelentős állomásain megértő figyelemmel, a nagy tudósnek kijáró őszinte tisztelettel gondoljanak rájuk elsősorban a szaktársak, az általuk kitaposott úton őket követni igyekező fiatalabbak és a művelt nagyközönség.

Beke Ödön a finnugor nyelvtudománynak idehaza és a külföldön is elismerten egyik legnagyobb szaktekintélye hatvan esztendő. Nincs a magyar nyelvtudománynak vagy a finnugor nyelvészetnek, melynek eredményeiről a „magyar nyelvész” néha függetlennek is látszó, „sajátos” kutatásai közben sohasem mondhat le, egyetlen feladatköre sem, melyben Beke Ödön ne alkotott volna maradandót, megállapításait ne idéznék és ne használnák fel a kutatók.

Az egyetemen a zsidó származású nagy magyar nyelvész, Simonyi Zsigmond tanítványa volt. Az ő tudós egyénisége pályájára elhatározó hatást gyakorolt. Már 1903-ban és 1904-ben bejárta Beke Ödön a Tanárképző Intézet segítségével Veszprém megye 37 faluját, hogy a nép nyelvét megfigyelve, tudományos anyaggal és példaadó módszeres jártassággal felépített dolgozattal hívja fel magára a figyelmet. Ekkor különösen a pápavidéki nyelvjárás fősajátságait állapította meg, 1905 nyarán az Akadémia támogatásával e nyelvjárás határait is sikerült kijelölnie, majd a Simonyi-szerkesztette Nyelvészeti Füzetek 33. számában rendszeresen feldolgozza 29 kemenesaljai falu egységes nyelvjárását. A népnyelvi kutatás fontosságát sohasem téveszti szem elől, tudja, hogy a nyelvtörténet ezentúl is mindenkinek rendelkezésére fog állani, de amit leíró munkánkból el nem végzünk, az még egyszer ugyanilyen állapotban fellelhető nem lesz. Ezért állandóan kutat és biztat a népnyelvi kutatásra, a legutóbbi időben is felhívással fordult a vidék lakóihoz, hogy a fontosabb tárgykörbe tartozó szavakat és kifejezéseket a tőle megadott

módon gyűjtsék, és adalékjaikkal segítsék elő a készülő tudományos rendszerezés megvalósíthatását. Tájszómagyarázatai, a népnyelv alapos ismeretére valló alaktani észrevételei és adalékai a népnyelv mondat-tanához rendkívül tanulságosak. Már pályája elején fontos részletkérdés kidolgozásával (A vogul határozók) bizonyította be, hogy a rokonnépek nyelvi anyagával is tud bánni, osztják szótára nélkül alig boldogulhatnánk összehasonlító nyelvészeti munkásságunkban. Igazi területe azonban a cseremisiz népi nyelvének és műveltségének kutatása. A világháború idején a hozzánk került cseremisiz hadifoglyok kifaggatásával hatalmas anyaghoz jutott. Ugyanakkor Lach Róbert dr. a bécsi Tudományos Akadémia megbízásából dallamokat gyűjtött a rokonnépek között; a cseremisiz szöveg Beke feldolgozásában került az értékes gyűjteménybe. Beke cseremisiz gyűjtéseit újabban Oslóban is kiadták, a nyelvet magát pedig Finnországból is hozzájönnek elsajátítani. Cikkei és tanulmányai számos hazai és tekintélyes külföldi folyóiratban jelennek meg. A Magyar Nyelvőr egy-egy számában két, három vagy még több cikket írt. Termékenysége invenciójából, kutatásának széles köréből és az anyag biztos magáénak-tudásából érthető.

Már eddig is hosszú és érdemekben gazdag nyelvészeti pályáján továbbra is az ifjakat jellemző lázas kutatószenveddéllyel dolgozik. Feldolgozás alatt álló, hézagpótló cseremisiz szótárát türelmetlenül várja a tudományos világ.

Folyóiratunk neves munkatársát életének hatvanéves fordulóján tisztelettel köszönti.

Knöpfler (Gombos) László

Az OMIKE Képzőművészeti csoportjának V. kiállítása.

Szeptember 24-én nyílt meg az Országos Magyar Zsidó Múzeum helyiségében az OMIKE ötödik képzőművészeti kiállítása. Ennek a kiállításnak anyagáról mutatunk be olvasóinknak három zsidótárgyú képet és Ámos Imre önarcképét. Az öt kiállítás anyaga összefoglaló megállapításokra készítet. Az OMIKE kiállításainak három célkitűzése lehet. Az egyik karitativ jellegű, hogy a művészek súlyos kenyérgondján segítsen. A másik, hogy megmutassa, hogy a zsidó művészeket milyen hely illeti meg a magyar képzőművészeti alkotó munkában. Végül, hogy zsidó tárgyak mennyire ihlették meg művészeinket. Az első tekintetben csak elismerés illeti meg az OMIKE kultúrtaácsának munkásságát. Minden követ megmozgatott, hogy a kiállítások a különböző társadalmi szerek útján is a legnehezebb művésznyomor enyhítését, érdemlegesen szolgálják; és még a kiállításokon túl is műhelylátogatásokkal igyekeztek eredményt elérni.

A másik célkitűzés, megmutatni azt, hogy a zsidó művészek mivel gazdagították a magyar képzőművészetet, csak kis részben sikerült. És pedig mindenekelőtt azért, mert a művészetet a művészek felekezeti hovatar-

tozása szerint osztályozni egyáltalán nem lehet. Az OMIKE kiállításai, nem zsidó művészetet tártak elénk, hanem a magyar művészet különböző csoportjaihoz tartozó jeles és kevésbé jó műalkotások gyűjteményét. Ezért a kiállítások teljesen nélkülözték az egységet is. Teljességre sem tarthatnak számot, mert hijával voltak a legjelentékenyebb zsidó művészek alkotásainak és hiányoztak a dolog természetéből kifolyólag azoknak a művészeknek alkotásai, akik zsidó származásúak, de formálisan is kívül állanak a zsidó felekezeten.

A képet még jobban elhomályosítja az a körülmény, hogy a kiállításokon érthetetlen okokból jeles műalkotások mellett teljesen selejtes, dilettáns munkákkal is találkozunk, amelyek a kiállítások színvonalát nagy mértékben lerontották, de kevés kivétellel jeles művészeink sem küldték be munkájuk legjavát.

Marad a harmadik lehető célkitűzés. Tagadhatatlan, hogy a zsidó tárgyú művek között valóban kimagasló alkotásokkal találkoztunk, és jeles művészeink is igyekeztek bibliai, vagy egyéb zsidó tárgyú műveket küldeni. Nem méltathatjuk a hely szűke miatt ezeket a törekvéseket érdemük szerint és így csak tallózunk azok között a munkák között, amelyek e tekintetben pozitívumot, vagy negatívumot jelentenek. Mózes fejét három szobrászunk mintázta meg. Még a harmadik kiállításon láttuk Örkényi-Strasser István és Bokros-Birmann Dezső Mózes-szobrát és az ötödiken Csillag István Mózes fejét. Természetesen ezek a művek művészi érték szempontjából sem egyenrangúak. Bokros — elismert művészi kvalitásai az általa kiállított Mózes-fejen is megnyilatkoznak, de Mózes hatalmas egyéniségéből az ő gondoktól terhes feje alig tár elénk valamit: Örkényi-Strasser erős tehetsége a Mózes-fejen is megérződik, de színészi beállítottsága tiltakozásra késztet; Csillag műve művészi szempontból sem üti meg a mértéket, még kevésbé a szellemi követelmények nézőpontjából. Ez a három szobrász egyébként is szerepelt a kiállításokon zsidó tárgyakkal: Bokros finom szoborcsoportjával és domborművével, Örkényi-Strasser imádkozó fiújával és Csillag Hevesi és Kiss sikerült plakettjeivel.

Beható méltatást érdemel ebből a szempontból Ámos Imre, Erdei Viktor, Friedbauer Béla és Hermann Lipót munkássága. Ámosnak zsidó-tárgyú festményei (sátorosünnep stb.) a kiállítások legértékesebb zsidó tárgyú darabjai. Kétségtelen, hogy Chagall hatását nem kerülhette el, de ez nem külsőségekben nyilvánul, hanem Ámos is ugyanabból a szellemi forrásból merít, mint Chagall és ennek zsidó miszticizmusa élményt jelent a szemlélőnél. „Ünnepnapok” című linosorozata napjaink zsidó művészetének egyik legsikerültebb alkotása. A kiállításoknak egymagában az is érdeme, hogy Erdei Viktor finom grafikáját ismét megláthattuk. A kárpátaljai zsidó életből merített rajzai ennek az eksztatikus művésznek finom, érett munkái. Kiváló és művészetében a mai zsidó szellemiséget visszatükröző művészt ismertünk meg a kiállításokon Friedbauer Bélában: *Menekülő anya*; *Ünnep bejövetele*; a *Gyász* című képei a kiállítás legjava darabjai voltak. Egész más szellemi beállítottságú Hermann Lipót, aki bibliai és zsidótárgyú festményeinek egész sorozatát mutatta be a kiállításokon. Közülük egy, *Jakob viaskodása az angyallal*, most a Magyar Zsidó Múzeumban foglal helyet, a legutóbb kiállítottnak képét e füzetünkben mutatjuk be. Jellegzetes termékei ezek egy oly kitűnő zsidó művésznek, akinek ifjúkori élményei szoros kapcsolatot je-

lentenek zsidóságunkkal, de aki teljesen elszakadt attól a szellemi tartalomtól, amelyet a Biblia számunkra jelent. Zádor István szentföldi rajzai, e kitűnő grafikusunk legjava termékei. Nem térhetünk ki minden zsidó tárgyú képre, még akkor sem, amikor komoly akarásról tesznek tanúságot, mint Erdős Lajos linói, Schönberger György egyik-másik munkája. De kénytelenek vagyunk megállapítani, hogy olyan munkák, mint Rosner Károly különböző képei (pl. *Péntek este!*) vagy Csapó Jenő: *Reggeli dhítat* című képe, komolyan zsúrizett kiállításra nem nyerhet bebocsátást. Vallásos témájú műveknél csak sokkal magasabb mértékkel vagyunk hajlandók mérni, mint minden más tárgynál. Mindenesetre örvendetes, hogy a zsidó témakör érdemes munkákat termelt és azoktól a művésztől, akik eddig is jeles ilyennemű alkotásokat adtak, még sok jó munkát várhatunk. Kár, hogy a kiállítások rendezősege nem gondol arra, hogy a szorosan vett zsidó vallásos művészetnek, a kegyeszek művészi alkotásának ügyét is szolgálja. Erre szükség van és véleményünk szerint komoly eredményeket is lehetne elérni. Ez kívánatos volna és meggyőződésünk, hogy *hozzértéssel és szeretettel művészeinktől komoly ily alkotásokat is lehetne kapni.* N. E.

A zsidóság és a tudomány

A vallás és a tudomány viszonya azok közé a kérdések közé tartozik, amelyek állandóan kísértenek. A zsidó vallás álláspontját a tudományos kutatással szemben külön is gyakran ki szokták domborítani. Természetesen nem mindig ugyanabból a szemszögből, és nem mindenki ugyanazzal a tárgyilagossággal nyúl e művelődéstörténeti gyengeponthoz.

A berlini „Auslese” folyóiratszemle 1930. júliusi, szeptemberi és novemberi számaiban érdekes vitát találunk a zsidóság és a tudomány kapcsolatának kérdése körül. Bár nagyjából csak a felületén mozog a problémának, nem érdektelen legalább kivonatossan ismertetni.

Kiindulópontja egy beszélgetés, amely *Einstein* professzor lakásán folyt le, néhány kiváló tudós társaságában. Egy new-yorki lap szerint, amely a beszélgetést közli, a társaság egyik tagja, James *Murphy* író, azt fejtegette, hogy „a rendkívül finoman felépített zsidó vallásban sohasem keletkezett ellentét vallásos felfogás és tudományos kutatás között”. *Einstein*, aki elfogadja a tételt, meg is indokolja: A zsidó vallás — mondja, — lényegében arra törekszik, hogy megneemesítse a mindennapi élete (die jüdische Religion ist, mehr als irgendetwas anderes, eine Methode der Veredlung des alltäglichen Daseins) s így nem is kíván szükségzívű fegyelmezettséget az életfelfogás terén.

Majd szóba kerül a zsidók szerepe az európai tudományos élet elindítása körül. *Murphy* említi, hogy zsidók alapították a 12. században az első orvosi egyetemeket. Így Bolognában és Salernóban. Utóbbi helyen II. Frigyes megbíz zsidó tudósokat, hogy fordítsanak latinra görög és arab tudományos műveket, stb.

Dr. Martin *Meister* az „Auslese” hasábjain szembeszáll *Murphy*-vel. Szerinte nem felel meg az ismert történeti tényeknek az a beállítottság, mintha a zsidó vallás túrta volna a tudományokkal való foglal-

kozást. Hiszen az orthodox zsidóság kivetette magából azokat, akik a tudományos kutatás mezejére tévedtek. Így Maimonideszt a Szentírás tekintélyének lerombolásával vádolják és árulónak bélyegzik. Később hasonló okokból halálba kergetik Uriel Acostát. Spinozát pedig a „nagy átok”-kal sújtják. Szó sem lehet tehát türelmességről, a tudománnyal szemben, sem a középkorban, sem az új kor kezdetén. Amit a zsidók a középkori tudományos élet fellendítése körül mégis tettek, — ezt ugyanis dr. Meister sem vonja kétségbe — inkább gyakorlati ügyességüknek köszönhető, semmint önálló kutatásaiknak.

Ezt a támadást dr. M. Spanier azzal hárítja el, hogy a példának felhozott esetek nem érinthetik a zsidó vallás *lényegét*. Minthogy a keresztény hit lényegét sem ingathatják meg olyan esetek, mint az albigensek kegyetlen üldözése, az inkvizíció, a boszorkányperek, stb. Ami pedig a középkori zsidók tudományos elmélyedését illeti, figyelembe ajánlja M. J. *Sleidennek*, a nagy botanikusnak 1877-ben megjelent írását. „Die Bedeutung der Juden für Erhaltung und Wiederbelebung der Wissenschaften im Mittelalter”-jából kitűnik ugyanis, hogy a 9. század végén Isaac ben Sulejman Israeli, egyéb műveken kívül, arab könyvet írt a lázról. Nemsokára lefordították héberre, spanyolra és latinra. 800 körül Rabbi Sahal al Tabari, mint asztronómus szerez magának hírnevet. Ő fedezte fel a fénytörést. Ugyanabban az időben Rabbi Abraham ben Chija csillagászati műveket ír, amelyek latin nyelven is megjelennek. Rabbi Lévi ben Gerson (röviden Ralbag) írását az általa felfedezett csillagvizsgálati szerszámról IV. Kelemen pápa kívánságára latinra fordítják. Profatius a montpellier-i akadémia egyik leg-híresebb orvosprofesszora.

A kiragadott néhány példából — fejezi be dr. Spanier — világosan látszik, hogy a zsidók a tudományok elméleti elmélyedéséből is bőségesen kivették részüket. Ajánlja még Wüstenfeldnek „Geschichte der Arabischen Ärzte und Naturforscher” című munkáját, amely ugyancsak gazdag bizonyítékokat tartalmaz arra vonatkozólag, hogy a zsidók nem csupán gyakorlati ügyességükkel járultak hozzá a tudományos élet kialakulásához.

Teszler Herman

K Ö N Y V E K

DR. HEVESI FERENC:

AZ ÓKOR ZSIDÓ BÖLCSELETE

(Budapest, 1943)

Zsidó filozófiatörténeti kompendiumaink szerzői több-kevesebb helyet juttatnak műveikben a Biblia és a Talmud bölcseletének. Kisebb-nagyobb művek is jelentek meg a Szentírás és a poszt-bibliai irodalom filozófiájáról és pszichológiájáról. Számosan a Biblia egyes könyveinek filozófiai problémáit dolgozták fel. Szaktudósok a bölcselet egyes diszciplínáit választották kutatásaik tárgyául és megírták a Talmud logikáját, etikáját stb. Összefoglaló könyv is jelent meg a bibliai és az apokrif irodalom filozófiai problémáiról (Kurt Sternberg: *Philosophische Probleme im biblischen und apokryphen Schrifttum der Juden*, Berlin, 1938.) De ez az összefoglaló mű sem öleli fel az ókori zsidó bölcselet egész komplexumát: A Talmud és a Midrások filozófiai problémáira Sternberg nem terjeszkedik ki. Mózes fellépésétől a Talmud lezárásáig eltelt kb. 2000 év genuin zsidó irodalmi munkásság bölcseletének és a bölcselet problematikájának minden ágára kiterjedő átfogó képét Hevesi Ferenc könyve nyújtja először.

A könyv tartalma és beosztása arra enged következtetni, hogy szerzője kettős célt tűzött maga elé. Ennek a produktív és eredeti irodalmi korszaknak filozófiatörténeti és szellemtörténeti irányvonalait megrajzolva, feltárja a kor filozófiai eszmearamlatait (filozófiatörténeti cél) és kutatja azokat a hatásokat, amelyeket a zsidóság az akkori szellemi világra gyakorolt és azokat a befolyásokat keresi, amelyek a nemzsidó eredetű gondolatok felől a zsidó gondolkodásra átsugároztak (eszmetörténeti cél).

A bölcselettörténeti részben Hevesi a filozófia és a teológia minden kérdésének tárgyalására kiterjeszkedik. A *metafizikát* illetően az egész kor gondolkodása a monizmus álláspontját vallja. A monoteizmus már eleve kizárja a világmagyarázat dualizmusát vagy pláne pluralizmusát. A bibliai kozmogónia egysteneszméjéből szükségszerűen következik a természet egységének principiuma. Görög hatás alatt ugyan sok talmud- és midráshely az ősanyn elméletét juttatja kifejezésre, de a legtöbbször mégis a semmiből való

teremtés gondolata mellett foglalnak állást: az egységes ősanynagot és belőle az egységes világegyetemet az egyetlen Isten teremtette. A kor metafizikájával szoros kapcsolatot mutat *etikája*. A monoteizmus: erkölcsi monoteizmus, az istenszeme etikai tartalma. A spontán módon cselekvő, szabad elhatározással és szabad akaratú rendelkező ember erkölcsi világrendjének kategórikus parancsa: az isteni törvények autonóm úton történő tisztelete, a monizmus szuverén uralma. A hagyományos irodalom *logikáját* főleg Hillél logikai szabályainak részletes tárgyalása ismerteti meg velünk. Az *ismeretelmélet* problémáját nem annyira gnozeológiai, mint inkább teológiai szemszögből vizsgálja. Azt a küzdelmet ábrázolja, amelyet a tanítók és amorák a gnosztikus ismeretelmélet ellen folytattak.

Nem bocsátkozhatunk a felsorolt filozófiai kérdések részletes tárgyalásába. Azonban megállapíthatjuk, hogy szerző a kort mozgó problémákat kellő megvilágításba helyezte és az eredeti szövegek alapos ismerete jellemzi minden állítását. Csak egy-két megjegyzésünk van. A Biblia szentsége és isteni eredete nem szenved csorbát, ha kozmogóniája nem egyezik meg Darwin-Lamarck fejlődésánál vagy Kant-Laplace világkeletkezési elméletével. Az erev és boker töveinek szellemes etimológiája szépen hangzó exegézis, de nem valószínű, hogy a Genesis könyvének szerzője anticipálta volna a 19. század evoluzionizmusát. Az istennevekről szóló fejtegetései eredeti megállapításról tanuskodnak és pl. a makom hely (Isten) szónak a kájám (állandó) igéjéből való származtatása találó interpretáció. A saddáj terminusából azonban már azért sem lehet az elégséges ok elvét kiolvasni, mert a principium rationis sufficientis (elégséges ok elve) *logikai* alapelv, míg a saddáj kifejezés *metafizikai* kategória.

A könyv második, eszmetörténeti részében Hevesi Ferenc abból a tényből, hogy az első görög filozófusok jóval a Biblia keletkezése után léptek fel és hogy Thales és a többi természethölcselők egy-egy keresése rokonságot mutat a zsidó gondolkodással, arra következtet, hogy már a preszokratikus filozófusok is a mozaizmus hatása alatt állottak. Szokrateszben és követőiben a Biblia igazságai nyilatkoznak meg újra. Az apokrif hagyomány

szerint Mózes lett volna Platon tanítómes-
tere és Numenius Platont egyenesen gö-
rögül beszélő Mózesnek mondja. Arisztó-
bulos, az első allegorikus bibliamagyarázó
könyvének kifejezett célja, hogy kimutassa
a görög filozófia zsidó eredetét. Felte-
vése hogy a Szeptuaginta előtt volt egy
régebbi görög bibliafordítás, mely elter-
jedt Görögországban már Pythagoras ide-
jében és a görög költők és bölcselők ab-
ból merítették eszméiket. Philo is, aki-
nek filozófiáját a szerző szakavatott tol-
tal ismerteti, kijelenti, hogy Plato Mózes
eszméit tanította. Philo maga is nagy becs-
ben állott a következő korok egyházatyái
előtt. Az eszmék dialektikájának törvény-
szerűsége folytán azután a görög gondol-
kodók hatottak a biblia utáni irodalomra
és Platon ideatana, valamint a sztoiciz-
mus, epikureizmus és újplatonizmus gon-
dolatvilága erkölcsi átszíneződéssel jelent-
keznek a Talmudban és Midrásokban.
Ezeknek a feltevéseknek bővebb taglalása
túlhaladná ismertetésünk szűkreszabott
keretét. De egy mulasztásra fel kell hív-
nunk a szerző figyelmét. Hevesi Ferenc,
aki könyvében oly kiváló Philó-ismerőnek
mutatkozik be és Augustinusban, Descar-
tesban és Bergsonban philoni gondolato-
kat vél felfedezni, nem érinti Philo szere-
pét a középkori zsidó filozófiában. A
patriisztika és az újplatonikusok Philo köz-
vetlen örököseinek vallják magukat, csak
a zsidó filozófusok nem vesznek róla tu-
domást és Asarja de Rossiig senki sem
idézi, pedig valószínű, hogy ők sem men-
tesek befolyásától. A következő kötetre
vár ennek a kérdésnek a tisztázása.

A szerző művét három kötetre tervezi.
A következő két kötet a középkor és az
újkor zsidó gondolkodóinak rendszereit
fogja ismertetni. Az előttünk fekvő kö-
tet, amely a Biblia, a hellenisztikus kor-
szak és a Talmud szellemét és vallásfilo-
zófiáját mutatja be, jól tájékoztat a prob-
lemák rengetegében és biztos kézzel vezeti
az olvasót. A könyv végén adott német
összefoglalás alkalmat nyújt a tudomá-
nyos világunknak, hogy dr. Hevesi Ferenc
érdemeit kellően értékelje.

Grözinger M. József

MUNKÁCSI ERNŐ:

KÜZDELMES ÉVEK ...

*Cikkek és tanulmányok a magyar zsidóság
elmúlt évtizedeiből.*

(Libanon kiadása, 1943)

A magyarországi zsidóság történetének
megírása eddig is a legsúlyosabb, legké-
nyesebb és mindezidáig megoldatlan fel-

adatok közül való volt. Mennyivel nehe-
zebb lesz annak a helyzete, akinek az el-
múlt évtized eseményei felé kell majd a
történetíró szemével közelednie! A tör-
vények és rendeletek keretében napvilágot
látott megannyi zsidóellenes intézkedés
csak a rideg kemény vázat alkotja majd,
amelybe bele kell illesztenie az élő ma-
gyar zsidóságot a maga erőnyeivel és hi-
báival együtt. Meg kell rajzolnia ennek
a sokrétű közösségnek élet-halál küzdel-
mét. Rá kell világítania nagy erős egyé-
niségeire, akik küzdöttek a kétségbeesés,
a hitehagyás, a megfutamodás és a kö-
zöny ellen. Másrésről azonban ezekről
a hibákról és bűnökről is beszélnie kell,
mert ezek is veszedelmesek a zsidó közös-
ség szempontjából, akárcsak a külső el-
lenségek.

Ebben a síkban jelentős Munkácsi Ernő
könyve számunkra, sőt azt mondhatjuk,
hiteles forrás-értékűek azok a cikkek és
tanulmányok, amelyek az elmúlt tragikus
sorsdöntő évtizedben születtek. Írójuk
nem csak passzív alanya a súlyos megpró-
báltatásoknak, hanem a nagy küzdelem
egyik legerősebb harcosa is, aki minden
erejét és minden gondolatát a szenvedő
magyar zsidóság szolgálatába állította. S
ennek a szent célnak a szolgálata fűzi
össze egy egységgé ezeket a tanulmányokat.

Az első cikkek mai szemmel nézve,
boldog időkbe vezetnek el bennünket a
hatmincas évek elejére. Az író azonban
már ekkor sokkal messzibbre lát a jelen-
nél, már kirajzolódtnak benne a komor
jövő körvonalai. Világosan látja, hogy
„Versenyt futunk a Végzettel”. Ez a meg-
állapítás egyre erősödik benne, központi
gondolatává válik. Nem tévesztette meg
az a fényes pontnak nevezhető epizód sem,
amelyet az 1935. évi Országos Gyűlés je-
lentett a magyar zsidóságnak. Ennek elő-
adói beszédében ügyszólván az utolsó pil-
lanatban harsogta fülebe az egybegyűlek-
nek: legfontosabb a szervezethez és a
belső erő, mert ilyen gyöngén és szerve-
zetlenül nem állhatnak majd ellent az el-
jövendő és közelgő nagy viharoknak a
magyar zsidóság bomladozó sorai.

Az egyre súlyosabbra forduló időknek
megfelelően a cikkek tárgya és hangja is
egyre komorabb, de szerzőjük nem veszti
el hitét, sőt zsidó öntudata egyre erősebb
és megingathatatlanabb lesz. A külső vi-
har idején ismét a belső egyesség szükségét
és fontosságát hirdeti. Ezekben a küzdel-
mes években is vállalja a népszerűtlensé-
get és az esetleges támadásokat, de még
mindig nyíltan és teljes őszinteséggel be-
szél a belső bajokról és hibákról.

A kötet utolsó cikkeinek (1941-ből

valók) középpontjában a magyar zsidó jövő kérdése áll. Az a válasz, amelyet erre a nagy kérdésre kapunk, ugyancsak dokumentumal szolgált: „A közösségért és a jövőért áldozatokat kell hoznunk. Sokan el fognak esni, mások nem fogják megélni sorsfordulatunk óráját, de ha a hit, akarat és cselekvés hármass ideálját követjük... a nagy szenvedések után a felkelő nap sugarai ragyogni fognak Izrael maradéka felett.”

Érdemes volt kiadni ezeket a folyóiratokban és napilapokban elszórtan megjelent cikkeket. Ebben a keretben nemcsak a színük lett új, hanem világosan kristályosodik ki belőlük az a töretlen vonal és irány, amely Munkácsi Ernő, de egyben a magyar zsidóság útját jelöli meg.

Katzburg Ilona

DR. NEUMANN GYÖRGY:

PESSZIMIZMUS

A BIBLIA VILÁGNÉZETÉBEN

(Budapest, 1943)

Ez a Kir. Magy. Pázmány Péter Tudományegyetem Philosophiai Seminariumából kikerült doktori értekezés oly témával foglalkozik, amely egyrészt széleskörű filozófiai tájékozottságot, másrészt alapos bibliai és bibliatudományi jártasságot követel. A fiatal szerzőben megvan mind a kettő. Ismeri a világnézeti optimizmus és pesszimizmus különböző árnyalatait, szintúgy az új romantikus zsidószemléletet, amely eleven, többrétű változások alá vetett népi szellemet tulajdonít a zsidóságnak. Ebből természetén szempontokat kap a Biblia világnézetének vizsgálatára. Ez a világnézet nem egységes. A szerző végigkíséri a bibliai világnézet fejlődéstörténetét s azt nézi, hogy az egyes korokban mily szerep jut a pesszimizmusnak. Kimutatja, hogy a Biblia világnézet optimisztikus ugyan, de a néplélek mélyén tragikus-pesszimisztikus életérzés rejtőzik, amelynek kiegyenlítését célozza a tudatos racionalisztikus-optimisztikus világnézet. E pesszimizmusnak különböző fajtái és különböző jelentkezési formái vannak s szűkebb vagy tágabb közösség a hordozója. A bibliai pesszimizmus nem destruktív, hanem magasrendű vallásosság kifejezője. Mindezt világosan, áttekinthetően, nagy szakavatottsággal, a részletekben sok finomsággal fejtegeti a szerző, oly könnyed nyelven, amely ezt a hatalmas dolgozatot a nem-szakember számára is élvezetes olvasmánnyá teszi. Hisszük, hogy a szerző nevével még sokszor fogunk találkozni a tudományos irodalomban.

Sz. S.

BEREND LÁSZLÓ:

A SZÁZÉVES KISS JÓZSEF ÉS EGYÉB GLOSSZÁK

(Ariel, Budapest, 1943)

Kiss József centenáriumára a hódolat első fecskéjeként jelent meg Berend László füzeté: A százéves Kiss József és egyéb glosszák. Elevenen megírt esszé, mint ahogy a vérbeli írótól nem is igen várhattunk egyebet; még az is, ahogy a költőre vonatkozó kritikai ítéleteket felsorakoztatja, szinte izgalmas, mint egy elbeszélés. Nem azzal óhajt ünnepelni, hogy tömjént szór a legnagyobb magyar-zsidó költő lábai elé, nem is világít meg rejtett új vonásokat Kiss József arcképén. Csak ítélni akar: a költő művészi rangját akarja tárgyilagosan megállapítani. Nos, magam is azt hiszem, csak a bátor és elfogulatlan bírálótnak van meggyőző ereje, s azt is tudom, hogy Kiss József műve meglehetősen egyenletlen. De Berend kritikájának mégis ellent kell mondanom, mert úgy érzem, nem alapul azon a teljes megértésen, amely nélkül az ítéletnek kétes az értéke. Nem akarok sokáig időzni annál, hogy saját hívős véleményének valószínűsítése érdekében helytelenül úgy tünteti fel a dolgot, mintha a Kiss Józsefről szóló kedvezőtlen bírálatok számban és minőségben körülbelül felérnének a kedvező ítéletekkel, s nem vesztegetek sok szót arra sem, hogy egy-két író (Reviczky, Ambrus) nyilatkozatát tévesen idézi, illetve kommentálja. De Berendnek magának a kritikáját nem hagyhatjuk szó nélkül. Főkefogása Kiss József ellen az, hogy rosszak a jambusai. Azt felelhetném erre, hogy ha ezen mulnék a dolog, akkor Vajda Jánost még kisebb költőnek kellene tartanunk, mint a „Tüzek” poétáját, sőt kisebbnek, mint akárhány gimnazistát, akik kifogástalan jambusú verseket mutatnak be az önképzőkörben. S ha Berend azt mondja, hogy minden műnek ragaszkodnia kell „az őnmaga által magára szabott törvényekhez”, azt kérdezem tőle: de hátha Kiss József nem azt a törvényt szabtta magára, hogy pedáns jambusokban írjon? hátha e szimpla törvény helyett, amelyet olyan könnyű megtartani, egy bonyolultabb lebegett előtte: egy nehezen meghatározható, szabadabb zeneiség elérése? S ha Berend csodálkozik, hogy Kiss József formabontásainál „majdnem minden esetben annyira közelálló a jobb, a természetesebb megoldás, hogy már ez is mutatja: itt csakis hibákról lehet szó”, számunkra, ellenkezőleg, ez is azt teszi nyilvánvalóvá,

hogy itt nem hibákról van szó, hiszen nehéz elhinni, hogy a „jobb megoldás”-t, ha annyira közel álló, Kiss József nem vette volna észre. S verseinek zeneiségét a jófülü olvasók első fellelésétől kezdve meg is állapították: Csikyótl kezdve Sik Sándorig és Babits Mihályig. S végül kénytelen vagyok védelmembe venni a „Jehová”-t is, mely Berendet, szerinte roppant ellenszenves hősével, deprimálja. Megvallom, én a költeményt is, hősét is felemelőnek találom. Ugyan miért is volna Jób ellenszenves? Talán mert eszmei értékekért habozás nélkül fel tudja áldozni, akiket legjobban szeret? Akkor nem csak minden hősi etikát kell megtagadnunk, a zsidó, a római és egyéb történelmekben látható magasztos példáival, hanem azt a részvétvallást is, melynek megteremtője azt hirdette tanítványainak: „Aki inkább szereti fiát és leányát, hogy nem engemet, nem méltó énhozzám.”

K—s A—r.

MARTIN BUBER:

SZÁZ CHÁSZID TÖRTÉNET

(Fordította, Martin Buber életrajzával és jegyzetekkel ellátva Pfeiffer Izsák. Javne-könyvek 9. Budapest, 1943.)

A chászidizmus mint az európai racionalizmus-irrationalizmus ízlésváltozásának XVIII. századi párhuzamos jelensége a zsidó szellem területén is felszabadította az érzelmet teremtő erőit és a rabbinizmus értelmi magatartásával szemben jogaiba iktatta a szív életformáló igényét. Ebben az új zsidó életérzést kialakító szellemi jelenségben Martin Buber felfedezte a zsidó lelki megújulás elemeit és tartalmát a filozófia nyelvén írta át.

A Javne-kiadvány a chászidizmus történetének és lényegének ismertetését nvítja Martin Buber alkotó munkájának viszonyában. Buber életrajza, a filozófus egyik chászidizmusról szóló tanulmánya, a chászidizmus történetének vázlata és száz chászid történet találkozik össze a kötetben, hogy egységes hatással tárja föl a chászid-világ bölcséleti jelenségeit. De ép ezen a ponton, a filozófiai teljesség-kép nyomán hiányát érezzük a chászidizmus legendáinak, azoknak a történeteknek, amelyek a mozaik eredendő érzelmi talaján a csodahit és csodavárás pilléreire építik meg a hidat ég és föld között s teszik ellenőrizhetővé a miszticizmus és kabbala tápláló forrásköziségét. Enélkül túlzottan az intellektualizmus síkjára vetítődött a chászidizmus költészete. Cervantes regényének sorsa jut eszünkbe.

Az idő elpárolgottatta a lovagregények ellen írt mű gúnyos tendenciáját és a világ-irodalom egy új kalandregénnyel lett gazdagabb.

A könyv, részletei felől tekintve, értékes gyarapodása magyar-zsidó irodalmunknak. Pfeiffer Izsák Buber-életrajza finom életmű-elemzés. Lélektani összefüggések során mutatja meg Buber hódító útjának állomásait, mint veszi birtokba a chászidizmus területeit, miként hasonítja önnön világszemléletévé és alapozza meg gondolatrendszerét. Mind az életrajzi tanulmányban, mind a Buber-fordításokban a tárgy színehez, alkalmazkodás jogán komoly szépségében érvényesül Pfeiffer Izsák nyelvi ereje.

Zsoldos Jenő.

BUDAI LUÁCH

AZ 5704. ÉVRE

Szerkesztette dr. Vidor Pál, budai rabbi.

Akiknek szívügyük, hogy a zsidó valóságos élet és annak szerce szép és kedves külső formát is nyerjenek, örömmel fogják kézbe venni a budai luáchot, mely kék-fehér fedelében szinte egy mosolygó arc derűjével köszönt be hozzánk. Még mindig sok írnivaló volna azokon a vallási életünket szolgáló silány és kietlen gyári tömegcikkeken, melyekkel, mert dumping-áron kerülnek piacra, életünket elárasztják és megkeserítik. A Budai Aggok és Árvák Menházegyesületének luách-kiadványa nem ezeknek kiszorítására készült, nem is tudná ezt a szentélyt-avató munkát egy csapásra elvégezni, de példát ad abban, miképpen kell vallási életünk mindennapjába is a szépet belevinni és a praktikusat is megnyerő formába öltöztetni.

Van abban is valami kedvesen megragadó, hogy a felszaporodott évkönyvek és almanachok sorában a Luách címmel szerénykedik. Ezzel az igénytelenséggel mintha közelebbjutna hozzánk, mert nem állítja az irodalmi vagy tudományos pretenzió válaszfalát maga és az olvasó közé. Nem akar több lenni, mint a zsidó ember egyeztetendőre való vademecumja, vagy ahogy S. R. Hirsch nevezte, katekizmusa, mely őt vallásos kötelességteljesítésében vezesse és ezeket számára időpontok szerint nyilvántartsa.

Pedig irodalmat és tudást is ad, a javából, csak az effajta írások minden igényessége nélkül. Csupa felvilágosító, szellemi irányt adó cikk: a zsidóság szervezetéről, a magyar zsidók számáról, a zsidóság szellemi vezetőiről, a zsidó könyv-

ről, Erec Jiszráélről, s mindegyik bölcs mértéket tart a pusztá adatközlés és hívtárszerű tudományosság között. A kiadó egyesületről és a Budai Izraelita Hitközségről szóló ismertetések — közöttük megemlékezés Heller Bernátról — egészítik ki a luách irodalmi részét. Az egészen a szerkesztő dr. Vidor Pál és a kiadás munkáját végző Breszlauer László tiszta látású gyakorlati bölcsesége mutatkozik meg.

Mégis több helyet adtam volna a szorosán vett naptári résznek és olyan közleményeknek, melyek ahhoz tartozók, s bár praktikus érdekelt látom, nem tartom az imakönyvet, vagy annak csak egy részét is luáchba valónak.

Az irodalmi termelés mai bőségében és a könyvek és lapok mai elterjedtségében többé nincs meg a naptáraknak és évkönyveknek az a nagy nevelő hatásuk és jelentőségük, mint régebben volt, mégis a budai luách hëzagpótló, és ha, mint remélhetõ, folytatása is lesz, öregbíteni fogja a nemes és eredményes szociális munkát végző kiadó egyesület érdemeit és történeti szerepet juttat neki a feladatán túlmenõ munkában, a magyar zsidóság szellemi nevelésében is.

Pfeiffer Izsák.

DR. SILBERSTEIN ADOLF:

HÓDMEZŐVÁSÁRHELYI ZSIDÓK

(Hódmezővásárhely, 1943)

Mindenkor örömmel köszöntjük, ha a magyar zsidó községek monografiáinak száma forrástanulmányokon alapuló újabb munkákkal gyarapodik. Szerzőnk műve ezek sorába tartozik. Mióta Zipser Majer Rohonc, Löw Immanuel Szeged és az IMIT pályanyertes művei: Pollák Miksa Sopron, Büchler Sándor Budapest zsidósága történetének megírásával példát mutattak, — a hazai hitközségi monografiák egész sora jelent meg. Rabbik és tanítók vállalkoztak többnyire e munkára, műveik azonban nem egyforma értékűek.

A hódmezővásárhelyi zsidók története azért érdemel elismerést, mert a hitközségi és városi levéltár forrásanyagának lelkiismeretes felhasználása alapján készült. Ezzel, mint rabbija a községnek, nemcsak magának és híveinek tudott tiszta képet adni elődeik életéről, küzdelmeiről, hanem szolgálatot tett a magyar-zsidó történetkutatásnak is.

A fiatal zsidó gyülekezetek sorába tartozik a hódmezővásárhelyi; csak a múlt század huszas-harmincas éveiben alakult meg. Okát megtaláljuk. A Tisza-Maros szöge távolesett a már a XVIII. században zsidóktól sűrűbben lakott nyugat-északnyugati és északkeleti határterületeiről a magyar földnek. Nem is vonzotta nagyobb számban elődeinket a forgalmas útvonalaktól távoleső alföldi parasztközség. Hódmezővásárhely földesurai, a Károlyi grófok, ezen uradalmukra zsidókat tömegesen nem telepítettek. De mikor egyénenként letelepedési engedélyt kérnek, ezt a XVIII. század utolsó évtizedeitől kezdve megkapják. A betelepülők Csongrád vármegye községeiből, a szomszédos vármegyék népesebb zsidó gyülekezeteiből vagy az ország távolabbi vidékeiről jönnek, de külföldi származásúak ide, az Alföld szívébe, csak elvétele kerülnek. A község zsidóságának származásáról pontos képet ad: „A Csongrád Vármegyébe kebelezett H. M. Váásrhely Városában lakozó 1848-ik évi Nyárelõ 26-án a belügyminiszter 1261. szám alatti intézménye következtében történt Héberék összeírásának lajstroma”, melyet teljes egészében közül könyvünk, 629 személyt sorol fel e lajstrom, de mindössze 8 külföldi származású; köztük említést érdemel Böhm Móricz, okleveles sebész, a morva Eibenschütz-ből „kit már 1838-ban” elismerve ügyességét és fáradhatatlan szorgalmát, különösen az epemirigy-nyavalya pusztítása alkalmával”, városi sebésznek választottak meg. Jellemző a gyülekezet fiatal-ságára 1848-ban, hogy a 127 család-fő közül csak 17 vásárhelyi születésű; 16 család-fő Makóról, 12 Irsárol és — ami feltűnő — 9 a Nyitra-mezői Ürményből szakadt ide. A magyar zsidóság településtörténetének megismerésére kíváncsok volna a 48-as zsidó összeírások összes lajstromainak teljes kiadása.

A vásárhelyi zsidó község 1880-ban volt a legnépesebb, mikor 400 család alkotta 1760 lélekszámmal. Jelenleg 300 család lakja, 800 személlyel. Feltűnő a családok lélekszámának nagymértékű csökkenése. 1848-ban átlagosan öttagúak a családok, 1880-ban már csak négy-, napjainkban átlag 2.6 esik egy-egy családra. Nagyobb figyelmet kell fordítanunk a népességi és kulturális viszonyokban beállott változások megfigyelésére. A fáradságos munkával összegyűjtött adatok ezt a monografiát frójának lehetővé tették volna.

Grünvald Fülöp

**Kiss József emlék-kiállítás az Országos
Magyar Zsidó Múzeumban.**

Kiss József születésének századik évfordulóján az Országos Magyar Zsidó Múzeum emlék-kiállítást tervez. Köszönettel venné a múzeum vezetősége, ha közönségünk a kiállítás tartamára átengedné a birtokában található Kiss József kéziratokat, leveleket, emléktárgyakat és a költő műveinek különböző kiadásait, hogy ezekkel is gazdagíthassa a kiállítás anyagát. Az átengedésre vonatkozó bejelentéseket a múzeum címére (VII., Sip-utca 12.) kéri.

A JAVNE KÖNYVEK MINDEN KÖTETE A ZSIDO SZELLEMI ÉLET ESEMÉNYE!

UJ SOROZAT

Buk Miklós: A KÉTEZERÉVES ÚT

Eredeti gondolatokban bővelkedő, nagyvonalú
tanulmány: a zsidóság történetpszichológiájá-
nak alapvetése Ára P 8.—

Áchád Hádám: VÁLASZÚTON

Fordította *Herskovits Fdbián*

Legjelentősebb modern gondolkodónk legjel-
lemzőbb tanulmányai Ára P 7.20

TRUMPELDOR LEVELEI ÉS NAPLÓJEGYZETEI

Ezekben az írásokban a modern zsidóság le-
gendás hősének egyénisége maradéktalanul
megnyilvánul Ára P 7.20

Náchum Benári: KIUCA ÉS A KIBBUC

Fordította *Lisszauer Zoltán*

A palesztinai települések szellemi és gaz-
dasági kialakulása Ára P 7.20

VERSEK A ZSIDÓSÁGRÓL

Komlós Aladár antológiája

A kiváló irodalomtörténész és esztétikus
egybegyűjtötte a világirodalom és a mai
zsidó költészet tanúságtételeit a zsidóságról Ára P 7.20

AZ ÖRÖK VISSZHANG

(Vallomások Izrael Országról)

Szerkesztette *Is Jehudi*.

Levelek, önéletrajzok, beszédek, naplórészle-
tek, útleírások, irodalmi emlékek és egyéb
dokumentumok a bibliai kortól napjainkig Ára P 7.20

MODERN HÉBER ELBESZÉLŐK

Kardos László fordításai

A mai héber elbeszélőirodalom legkiválóbb,
máskülönben alig ismert képviselőinek remekei .. Ára P 7.20

Kérjen ismertetőt!

Kaphatók minden könyvkereskedésben és a kiadónál:
MAGYAR ZSIDÓK PRO PALESZTINA SZÖVETSÉGE

(Budapest, VII., Király-u. 93., I. 15.)

A fenti árak november 1-én állapították meg. Az ártartozás jogát fenntartjuk.

